

Kitabın cildi

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

TÜRKLƏRİN DİNİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

VƏ İNANCLARI

“ELÇİBƏY KİTABXANASI”

BAKİ –2019

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

**TÜRKLƏRİN DİNİ DÜNYAGÖRÜŞÜ
VƏ İNANCLARI**

“ELÇİBƏY KİTABXANASI”

BAKİ --2019

İÇİNDƏKİLƏR

Giriş. Türklərin dini dünyagörüşü.....	səh.3-25
1. Türklərin Göy Tanrı dini və onun mahiyyəti.....	26-47
2. Türklərdə Şamanizm İnançı.....	48-56
3. Muğ dini-İlkin Azərdüştlük.....	57-64
4. İlkin Buddizm.....	65-70
5. Mani dini-Manixeizm.....	71-79
6. Məzdəkizm-Məzdəkilik.....	80-87
7. Hürremilik-Babəkilik.....	88-92
8. Türklər və İslam dini.....	93-106
Ədəbiyyat göstəricisi.....	107-108

İLKİN TURANLILARA GÖRƏ KİŞİ VƏ QADIN QOŞA YARADILMIŞDIR

TƏDQİQATÇILAR TƏRƏFİNDƏN 20 MİN İL BUNDAN ƏVVƏLƏ AİD EDİLƏN BU
ƏSƏR QOBU ÇÖLÜNDƏN—TURAN TÜRKLƏRİNİN PAYTAXTI XARA XOTADAN
ƏLDƏ EDİLMİŞDİR(Bax:James Churchward,Kayıp kita Munun kutsal sembolləri,İstanbul
2011,səh.151)

GİRİŞ

TÜRKLERİN DİNİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Din ictimai şüur forması olduğu üçün insanlığın həyat tərz, Tanrı təlimidir. İnsan öz mahiyyətini bu Tanrı təlimini öyrənmək və onu yaşamaqla qazanır. Din bəşəriyyətin ən mükəmməl dünyagörüşü, həyat tərz, kamil, mənəvi və əxlaqi mənbəyidir. Din Tanrı göstərişlərinin məcmusudur. Din Tanrı elmidir. Din insanları Tanrıya tapındıran ilahi qaydalar toplusudur. Din insanoğlunun sahib olduğu inancların, mənəvi və əxlaqi dəyərlərin bütünüdür. Din fərdin və cəmiyyətin özü ilə Tanrı arasındakı mənəvi-əxlaqi sistemidir. Din insanları dünyada və əbədiyyətdə xoşbəxt edən, qurtuluşa ulaşıdıran inanc və davranış qaydasıdır. Din insanlığın məşəlidir. Din insanı özünə tanıtdıran Tanrı lütfüdür. Din insan cəmiyyətini nizama salan mənəviyyat elmidir. Din insanı əbədi sonsuzluğa hazırlayan ilahi təbibdir. Din Tanrı dərgahından gəlmiş Tanrını vəsf elmidir. Din insan həyatının mənası, insan ruhunun qidasıdır. Din ilahi vəhlərin, Tanrı kəlamlarının məcmusudur. Din heç vaxt məğlub olmayan ilahi bir qaladır. Din haqsızlıqlara, fəsadlara qarşı mübarizə silahıdır. .

İnsanın kamilliyi dindən keçir. Həyatda dinin yerini heç bir şeylə doldurmaq olmaz. Ayrı-ayrı fərdlər dinsiz yaşaya bilsələr də, bəşəriyyət dinsiz yaşaya bilməz. Dinin əsası iman, etiqad və inamdır. İman, Tanrını qəbul və təsdiqdır. İman, Tanrının mələklərinə, kitablarına, axirət gününə inamdır. İmanın əsası əməldir. İman, əməllə etiqadın vəhdətidir. .

Hələ yeni din yaradan Peyğəmbərlər peyda olmamışdan öncə insanlar özləri birbaşa Tanr ilə ünsiyyətdə olmuşdular. İnsanların Tanrıdan ayrıldıqlarından sonra Tanrı onları yenidən Özüne döndürmək üçün insanlar arasından Peyğəmbərlər seçmiş və bu Tanrı Elçiləri əslində insanları əvvəlki inanclarına qaytarmağa çalışmışlar. .

Peyğəmbərlərdən sonra din xadimləri-xaxamlar, keşişlər, ruhanilər Peyğəmbərlərin səlahiyyətlərini mənimsəyərək onu icra etməyə başlamış və bugün də icra etməkdədirlər. Bu din adamlarının əmri ilə yeni-yeni Sineqoqlar, Kilisələr, Camilər inşa edilmiş və bunlara “Allahın Evi” adını vermişlər. İnsanların Tanrıdan tamamilə uzaqlaşması da bu dövrlərdən başlamış və bugünkü duduma düşmüşdür. Bu din adamları özlərini “Möhtəşəm Sırr”-dedikləri Tanrı ilə insanlar arasında əlaqə yaradan “Araçılar” adlandırmışlar. İnsanların əzəldən bəri davam edən Tanrı ilə həqiqi əlaqələri Peyğəmbərlərdən sonra bütünlüklə bu özlərini “din xadimi” adlandıranların əlinə keçmiş və artıq Tanrının sözlərinin tək müsahibi onlar olmuş, insanların Tanrı ilə əlaqəsi, davranışı və sözləri onların səlahiyyəti və nəzarəti altına keçmişdi. Onlar Tanrının insanlardan aralı olduğunu, Tanrıya ibadətə yalnız onların yaratdıqları “Allah Evləri”-dedikləri Sineqoq, Kilisə və Camilərlə yapılmasını və bir din adamı olmadan Tanrı ilə əlaqə qurula bilməyəcəyini diktə etmişlər. Halbuki bu din xadimləri olmadan öncə insanlar ayaq basdıqları hər yerdə Tanrı ilə ilişiq qura bilirdilər. Onlar Tanrı ilə Təbiətdəki gözle görünən hər şeylə-hər dağla, hər daşla, hər ağacda, hər çiçəklə və s. ilə əlaqə yaradırdılar. Onlara görə, Təbiətdəki bütün canlı və cansız görünən hər şey Tanrının bir zərrəsini daşıyır və özləri də daxil bütün yaradılışlar Tanrı ilə bir bütündür. Onlara görə, Tanrının Ruhu, oxuyan hər quşda, nəfəs alıb buraxan hər ağacda, gülən və ağlayan hər

çocuğun gözlərində və bizim içimizdədir. Tanrı ilə insanlar arasında heç bir ayrılıq yoxdur. Bunların əksi ifadə edilincə, bir çox insan Göyün və bütün Kainatın ali bilgilərini və öz varlıqlarının ehtişamını unutmağa başladılar. Onlara görə, əgər insan Tanrıdan qopar və ayrılarsa, onu inkişaf etdirən, dəyişdirən, Ruhunu, həyatını zənginləşdirən gücdən məhrum olar.

. Bugün

toplumların, xalqların qarşı-qarşıya gəldiyi sorunların təməl nədəni, Tanrı və digər bütün varlıqların bu təbii bağlarının qopmuş olmasıdır. Yəni artıq insanoğlu özünü ətrafındakı hər şeydən qopmuş yalnız hiss etməkdədir. Bir-biri ilə olan dərin bağları görməyənlər bir-birlərini sevməyi öyrənmə bilməməkdə, qorxu, öfkə, rəqabət və qəzəb duyğuları ilə bir-birlərinə dözümlü və səbr göstərməməkdə, birlikdə yaşama bilməməkdə, bir-biri ilə hər şey üstündə savaşımaqdadırlar. Halbuki bu fərdi qopuqluq bir yanılmadır. İnsanlığın ən dərin acıları və çilələri məhz bu yanılmanın nəticəsidir.

. Qədim

insanlar öz dini dünyagörüşlərində müxtəlif rəmzlərdən istifadə etmişlər. Bu simvollar içərisində Günəş xüsusi yer tutur. Günəş Tanrını simvolizə etmək üçün işlədilən əsas simvoldur və bu simvol bütün mədəniyyətlərdə işlənmişdir. Günəş, Tanrının Təktanrılı kulturdəki simvoludur. Ortaq işlədilən bu simvol Təktanrılı kulturun müqəddəs simvolları içərisində ən müqəddəs olanıdır. Tanrının müxtəlif xüsusiyyətləri üçün müxtəlif mövzularda ayrı-ayrı simvollar işlədilmiş olsa da, Təktanrılı kultür içərisində ortaqlaşdırılan tək simvol Günəşdir. Digər simvollar dini törənlərə çox sonralar daxil olmuşdur. Antik yazı tərzlərini və antik simvolları anlama bilməyən bir çox elm adamları və arxeoloqlar, çox təəssüf ki, qədim insanların Günəşə sitayiş etdikləri şəkildəki xətalı dəyərləndirmələrini ictimai fikrə yaymışdılar. Halbuki, əsl həqiqət bundan ibarətdir ki, qədim insanlar Günəşi sadəcə bir simvol olaraq işlətməmişlər (Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: James Churchward, Kayıp Kıta Munun Kutsal sembolləri, ingilizcedən çevirən: Emre Özdağ, Omega Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, səh. 53, 54, 55).

. Hər bir xalqın özünəməxsus dini dünyagörüşü vardır. Tarixdə din qədər sürəklilik göstərən ikinci bir dünyagörüş yoxdur. İnsanlığın bu günə qədər tapındığı dinləri iki qrupa bölmək olar: 1) ilahi olmayan dinlər; 2) ilahi dinlər.

. ilahi olmayan və ya politeist olan bəllibaşlı dinlərə Animizm, Totemizm, Fetişizm, Şamanizm, Politeizm, Sintoizm, Caynizm, Veda, Brahmanizm, Hinduizm, Buddizm, pars Atəşpərəstliyi, Manixeizm və Konfusizm, ilahi və ya Monoteist dinlərə isə Azərbaycan Türk Azərdüştüyü, İudaizm, Göy Tanrı dini, Xristianlıq və İslam dini daxildir.

Türklər Yer kürəsində tək millətlərdəndir ki, dünyada mövcud olan əksər din və inanclardan bu və ya digər dərəcədə istifadə etmişlər. Bu Din və inanclar Türklərə bir çox uğurlar qazandırsa da itkiləri də az olmamışdır.

Türklər ilkin inanclardan sayılan **ANİMİZMDƏN** tutmuş **ŞAMANİZMƏ**, atalar kultundan, Təktanrılı Göy Tanrı inancı və Azərdüştükdən tutmuş Çin mifologiyası və fəlsəfəsinə dayanan Konfusiçilik və Taoizm, Buddizmdən tutmuş Manixeizm, Atəşpərəstlikdən tutmuş Musəviliyə, Xristianlıqdan tutmuş son təkallahlı din olan İslama qədər bütün dini dünyagörüşə sahib olmuş və bununla da sanki özləri ümumbəşəri bir inanc sistemi yaratmışlar.

Kainatı “Ruhlar Dünyası” kimi qəbul edən Türklərin dini inanclarının əsasını **RUHUN**

əbədiyyəti təşkil edir. Ona görə də Türklərin ilkin inanclarının əsasında məhz dədə - babaların **RUHU** dayanır. Qədim Türklər dədə-babaların **RUHUNA** qurbanlar kəsər, ehşanlar verərdilər.

RUHA sitayiş dini dünyagörüşdə **ANİMİZM** adlanır. Elə latınca, “anima” sözünün anlamı “ruh” deməkdir.

Türklər kimi dünyanın bir çox xalqlarının da ilkin inanclarından sayılan Animizmə görə, insanları, maddi aləmin bütün cism və hadisələrini **RUH** idarə edir. Bu dini dünyagörüşə görə, İnsan bədənini bu və ya digər hadisə ilə bağlıdırsa, **RUH** qeyri-məhdud və əbədi olduğundan tamamilə müstəqildir.

Qədim Türklərin ilkin dünyagörüşünə görə, İnsanın doğuluşu, ölümü, yuxusu, bayılması və hətta xəstəliyi də **RUHUN** fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu ilkin dini dünyagörüşə görə, **RUH** hətta konkret varlıqdır. Qədim Türklərdə İnsanın gözdə əks olunan surəti və hətta pərvanə belə dədə-babaların evə gəlmiş **RUHU** sayılırdı. Axirət dünyasına inam, əcdada və təbiətə pərəstiş də buradan yaranmışdır. Bu ilkin dini inancın bir çox ünsürünə sonrakı təkallahlı dinlərdə belə təsadüf edilir.

Türklərin ilkin inanclarından sayılan və bu gün belə **SAKA** və Altay Türklərində yaşamaqda olan Şamanizm **RUHLARLA** ünsiyyət inamına əsaslanan **İLKİN DİNİ** dünyagörüşlərdən sayılır. Özünü ekstaz halına gətirmək bacarığı olan və **RUHLARLA** əlaqəyə girib, xəstələri müalicə edən şəxs **ŞAMAN** adlanır. “Şaman” sözü evenk dilində “coşqun, ehtiraslı” deməkdir. Təbiidir ki, xəstələri müalicə edən hər bir adama və hər hansı bir falabaxana Şaman deyilməz. Həmçinin hər hansı ehtiraslı və coşqun adama, özünü ekstaz vəziyyətinə gətirə bilənə də Şaman deyilməz. Şaman hər şeydən əvvəl öz xüsusi üsulları vasitəsilə ekstaz vəziyyətinə gələn, **RUHUNU** göylərə yüksəldə və ya yerin altına endirə bilən və oralarda dolaşmaq üçün **RUHUNUN** bədənindən ayrıldığını hiss edən bir vəcd ustasıdır. Bu vəcd ustası **RUHLARI** öz hökmü altına alaraq ölürlə, “şeytan, cin” və “pərilərlə” əlaqə yaratmağa müvəffəq olan seçkin insandır. Bu xüsusiyyətləri ilə insanlar üzərində qorxu və sayqı yaradan **ŞAMAN** “İnsan **RUHUNUN** mütəxəssisi” kimi xalq kütlələrinin mənəviyyatına nəzarət edən bir din adamıdır.

ŞAMANÇILIĞIN ən böyük xüsusiyyəti nüfuz etdiyi insanları **RUH** aləminə bürümə qabiliyyətidir. Ruhlar aləminə nəzarət edə bilməsi Şamanizmə yeni keyfiyyətlər bəxş etmiş, ona bir din nüfuzu qazandırmış və özündən sonrakı bir çox dinlərə qüvvətli təsir göstərmişdir.

Bütün kainatı “Ruhlar Aləmi” hesab edən qədim Türklər Ruhu – yaxşı və pis olmaqla – iki qrupa ayırmışlar. Qədim Türk inancına görə yaxşı **RUHLAR** insanlara xoşbəxtlik, pis **RUHLAR** isə bədbəxtlik gətirirlər. Təbiətdə insan yaşayışına yaranan hər şeyi, xüsusilə, Göyü, Günəşi, Ayı, Ulduzu, Dağı, Dənizi təkcə maddi deyil, həm də mənəvi hesab edən qədim Türklər bunları da birər **RUH** qəbul edərək onlara qurbanlar kəmişlər. Türk xaqanları belə, gündüz Günəşə, gecə Aya, Ulduza, Göyə təzim etmişlər.

Dünyanın bir çox qədim xalqlarında da mövcud olan ölmüş böyüklərə təzim, atalar kultuna inam Türklərdə daha böyük məna kəsb etmişdir. Belə ki, Türklər yazda ataların **RUHUNA** qurbanlar kəsər, Türk məzarlarına təcavüz edən, onları yağmayanlara qarşı ağır cəzalar verər, bir sözlə, ataların, anaların əbədi dünyada rahat yaşamaları üçün hər cür fədakarlığa baş vurardılar. Tarixdə “Tanrının Qırmancı” kimi tanınan Atıllanın “İkinci Balkan Səfəri”nin mühüm bir səbəbi də məhz Türk hökmdar ailəsinə mənsub qəbirlərin Bizansın Marqus

yepiskopu tərəfindən açılaraq soyulması idi. Türk tarixində belə şeylər çox olmuşdur. Bunun başlıca səbəbi Türk ölümlərinin silahları, qiymətli əşyaları ilə birlikdə gömülməsi idi. Atalar kultuna yarım tanrı saygısı göstərən qədim Yunan, Hind, Sami, Slavyan və bir çox Avropa xalqlarından fərqli olaraq, Türklər heç vaxt nə atalar kultuna, nə də Tanrıya insan qurban kəsməmişlər. Öz vəhşi hərəkətlərinə haqq qazandırmaq üçün Türklərin də insan qurban kəsdiklərini öz saxta tarixlərində əks etdirmiş İordanesdən tutmuş İbn Fədlana və nəhayət bu saxta tarixçilərdən istifadə edən Bartolda qədər – hamısı qırmızı yalana yol vermişlər. Əksinə, Türklər hakim olduqları bütün yerlərdə insan qurban kəsmək adətini qadağan etmişdir. Qədim Türklər bütün tarixləri boyu yalnız qoyundan qoç, atdan ayqır, dəvədən buğra qurban kəsmişlər ki, bu, sonradan Sami xalqlarda da insan qurbanının heyvanla əvəz edilməsi (İsmayılın qurban kəsilməsi hadisəsi) ilə nəticələnmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Türklərin ən qədim və əsil dini, Göy Tanrı dini idi. Göy Tanrı qədim Türklərdə tək yaradıcı, tam iqtidar sahibi idi. Türk dini dünyagörüşü sisteminin mərkəzində dayanan Göy Tanrı bütün Türklərin ana kultu olmuşdur. Qədim Türk yazılı abidələrində, hətta Göy Tanrı “Türk Tanrısı” kimi də qeyd edilərək “milli bir Tanrı”ya çevrilmişdir. Göy Tanrını milliləşdirən qədim Türklər hətta özlərini də ilahiləşdirərək “Göy Türklər” adlandırmışlar.

Türk düşmənləri bu ilahi adı da saxtalaşdıraraq Göy Türkləri “qolubiye Tyurki” kimi tərcümə etmiş və bununla da böyük bir tarixi alçaqlığa baş vurmuşlar. Halbuki Göy Türk Xaqanlığından bəhs edən heç bir tarixi mənbədə Türklərin “göy” rəngdə olduğu qeyd edilməmişdir.

Göy Tanrını “Türk Tanrısı” olaraq milli bir Tanrı kimi qəbul edən qədim Türklərə görə, Göy Tanrı yaradan, bütün varlıqlara həyat bəxş edən, öldürən, Öz iradəsinə görə hökm edən, insanlara yardım edən, onlara bilgi verən, yol göstərən, onları cəzalandıran ulu bir Varlıqdır.

Dinlər tarixində sübut edilmişdir ki, heç bir din, heç bir dövrdə tək etiqad və əməldən ibarət olmamış, heç bir Tanrıya tək başına itaət edilməmiş, səmavi dinlərdə belə Allah ilə bərabər mələklərə, peyğəmbərlərə, kitablara və hətta əzizlərə iman gətirilmişdir. Göy Tanrı dinində isə mələklərin, peyğəmbərlərin, kitabların və əzizlərin yerini Günəş, Ay, Ulduz, Göy Türk Xaqanlığı dövründə İsa Yer və Su inancları tutmuşdur. Fəqət unudulmamalıdır ki, qədim Babildə Şamaş, Misirdə Amon-re, Hindistanda Varuno, Romada Mithra və s. kimi tanrılar Günəşi, Ayı, Ulduzları təmsil etdiyi halda, Göy Tanrı dinində Türklər bunlara ikinci planda yer vermiş, Tək Tanrı yalnız Göy Tanrı sayılmışdır. Göy Tanrı dinini bütün başqa dinlərdən fərqləndirən bu xüsusiyyət, bu inanc sistemi – Orxan kitabələrində də ifadə edildiyi kimi - Onu Türklərin “milli” dini halına gətirib çıxarmışdır. Göy Tanrı dilindəki «Tanrı» sözünün Türkcə olması da bu fikri təsdiq edir. Qədim Kanqar dilində (Şumer dili) də bu söz “Tinqir” (qədim Türkcədə “Tanqır”) kimi səslənmişdir. Tanrı sözü sonradan İslamı qəbul edən Türklər tərəfindən “Allah”ı ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

Qədim Türk din adamlarına ümumiyyətlə «Qam» deyilmişdir. «Bisutun» yazısında Qam Ata, Avropa Hunlarında Ata Qam, Eş Qam adları bunu bir daha təsdiq edir.

Çox təəssüflər olsun ki, qədim Türklərin bu mükəmməl Göy Tanrı dininin nə ibadət qaydaları, nə də yazılı bir Kitabı haqqında bu gün əlimizdə tutarlı bir mənbə yoxdur.

Təbiətlə daim təmasda olan, bütün Kainatı «Ruhlar Dünyası» hesab edən Türklər Yer və Su deyimi ilə ifadə etdikləri bu müqəddəs Yer kürəsini böyük imperatorluqlar qurduqları dövrlərdə bir Yurd, bir Vətən inancı halına gətirmişlər.

Başlanğıcdan günümüzədək dünya tarixində əsaslı rol oynayan Türklər təmasda olduqları xalqların dini inanclarına hörmətlə yanaşmaqla bərabər, hətta o xalqların mənsub olduqları dinləri də qəbul etmiş, müxtəlif Türk xalqları bu gün belə ayrı – ayrı dinlərə inanmaqdadırlar.

İlk öncə Çinlilərlə əlaqədə olan qədim Türklər Çin mifologiyası və fəlsəfəsinin, xüsusilə, Çin Buddizminin təsiri ilə bütün «milli» xüsusiyyətlərinin yasaq edilməsi nəticəsində 495-ci ildən etibarən tamamilə Çinliləşmişlər. Beşinci əsrdən Çinliləşən bu Türklər Çin Buddist mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Məşhur Yunq-Kanq və Lonq-Mən Budda heykəllərinin yaradıcısı da bu Türk Tabqaqlardır.

Buddizmi bütün Qərbi Göy Türk Xaqanlığında yaymağa çalışan və bununla da Göy Türkləri də Çinliləşdirməyə səy göstərən Çinlilər ağır məğlubiyyətə düçar olmuş və Buddizm ikinci Göy Türk Xaqanlığı tərəfindən tamamilə rədd edilmişdir.

Həmçinin Uyğurların hakimiyyəti dövründə Baku xan tərəfindən Manixeizm Türklər arasında yayılmış, onların Türküstandakı hakimiyyətləri dövründə tamamilə yerləşmiş, bu dövrdə hətta Göy Türk yazısı dəyişdirilərək yerinə Soğdi mənşəli və tamamilə Türkçəyə yad olan Uyğur yazısı işlədilmişdir. Sonradan Buddizmin də təsiri ilə Manixeist və Buddist əsərlərin Uyğur dilinə tərcüməsi nəticəsində zəngin bir dini ədəbiyyat yaranmışdır. Bu ədəbi-dini əsərlər Türklərə məxsus heca vəznində yazılmış ilahilər, manixey duaları və ən başlıcası, X əsrdə Uyğur dilinə tərcümə edilən “Altun Yaruk”dur (=Altun İşıq).

Tarixdə Budda adı ilə məşhur olan Siddhartha Qautama və ya Şaka Muni(Sak Muni) tərəfindən yaradılan Buddizm dünyada ən geniş yayılmış dinlərdən biri hesab edilir. Eradan əvvəl VI-V əsrlərdə Hindistanda yaranmış Buddizm Hindistanda Brahmanizm və Hinduizmlə, Çində Daosizmlə, Yaponiyada Sintoizmlə, Tibetdə isə yerli dinlərlə qovuşaraq müxtəlif cərəyanların mənbəyi olmuşdur.

Buddizmə görə, İnsan həyatı şəxər və əzablardan ibarətdir. Əzab və şəxər isə İnsanın arzu və ehtirasları doğurur. Son məqsəd bütün arzu və ehtiraslardan imtina edib Ruhun nicatına nail olmaqdır. Bu isə mütləq sakitlik şəraitində hər cür ehtirasa, xudpəsəndliyə laqeydliklə, dünya nemətlərinə biganəliklə əldə edilə bilər.

Buddizmin dini-fəlsəfi məzmununu əsasən şeylərin təbiəti və onların dərk olunması haqda dini təlim təşkil edir. Bu təlimə görə, maddi aləmə məxsus şeylər və psixi hadisələr, daim hərəkətdə, yanıb-sönməkdə olan xırda hissəciklərdən-dharmalardan ibarətdir. Bu dini təlimə görə, varlığın əsası dərk edilməz **RUH**, ilahi vücuddur. Maddi aləm – Təbiət isə İlahi Vücudun təzahürüdür.

Buddizmə görə üç dünya mövcuddur:

1. İnsan, heyvan və Ruhlara məxsus bu yaşadığımız dünya;
2. Tanrının məskən saldığı Səma səltənəti;

3. Buddanın yaşadığı mütləq boşluqlar dünyası.

İnsanın son məqsədi özünü üçüncü dünyaya – Budda aləminə hazırlamaqdır.

Tarixən Türklər Buddizm və Manixeist dini mədəniyyətinin də ən ünlü təmsilçilərindən olmuşlar.

Eradan əvvəl altıncı əsrdə Çin mütəfəkkiri Konfusi tərəfindən yaradılmış və iki min ildən artıq bir dövr ərzində Çinin ictimai, siyasi və mənəvi həyatında mühüm rol oynamış, etik, siyasi, fəlsəfi və i d e o l o j i bir dini təlim olan Konfusizm və ya Konfusiçilik də bu və ya digər dərəcədə Türk dini həyatına daxil olmuş, Türk dini dünyagörüşü ilə qaynayıb-qarışaraq Türklüyə xidmət etmişdir.

Bu dini – fəlsəfi dünyagörüşün əsas prinsipi **insanpərvərlikdir**. Bu təlimə görə, İnsan taleyini Səma – Göy müəyyənləşdirdiyindən insanların “nəciblərə” və “miskinlərə” bölünməsi dəyişilə bilməz. Ona görə də “nəcib” insanlar “miskinlərə” nümunə olmalıdırlar.

Bu təlimə görə, həyat, ölüm, rifah və şərəf kimi ərdəmlərin hamısı Göydən gəlir. Bu dini təlimin bir inanc sistemi və dini təşkilatı olmayıb. Lakin bu dini təlim iki min ildən artıq bir müddətdə Çinin dövlət dini olmuşdur.

Türklər tarixən bu dini təlimi dövlət səviyyəsinə qaldırmasalar da onun beş əsas ana xəttinə – yaxşılığa, doğruluğa, ədəbliliyə, ağıllılığa və inama, həmçinin, atalar kultuna daim əməl etmişlər.

“Zərdüştü düşün ! Fəlsəfəsi, eşqi, dühası

Həp Atəşə tapdırmaq idi zümreyi – nası”

(Hüseyn Cavid)

Türklərin Göy Tanrı dinindən sonra bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük və mükəmməl dinlərdən biri də **Azər Peyğəmbərin** yaratdığı **Azərdüştlükdür**.

Eradan əvvəl II-I minillikdə yaşadığı güman edilən Türk Azər Peyğəmbər tərəfindən yaradılan və bəzi tarixi mənbələrdə Azərdüştlük kimi qeyd edilən bu din bəşər tarixinin ilk monoteist dinlərindən biri sayılır.

Türkləri “dinləri, kitabları, Peyğəmbərləri olmayan” bir xalq adlandıranlar bilməlidirlər ki, Türklərin Göy Tanrı, Şamançılıq, Azərdüştlük, Buddizm və Manixeizm kimi dinləri, “Avesta” kimi kutsal kitabı, Nuh, Yafəs, Türk, Xızır, İlyas, Azər (Zərdüşt), Saka Muni və Mani kimi Peyğəmbərləri olmuşdur.

Dünyanın qədim mədəniyyətinin yaradıcılarından sayılan Misirlilər Fironlar və kahinlər dövrünü yaşayanda Türklərin artıq Azər (Zərdüşt) kimi Peyğəmbəri, Azərdüştlük kimi dini, “Avesta” kimi mükəmməl dini kitabı var idi.

Mütəxəssislər dini fəlsəfənin yaradılmasını məhz Azərdüştlüklə (Zərdüştlüklə) bağlayırlar. Deməli, Türklər həm də dini fəlsəfənin yaradıcılarıdır.

Sonralar Türklərin yaratdığı bu pak dinə parslar öz çirkin adət-ənənələrini də qatararaq ilkin “Avesta”-nı yandırdılar və özlərinə uyğun ikiallahlı bir din yaratdılar. Tarixdə məşhur on iki min camış dərisinə yazılmış qədim “Avesta”-nı yandıran və mixi yazısını Manna, Elam və Midyalılardan mənimsəyən parslar sonradan özlərinin etnik və siyasi maraqlarını əks etdirən yeni bir «Avesta» tərtib etdilər ki, həmin pars «Avesta»-sı da Makedoniyalı İskəndər tərəfindən yandırıldı. Öz tarixi vandalizmlərini ört-basdır etmək üçün bu tarixi hadisəni tarixdən tarixə ötürərək bütünlüklə Makedoniyalı İskəndərin adına yazdılar. Parslar tərəfindən yenidən yaradılan və günümüzdə qədər gəlib çatan “Zəndi – Avesta” isə zaman - zaman parslaşdırılaraq saxtalaşdırılmışdır. Bu parslaşdırılmış şovinst “Zəndi – Avesta” da Turanlılar parsların əbədi düşməni kimi qeyd edilmiş, “Avesta”-nın ilkin yaradıcıları olan Türk maqlar isə irandilli kimi qələmə verilmişdir.

Tarixi saxtalaşdırmaqda və Herodotun dəfələrlə qeyd etdiyi kimi “özgə xalqların adətlərini qəbul etməkdə usta” olan parslar özlərini qədim Türk Midyalıların mədəniyyətinin varisinə çevirdilər. Ön Turanlıların bütün mədəni, maddi və mənəvi dəyərlərini mənimsəyib özəlləşdirən bu saxtakar şovinst parslar hətta onların dini dünyagörüşlərinə də sahib çıxdılar. Parslar Türk ön Turanlı olan Midyalılardan “ariliyi” mənimsəyib məzmununu dəyişdirdiyi kimi, onların Azərdüştlük dinini, müqəddəs kitabları olan “Avesta”-sını və hətta Azərdüşt (Zərdüşt) Peyğəmbərlərini də özünüküləşdirdi. Parslar bütün bunlarla da kifayətlənməyib Assurları təqlid edərək Türklərin Ali Tanrısı Mazdanı (Ahuramazda) – Xeyir Tanrısını insan şəklində təsvir etdi və Şahı da onun Yer üzərindəki təmsilçisi elan etdi. Şaha Tanrı səlahiyyətləri verən və hətta Tanrının adını belə mənimsəyən (bax: Hörmüz – 579-590) bu pars hörmüzçülüüyü hakimiyyətləri altında olan bütün xalqları Şahın «bəndəsi və qulu» elan etdi və imperatorluğun bütün xalqlarını şaha Tanrı gözü ilə baxmağa, ona səcdə etməyə, onun verdiyi bütün əmr və fərmanları bir kölə kimi yerinə yetirməyə mükəlləf etdirdi.

Parslar tərəfindən Azərdüştlük dini təərrüzə uğradılaraq Tanrıya Ona yaraşmayan yeni bir keyfiyyət – Şər başlanğıcı verilərək bu monoteist dini daha çox dualizmə yaxınlaşdırdılar. Parslar tərəfindən “Avesta”-nın dəyişdirilmiş şəkildə bu gün əldə olan mətnində ifrat dualizm hakimdir. Bu gün əldə olan “Avesta”-ya, daha doğrusu, “Zəndi – Avesta”-ya görə, dünyada həm maddi, həm də ruhi olan hər şey xeyir və şər başlanğıca malik olmaqla iki qismə ayrılır. Hörmüz xeyirxahlığın, Əhrimən isə şər başlanğıcın ifadəsi və rəmzidir. Əslində Tanrı şər başlanğıc ola bilməz. Tanrını şərləşdirmək pars təxəyyülünə xas cəhətdir. Dünyaya və İnsan cəmiyyətinə xas olan bu iki əzəli başlanğıcın – Xeyirlə Şərin, Həqiqətlə Yalanın mübarizəsinin dinə və qarşılıqlı olaraq Tanrıya heç bir aidiyyəti yoxdur. Xeyrin Şərə, Həqiqətin Yalana və ya əksinə - Şərin Xeyrə, Yalanın Həqiqətə qalib gəlməsi əslində dünya proseslərinin məzmununu təşkil edir ki, bu mübarizədə Tanrının yox, İnsanın rolu fəaldır. Əsas diqqət real aləmə verildiyindən İnsan Xeyirlə Şər arasındakı mübarizədə sərbəst olaraq istədiyi tərəfi təmsil edə bilər. Məhz İnsan Xeyrin Şər, Həqiqətin Yalan üzərindəki qələbəsi üçün fəal səy göstərməlidir. Bu mübarizədə İnsanın başlıca silahı xeyirxah fikir, xeyirxah söz və xeyirxah əməldir.

Bütün bu sadalanan dinlərdən başqa, Türklərin tarixən işlətmədikləri digər politeist dinlər də vardır ki, bunların ən başlıcaları haqqında da qısa məlumat verməyi gərəkli sayırıq.

Bu çoxallahlı dinlərdən biri Totemizmdir. Doğrudur, qədim Türklərdə müəyyən totemlərə inam olmuşdur. Fəqət, bu, başqa xalqlarda olduğu kimi din şəklini almamışdır. Belə

ki, qədim Türklərdə daha çox “Bozqurd”, daha sonra Oğuz Türklərində “Qartal”, “Bayquş” və s. kimi onqonlar olmuşdur. Bu adı çəkilən və ya çəkilməyən heyvan və quşlara sayğı göstərmək heç də onları ilahiləşdirmək demək deyildir. Çünki totemçilik hər hansı bir heyvanı və ya quşu sadəcə ata kimi tanımaqdan ibarət deyildir. Bir inanc sistemi olmaq üçün onun bütün ictimai və hüquqi sahələri də vardır ki, dini sistemin mövcudluğu üçün bu şərtlərin hamısının olması vacibdir.

Əslində Totemizm müəyyən İnsan qrupu ilə heyvan və ya bitkilərin qohumluq əlaqəsinə inamdır. Totemizmin Şimali Amerika hindularının dilində hərfi mənası “onun nəslı” deməkdir. Ona görə də hər tayfa və ya qəbilə öz toteminin adını daşıyır. Totemi öldürmək və ya yemək qadağandır. Əgər Amerika hindularının Türk əsilli olduğunu qəbul etsək, yalnız o zaman Türklərdə də Totemizmin olduğunu qəbul etməliyik.

Totemizm bir çox dünya xalqları arasında geniş yayıldığından onun qalıqları sonrakı bütün dünya dinlərində qorunub saxlanılmışdır.

Bir klan dini olan Totemçilikdə mülkiyyət ortaqlığı olduğu halda, Türklərdə tarixən xüsusi mülkiyyət böyük rol oynamışdır. Həmçinin Totemçilikdə eyni totemə bağlı olanlar bir-biri ilə qohum sayılır. Halbuki Türklərdə qan qohumluğu əsas şərtədir. Totemizmə inanan xalqlarda hər klanın “ata” hesab etdiyi ayrı-ayrı totemləri vardır. Türklərdə isə bütöv bir qövmin qutlu saydığı bir heyvan və ya quş mövcuddur. Totemçilikdə həttdə bir daş parçası, yağış suyu və s. də totem ola bilər. Türklərdə isə belə bir dini inanc yoxdur.

Nəhayət, totemçilikdə Ruhun ölməzliyinə inanılmadığı halda bütün Kainatı belə “Ruhlar Dünyası” kimi qəbul edən qədim Türklərdə dini inancın təməllərindən birini məhz Ruhun əbədiyyəti təşkil edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, “Bozqurd”, “Qartal” və “Bayquş” Türk inancında mühüm yer tutmuş və dünyanın müxtəlif xalqlarında totemləşməsi məhz Türklərin təsiri ilə gerçəkləşmişdir. Xüsusilə, Qartala Bizans, bir çox Avropa və Slavyan dövlətlərində hakimiyyət rəmzi kimi işlədilməsi məhz Türk gələcəyinin nəticəsidir.

Türklərin mənsub olmadığı digər bir çoxallahlı din Fetişizmdir. Fetişizm maddi əşyaları ilahiləşdirib ona sitayiş etməkdir. Daş, ağac parçası, heyvan bədəninin bir hissəsi və s. kimi fətişləşdirilən əşyalar dünyanın müxtəlif xalqlarında başqa-başqadır.

Dünya dinlərinin bir çoxunda indi də quru cəsədlərə, ikonaya, müqəddəs yerlərə “Qara Daş”a pərəstiş şəklində Fetişizm qalmaqdadır.

Türklərdə tarixən işlədilməyən çoxallahlı dinlərdən biri də Sintoizmdir. Sintoizm təbiət kultuna, nəsil və tayfa tanrıçıqlarına inam və müxtəlif sehrkarlıq adətlərinə əsaslanmaqla Yaponiyada meydana gəlmişdir. “Sinto” yaponca “allahın yolu” deməkdir. Bu dini təlimə görə İnsanın mənşəyi sonsuz sayda Ruhlardan, nüfuzlu allahlardan başlayır. Bu allahlar içərisində Günəş ilahəsi Amaterasu xüsusi yer tutur. Sintoizmin əsas ibadət növü saflaşdırma, qurban kəsmə, ehsan vermə, qısa dua və şərab nəziridir.

Türklərin işlətmədiyi politeist dinlərdən biri də Caynizmdir. Caynizm əslində dini-fəlsəfi təlim olub, eradan əvvəl altıncı əsrdə Hindistanda yaranmışdır.

Caynizmin banisi Vardhamana sayılır. Sonralar ona “Mahavira” (Böyük qəhrəman) və “Cina” (Qalib) adları verilmişdir ki, təlimin adı da “Cina” ilə əlaqədardır. Canlı vücudlar və onlara xas olan mükəmməl və qeyri-mükəmməl varlıqların qəbul edilməsi Caynizmin əsasıdır. Ruhi və cismani ünsürlərin bir-birinə münasibətlərindən asılı olaraq bu mükəmməl və qeyri-mükəmməl varlıqlar özlərinə məxsus pillə yaradırlar. Ən aşağı pillədə qeyri-üzvü şeylər və bitkilər, ən yüksək pillədə isə heyvan, İnsan və Tanrılar dayanır. Bu təlimə görə şəh damlası, İnsan və Tanrı prinsipə eyni varlıq növlərinin vahid sistemində bir pillədirlər.

Caynizm dini-fəlsəfi təliminə görə, qurtuluşun əsas yolu tərki-dünyalıqdır.

Türklərin işlətmədiyi çoxallahlı dinlərdən biri də Veda dinidir. Veda dini dünyagörüşü qədim hind abidələri olan “Vedalar” da öz əksini tapmışdır. Bu çoxallahlı din təbiət qüvvələrini ilahiləşdirmiş, ictimai bərabərsizliyə haqq qazandırmış, hətta İlahə Aditini allahların anası hesab etmişdir. Veda dininin dəyişikliyə uğraması nəticəsində Brahmanizm yaranmışdır.

Türklərin işlətmədiyi Brahmanizm dini də təbiət qüvvələri ilə yanaşı ictimai qüvvələri də ilahiləşdirən və hətta animistik etiqada da əsaslanan bir dini dünyagörüşüdür. Brahmanizm təlimi “Mahabharata”, “Brahmana”, “Upanişada” və s. kimi dini kitablarda öz əksini tapmışdır.

Cəmiyyətin və dövlətin təbəqələrə bölünməsinə müdafiə edən Brahmanizm eradan əvvəl birinci minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş Buddizmə qarşı mübarizədə və onun təsiri altında eramızın birinci minilliyində Hinduizm şəklinə düşmüşdür.

Hinduizm dini də Türklərdə işlədilməmişdir. Hinduizm əslində islahata məruz qalmış Brahmanizm olub eradan əvvəl VI-IV əsrlərdə Buddizm və Caynizmin yayılmasına qarşı meydana gəlmişdir. Hinduizm yekcins din deyildir. Burada vahid ehkamlar, vahid ayinlər, mütəşəkkil dini ocaqlar yoxdur. Hinduizmdə Brahmanizm ünsürlərindən başqa Veda və digər yerli dinlərin ünsürləri – suya, heyvanlara sitayiş, əcdadların kultlarına inam və hətta mübarizə apardığı Buddizmin də ünsürləri vardır.

Vedaların “Riqveda”, “Samaveda”, “Yacurveda” və “Atxarvaveda”nın müqqəddəs kitab kimi qəbul edilməsi, sansara təlimi, karma qanununa əsasən – ölümdən sonra Ruhların köçərək müxtəlif canlı varlıqlarda təcəssüm tapması Hinduizm dini – fəlsəfi təsəvvürləri üçün ilahililiyin təzahür etdiyi İnsan Ruhu “atman” və dünya Ruhu “brahman” Təbiətə qarşı duran Ruhi mahiyyətlər təlimi səciyyəvidir. Hinduizmə görə, İnsan həyatının məqsədi ilahililiyin təzahür etdiyi İnsan Ruhunu Təbiətdən azad etmək və “brahman”la qovuşdurmaqdır.

Hinduizmin başlıca Tanrısı üç mühüm xüsusiyyətə malikdir: 1. Yaratmaq-Brahma; 2. Qoruyub saxlamaq – Vişnu və 3. Dağıtmaq – Şiva.

Brahmaya, demək olar ki, ibadət olunmur.

Vişnu və Şivaya ibadət etməkdən asılı olaraq Hinduizmdə iki əsas istiqamət – Vişnuizm və Şivaizm yaranmışdır. Vişnuizm daha çox Buddizmə uyğunlaşdığından onun təminatçısı Budda hesab olunur.

Dünyadakı din alimlərinin fikrinə görə monoteist, yəni təkallahlı din ilk olaraq eradan əvvəl birinci minilliyin ortalarında Yerusəlimdə Yahvə məbədinin kahinləri tərəfindən yaradılmış və bununla da hər şeyə qadir olan tək Tanrı haqqında baxışlar meydana çıxmışdır.

Dünyada İudaizm, Xristianlıq və İslam monoteist – təkallahlı dinlər hesab edilirlər. Lakin monoteizm anlayışı da nisbidir. Çünki bu dinlərin hər üçündə də ibtidai qəbilə tanrıçalarına – əcdadlara, canlı müqəddəslərə etiqad izləri vardır. Həmçinin bu dinlərin heç biri bütün bəşəriyyəti əhatə edə bilmədiyindən heç bir milli təəssübkeşliyə yol vermədən bir bəşəri Təkallahlı dinə ehtiyac duyulur.

Dilimizdə “Musəvilik”, “Yəhudilik” kimi də adlandırılan İudaizm qədim yəhudi qəbilələrinin politeizmindən yaranmış, eradan əvvəl yeddinci əsrdən başlayaraq monoteist din olmuşdur. Vahid Tanrı Yahvəyə, “Tovrat”ın müqəddəs səmavi Kitab olduğuna, axirət və “Qiyamət günü”nə, ölülərin diriləcəyinə, Ruhun varlığına, taleyə inam və Məsihin (Yağlanmış kimsənin) zühur edəcəyinə inam İudaizm və ya Yəhudiliyin əsas etiqad ehkamlarındandır.

Bu din Musa Peyğəmbərin Tanrıdan Sina Dağında aldığı əmrlər toplusudur. Həzrəti Musaya Sina Dağında vəhy edilən “On əmr”. Tanrı tərəfindən göndərilən “Tovrat”ın həm “Çıxış” həm də “Təsniyə” bölümlərində yer almışdır. Yəhudilər bu müqəddəs “Kitab”larına “Tanah” və ya “Tora”, müsəlmanlar “Tovrat” və ya “Əhdi-ətiq”, xristianlar isə “İncil”lə birlikdə “Bibliya” deyirlər. “Tanah” və ya “Tora” yəhudicə «Qanun, təlim» deməkdir.

“Tovrat” “Əhdi-ətiq”ə daxil “Bibliya”nın ilk beş Kitabı olub, üç bölümə ayrılır: 1) Tora (həm “Tovrat”ın bir bölümü, həm də bütün); 2) Nəbim və 3) Kətibim.

Bu ilk beş Kitab “Varlıq”, “Axirət”, “Ruhani”, “Rəqəm” və “İkinci Qanun”dur.

Musaya Sina Dağında Tanrı tərəfindən vəhy edilən “On Əmr” qısa şəkildə aşağıdakılardır:

- 1) Səni (yəni Musa Peyğəmbəri) Misir diyarından, əsirlik evindən çıxaran Tanrın Yehova Mənəm. Qarşımda başqa Tanrıların olmayacağıdır.
- 2) Özün üçün oyma büt yapmayacağısan.
- 3) Tanrın Rəbbin adını boş yerə ağzına almayacağısan.
- 4) Səbt Gününü (Şənbə gününü) anmaq üçün onu xatirində saxla.
- 5) Atana və anana sayqı göstər.
- 6) Öldürməyəcəksən.
- 7) Zina etməyəcəksən.
- 8) Oğurlamayacağısan.
- 9) Qonşuna qarşı yalançı şahidlik etməyəcəksən.
- 10) Qonşunun evinə göz dikməyəcəksən.

Yəhudi millətinə gəldiyi üçün Musəvilikə Yəhudilik də deyilir. Yəhudilər inandıqları tək Tanrıya “Yahvə” və ya “Elohim” deyirlər. Lakin bu adı tələffüz etməz, bunun əvəzinə “Adonay” (Rəbb) sözünü işlədirlər.

Bu dini dünyagörüşə görə Tanrı təkdir, hər şeyin sahibidir, hər yerdə hazırdır, insan təsəvvürünə sığmadığından rəsmi çəkilməz, heykəli yapılmaz. Aləmi var edən, ilk insanı yaradan, millətləri, bütün təbiət hadisələrini idarə edən Odur. Yəhudiləri – İsrail oğullarını Öz xalqı olaraq seçən Odur. O, Yəhudilərin Tanrısıdır. Musaya və digər Peyğəmbərlərə vəhy verən

Odur. Tanrı Öz iradəsini insanlara Peyğəmbərləri vasitəsilə bildirir. İnsana da yaxşı işlər görmək üçün azadlıq vermişdir.

Yəhudilər İbrahim Peyğəmbəri böyük bir Peyğəmbər kimi qəbul edirlər. Yəhudi dinində qadın Peyğəmbərlər də vardır. Bunlar Həzrəti Musanın bacısı Məryəm və Deborahdır. Həm hökmdar, həm də Peyğəmbər olan Davud və oğlu Süleymanı da hörmətlə yad edirlər.

Yəhudilərin müqəddəs Kitabı olan «Tovrat»ın qəti redaktəsi və sistemə salınması eradan əvvəl dörd yüz qırx dördüncü ildə dini-siyasi islahatçı Ezra (Üzeyir) tərəfindən başa çatdırılmışdır. “İkinci Qanun” Kitabı isə eradan əvvəl altı yüz iyirmi ikinci ildə Yudeya çarı Yosiya zamanında yaranmışdır.

Göründüyü kimi Musəviliyin təməlini təşkil edən bu müqəddəs Kitab zaman-zaman əlavə və dəyişikliklərə uğramışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, səmavi din olan Musəvilik siyasiləşmişdir. Yəhudi irqinin bütün dünya xalqlarının ağası olduğuna inanan yəhudilər dinlərinə də bəşərlik yox, milli bir keyfiyyət qazandırmışlar. Hətta onların inamına görə Yəhudi irqindən olmayan bir kimsənin bu dinə girməsi də yasaqlanmışdır.

Yəhudilər Şavra və ya Sinaqoq adını verdikləri yerdə ibadət edirlər. Onlar din adamlarını “xaxam” adlandırırlar.

Əsrlər boyu dəyişikliklərə uğrayıb siyasi anlam kəsb edərək səmaviliyini itirən “Tovrat”da Yəhudilərin Tanrı tərəfindən “üstün” yaradılması fikri zaman – zaman Yəhudilər tərəfindən yanlış təfsir edilmişdir. Belə ki, əslində bu üstünlük o anda Yəhudilər içərisindən çıxmış Peyğəmbərlərin çoxluğu ilə bağlı üstünlükdür. Və bu üstünlük həm də Yəhudilərin Tanrı tərəfindən sorumluluğunu daha da artırmalıydı. Əksinə, Yəhudilər bu sorumluluğu unudub öz milli və irqi “üstünlüklerini” qabartdılar və səmavi bir dini milli dinə çevirərək millətlər arasında və bununla da tarixi bir kibrə saplanıb qaldılar. Əslində isə bütün səmavi Kitablarda “üstünlük” millətlərin və xalqların bir – birindən üstünlüyü deyil, yalnız Tanrı hökmlərinə əməl edib – etməyənlərə aiddir.

Yəhudilərin Tanrı sözlərini “bilə – bilə dəyişdirdiklərini və təhrif etdiklərini” (Bəqərə, 75), “Tanrı dərgahından olmayan bir Kitabı bilə – bilə oxuduqları”nı (Ali İmran, 78) və bununla da “Tanrının qəzəbinə uğradı”qlarını (Bəqərə, 61) Qurani Kərim döənə-döənə qeyd etmiş, ayrı-ayrı qaynaqlar və din alimləri də bu fikirləri dəstəkləmişlər. Yəhudilərin bu tarixi “kəşfi” irqçiliyin əsasını qoymuş və bu irqçilik nəzəriyyəsindən ən çox əzab çəkən də elə Yəhudilərin özləri olmuşdur. Belə ki, Babillilər, Asurlar, Perslər, Yunanlar, Romalılar və nəhayət, faşistlər tərəfindən təərrüzə məruz qalan Yəhudilər Tanrı qəzəbinə düşər olaraq dünyanın hər yanına səpələndilər və Tapınaqlarını, dövlətlərini itirərək yalnız iki min ildən sonra, daha doğrusu, 1948-ci ildə özlərinin İsrail dövlətini qura bildilər.

Dövlətlərini itirdikdən sonra tarixən dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnən Yəhudilər yaşadıkları ölkələrdə bütün güclərini, istedad və bacarıqlarını zənginləşdirməyə, iqtisadi “hakimiyyət” qurmağa sərf etmişlər. Fəqət var-dövlətləri əllərindən alınınca gizli “iqtisadi hakimiyyətləri” də ortadan qalxmış, özləri də səfalətə sürüklənmişlər. Çünki zənginlik düşmənçilik istehsal edən ən başlıca səbəbdır. Təbiidir ki, iqtisadi hakimiyyətin arxasında hərbi güc və siyasi hakimiyyət olmayanda o, daim iflasa uğrayar. Adətən, iqtisadi hakimiyyət

texnologiyaya güvənərək mədəniyyət tarixinə öz damğasını müvəqqəti vursa da, sonda köləlik yaradır və onu yaradanın içini boşaldır, əslində onu «mədəni kölə» edir.

Yəhudilərin dinlərindən gələn bu irqçi «üstünlük» iddiaları və onların zənginlik simvolu sayılan Həzrəti Süleymandan sonra min illər boyu davam edən zənginləşmə ehtirası əsrlərcə onları siyasi hakimiyyətdən və qarşılıqlı olaraq dövlət və mədəniyyətdən məhrum etmişdir. Ona görə də Türklərdən fərqli olaraq Yəhudilərin siyasi və mədəni tarix kitablarında adları anılmaz.

Əgər bu gün dünyada siyasi və mədəni tarix əvəzinə əhatəli bir “Ticarət tarixi” yazılırsa, onların imperatorluqlar, dövlətlər, cümhuriyyətlər quran, tarixin heç bir dönəmində siyasi hakimiyyətdən məhrum olmayan tanrısal gücə malik Türklərin əvəzinə baş rol Yəhudilərə verilərdi.

Saxtalaşdırılmış “Tovrat”da Yəhudilərin “üstünlüyü”nü və guya Tanrı tərəfindən “seçkin millət” olduğunu təlqin edən Yer üzündə olan bütün qövmlərdən üstün olaraq İsrail oğullarını» seçdiyini və onların “Allahın qövmü” olduğunu və ən əcaibi – Musa Kəlimullahın dilindən: “Məhz indi bildim ki, bütün dünyada Allah yoxdur. O ancaq İsraildə vardır” kimi “Tövrat”ın özünə də zidd fikir və ifadələr vardır.

Bu saxtalaşdırılmış “Tövrat”da həmçinin Yəhudiləri başqa xalqlara qarşı qoyan “... onlarla anlaşma yapmayacaq və onlara mərhəmət göstərməyəcəksiniz. Onlarla evlənməyəcək, qızınızı onların oğluna verməyəcək, onların qızını da oğlunuza almayacaqsınız... Onları öldürəcək və bütünlüklə yox edəcəksiniz... Onlara mərhəmət göstərməyəcəksiniz” – kimi fikirlər vardır.

Ezra (Üzeyir) tərəfindən “Tövrat”a edilən dəyişikliklərdən biri də faiz və ya sələmdir. Belə ki, bu məsələdə də Yəhudilər başqalarından fərqləndirilir. Saxta “Tövrat”da açıq şəkildə göstərilir ki, “Para faizi olsun, ərzaq faizi olsun, yaxud da borc verilən hər şeyin faizi olsun, faizlə qardaşına borc verməyəcəksən. Yabancıya faizlə borc verə bilərsən, fəqət qardaşına faizlə borc verməyəcəksən”.

Bütün bu irqçi təfəkkürə söykənən, hətta Tanrını belə özəlləşdirən saxta «Tövrat»ın müddəaları ən ağır zərbəni elə Yəhudilərin özlərinə vurmuş, onları min illərlə yurd-yuvalarından didərgin salmış, “özgülərə qazdıqları quyuya özləri düşmüşlər”. Onlar hətta belə bir fikir də irəli sürmüşlər ki, “Əgər Tanrı istəsəydi başqalarını da Yəhudi yaradardı”.

Bütün bu qadağalara baxmayaraq dünyada mövcud olan bütün xalqlara, onların dinlərinə və mədəniyyətlərinə yaradıcı yanaşan Türklər tarixin müəyyən dönəmində Musəviləyi də qəbul etmiş və tarixdə məşhur Xəzər Türk İmperatorluğunu qurmuşlar.

Xəzər Türklərinin müstəqil bir siyasi varlıq kimi tarix səhnəsinə çıxmaları eramızın altıncı əsrinə təsadüf edir. Az zaman içərisində İmperatorluğun ərazisinə daxil etdikləri geosiyasi baxımdan çox mühüm əhəmiyyətə malik ərazilərdə böyük ticarət mərkəzləri – şəhərlər salmışlar. VII-IX əsrlərdə Xəzər Türklərinin hakimiyyəti daha da genişlənərək Şərqi Avropanın ən böyük İmperatorluğu səviyyəsinə yüksəlmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, ilk adı Türkcə Sambat olan Kiyev şəhəri Xəzər Türklərinin ticarət mərkəzlərindən biri idi. Sonrakı Kiyev Rus dövlətinin yaranmasında Xəzər Türklərinin mühüm rolu olmuşdur.

988 -ci ildə Xristianlığı qəbul edən ilk Rus Knyazı Vladimir Monomax Xəzər Xaqanlarını təqlid edərək özünü “Xaqan” adlandırmışdır.

İlk öncə Xəzər dövləti, daha sonralar isə Xəzər Xaqanlığı (İmperatorluğu) adlanan Türk dövlətinin başında Xaqan dururdu. Musəviliyi Yəhudi qəlbindən çıxarıb Türk törə və adətləri ilə bəzəyən Xəzər Türkləri “hər kəs öz inamına görə Tanrıya ulşa bilər” fikrini əsas tutaraq tam bir vicdan hürriyyəti meydana gətirmiş, dövrü üçün “modern” bir cəmiyyət qurmuşdular. Bunun nəticəsi idi ki, İmperatorluğun ərazisində dörd-beş din yan-yana sərbəst şəkildə yaşaya bilmişdir. Xəzər Türk Xaqanlığı iqtisadi cəhətdən yüksəldikcə İmperatorluğun müdafiəsi üçün müxtəlif ölkələrdən gətirilən və çoxu müsəlman olan “muzdlu” əsgərlərdən ibarət ordu təşkil etmişdilər. İlk zamanlar bunların faydası olsa da, iqtisadiyyat zəiflədikcə Xəzər Türkləri yeni bir Türk boyunun tarix səhnəsinə çıxması ilə IX əsrin sonlarından zəifləməyə başladı və nəhayət X əsrin sonunda Peçeneklərin, Rus və slavların hücumları nəticəsində tamamilə sarsıldı. Dövlət tarix səhnəsindən silinsə də, onun təmsilçisi olan xalq bu gün də yaşamaqda, böyük bir qismi İslam dinini qəbul etsə də, az bir qismi bu gün də Azərbaycanda Türk, müsəlman adları ilə Yəhudi dinini yaşatmaqdadırlar. Bu gün “Quba cuhudları” və Yəhudi icması sayılan bu xalq etnos olaraq Xəzər Türklərinin təmsilçiləridirlər. Onların bütün adət-ənənələrinə sayqı göstərmək, dini inanclarına hörmət etmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının şərəf, vicdan və ləyaqət borcudur.

Ən qədim Türk boylarından olan Karaimlər də Yəhudi dininin bir məzhəbinə inanırlar. Bu gün Karaimlərin bir qismi Krimdə, digər bir qismi isə Ukrayna, Polşa, Litva və İsraildə yaşamaqdadırlar. II Dünya Savaşında faşistlər tərəfindən Yəhudi kimi məhvə məruz qalmışlar. Dünyadakı sayları cəmi altı minə yaxındır.

Kırımçaqlar da yəhudi dininə inanan Türk soylarındandırlar. Dünyada cəmi iki minə yaxın Kırımçaq vardır.

Türklərin tarixən işlətdiyi dinlərdən biri də Xristianlıqdır. Xristianlıq İsa Məsih tərəfindən eramızın birinci əsrində yaradılmış dünyəvi dinlərdən biridir. Bu dinin yaradıcısı İsa Məsih də yəhudi idi. İsa Məsih Fələstində Nəsirə (Nəzarət) adlı qəsəbədə dünyaya gəlmiş, 33 yaşında yəhudi din adamlarının fitfası ilə Romalı vali Pilat tərəfindən Deytun dağında həvarilərindən birinin xəyanəti ilə tutulmuş və edama məhkum edilmişdir. Onun çarmıxa çəkilərək öldürülməsi və üç gün sonra dirilərək həvarilərin yanına gəlməsi, onlarla qırx gün bir yerdə olması, hətta bəzi xristianların Onu görməsi, daha sonra isə göyə yüksələrək, “qiyamət günü”nə yaxın yenidən qayıdacağı müqəddəs Kitab “İncil”də qeyd edilməkdədir. İslam inancına görə isə çarmıxa çəkilən İsa Məsih deyil, Onu ələ verən həvarisidir.

Xristian ifadəsi ilk öncə eramızın qırx – əllinci illərində Roma İmperatorluğunun ən mühüm üç şəhərindən biri olan Antakyada işlənməyə başlamışdır. Bu da onu göstərir ki, Xristianlıq da Buddizm kimi yarandığı ölkədə deyil, başqa ölkələrdə daha çox yayılan dinlərdəndir.

Xristianlıqda bütün ilahi dinlərdə xüsusi anlam daşıyan Tanrı, vəhy, Müqəddəs Kitab, Peyğəmbər, axirət, mələk, şeytan və s. haqqında bilgiler vardır. Xristianlıq İsus Xristosun bakirə Məryəmdən – Ruh vasitəsilə dünyaya gəldiyindən Onu Allahın Oğlu kimi qəbul etməyi təlqin edir. “İsus Xristos” yunanca “Allahdan xeyir-dua almış İsa” deməkdir.

Bu din İsa Məsihin günahları bağışlama missiyası, “qiyamət qopacağı”, İsanın “Qiyamət günü”ndə züھر edəcəyi, Tanrının əvəz verəcəyi və ilahi quruluş yaradacağı, Ata Allah, Oğul Allah və Müqəddəs Ruha inam kimi inanclar üzərində qurulmuşdur.

İsa Məsihin zamanında çox az tərəfdarı olan Xristianlığı daha sonra Onun həvariləri yaymışlar. Bu işdə ilk öncə Xristianlığın amansız düşməni olan, daha sonra isə həvarilərə qoşulan Pavelin çox böyük rolu olmuşdur. Bugünkü Xristianlıq onun yozumlarına əsaslanır.

Xristianlıq ehkamları və ibadətinin əsasında “Bibliya” - yaxud Müqəddəs Kitab durur. “Bibliya” sözünün hərfi mənası “Kitab” deməkdir. Xristian kilsəsi buraya otuz doqquz kitabdan ibarət «Əhdi-ətiq» i də daxil etmiş və beləliklə, “Bibliya” “Əhdi-ətiq” və iyirmi yeddi kitabdan ibarət “Əhdi-Cədid”dən meydana gəlmişdir.

Tanrının İsa Məsihə göndərdiyi Müqəddəs Kitab “İncil” adlanır. İncil dörd Müjdə, Həvarilərin işləri, iyirmi bir Məktub və Vəhydən ibarətdir. Bu Müqəddəs Kitab da, “Tövrat” kimi, bir çox dəyişikliklərə uğramışdır. Bu din ətrafa yayıldıqca getdiyi yerlərdəki inanc, fikir və cərəyanlardan da bəhrələnmişdir. Bu dini təlimin formalaşmasında Şərq dini təfəkkürünün və yunan – Roma fəlsəfəsinin və hətta Türk və hind dinlərinin də böyük rolu olmuşdur. “İncil” bir neçə əsr ərzində formalaşmış və sonda Bizans İmperatoru Konstantinin əmri ilə 325- ci ildə İznikdə Böyük Kilsə Məclisi toplanmış və «İncil» lərin sayı dördə endirilmişdir. Bunlar “Mattanın Müjdəsi”, “Markosun Müjdəsi”, “Lukanın Müjdəsi” və “Yuhannanın Müjdəsi” olub, bu və ya digər dərəcədə bir-birindən fərqlənirlər. Xristianlığın bu Müqəddəs Kitabında Müjdələrlə yanaşı, Həvarilərin işləri, Yəqub və Həvari Pavelin məktublarında da İsa Məsihdən sonra meydana gələn hadisələrə yer verildiyindən “İncil” sanki səmaviliyini itirmiş, Tanrı kəlamı olmaqdan sıyrılmışdır. Bu həqiqətləri açıq-aydın hiss edən və digər həvarilərdən fərqli olaraq geniş biliyə sahib, savadlı Pavel bütün bunları məhz Allahın insanlar vasitəsilə verdiyi məsləhətlər kimi qiymətləndirmiş və: “Göyü, Yeri və içindəki hər şeyi yaradan Hökmdar Allah... Sən Müqəddəs Ruh vasitəsilə qulun atamız Davudun ağzı ilə danışdın” kimi ayələri “İncil”ə əlavə etmişdir.

Beləliklə, eramızın birinci minilliyi Müqəddəs Kitab, inanc və dini mərasim məsələlərinə çözüm aramaqla keçmiş, Şərq və Qərb xristianlığı arasındakı mübahisələr nəhayət, XI əsrdə qəti bir ayrılma ilə nəticələnmişdir. Qərb Kilsəsi Katolik, Şərq Kilsəsi isə Ortodoks adlandı. XVI əsrdə Roma kilsəsi içində bir Protestant hərəkəti baş qaldırdı. Bu, Şərq-Qərb parçalanmasında olan dini parçalanma ilə yanaşı, həm də siyasi bir parçalanma oldu. Roma kilsəsi artıq başqalarına basqı yapmaqla yanaşı, digərlərindən vergi almağa başladı və ən başlıcası, “İncil”in başqa dillərə tərcümə edilməsini yasaqladı. Bütün bunlar isə Xristian dinində bir çox dəyişik məzhəblərin ortaya çıxmasına zəmin yaratdı və Xristianlıq Katolik, Pravoslav və Protestantlıq kimi üç böyük məzhəbə ayrıldı.

Xristian dini Tanrını üçləşdirən “Ata Allah, Oğul Allah və Müqəddəs Ruh” inancına dayanır. Bu üçləşmədə hətta iş bölümü də müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Ata Allah yaradır, Oğul Allah qurtarır, Müqəddəs Ruh isə yaranışa həyat və qayda gətirir. Başqa sözlə, Xristian dini təliminə görə, Ata Allah yaradır, qurtuluş işini yerinə yetirmək üçün Oğlunu göndərir, Oğul isə Məsihin yerinə yetirdiyi işi insanlara çatdırmaq və buna inam gətirmək üçün Müqəddəs Ruhu göndərir. Xristian doktrinası bundan ibarətdir ki, Allah Öz varlığı etibarilə təkdir. Fəqət bu

“İlahi varlıq” üç növ və üç formada təzahür edir ki, onların da hər biri Şəxsiyyət təşkil edir və “İlahi varlıq” bütün tamlığı ilə bu üç Şəxsiyyətin hər birinin daxilində olur. Başqa sözlə, Tanrı tək Varlıqdır, lakin O, üç Şəxsə də mövcuddur. Ona görə də Xristianlar dua edərkən və cocuqları “xaç suyu”na çəkərkən: “Ataya, Oğula və Müqəddəs Ruha həmd olsun” deyirlər və bununla da üç ayrı-ayrı Varlığa tapınmış olurlar.

Xristianlığın hər üç məzhəbində “Xaç suyu” və “Çörək-Şərab ayini” yeganə birləşdirici amildir. Belə ki, Katoliklər və Pravoslavlar yeddi ayini qəbul və icra etdikləri halda Protestantlar yalnız “Xaç suyu” və “Çörək – şərab ayini”ni icra edirlər.

Xristianlıqdakı bu yeddi ayin aşağıdakılardır:

- 1) Xaç suyu – Dualı su ilə Müqəddəs Ruhdan inayət alma;
- 2) Çörək – Şərab ayini – İsa Məsihin həvariləriylə son axşam yeməyinin xatırlanması.
- 3) Müqəddəs Ruhun köməyini yağlama ilə möhkəmlətmək.
- 4) Tövbə.
- 5) Son yağlama – Təqdis edilən yağın xəstəyə sürtülməsi.
- 6) Yerarxiya – Müqəddəs Rahib silsiləsi.
- 7) Nigah – Boşanmamaq.

Bütün bu mərasimlər yalnız papazın (keşişin) nəzarəti ilə yerinə yetirilməlidir.

Xristianlığın ibadət yeri Kilsə, din xadimləri papaz və rahib (rahibə)lərdir.

İslam dini İsa Məsihi Peyğəmbər, “İncil”i də Müqəddəs Kitab hesab edir.

Tanrını üçləşdirmə inancının Türk dini dünyagörüşünə yad olmasına baxmayaraq, IV əsrin əvvələrində Roma İmperatoru Konstantinin fərmanı ilə Xristianların təqibinin dayandırılması və bütün məzhəblərə sərbəstlik verilməsi ilə əlaqədar, Azərbaycan və Albaniyada Xristian missionerlərinin təbliğatı nəticəsində Xristianlıq az da olsa yayılmağa başlayır. İki yüz illik təbliğatın nəticəsində, nəhayət, VI əsrin əvvələrində Albaniyada III Baçaqanın dövründə Xristianlığın monofizit etiqadı qəbul edilir. Bu «bir mahiyyətli» xristian dini təlimi 499-cu ildə Efes məclisi tərəfindən təsdiq edilmişdi. Bu təlimə görə, Xristos ilahi və insani mahiyyətə yox, yalnız ilahi mahiyyətə malikdir. Bütün bunlarla yanaşı, Alban xristianlarının bir qismi də Bizans hakimiyyətini tanıyır və diofizit etiqadına meyl göstərirdilər. Dövrün siyasi şəraitinin Albanyada xristian dininin təbliğinə imkan verdiyindən bir çox kilsələr tikildi və VI əsrin ortalarında Bərdə şəhəri xristian dini mərkəzinə çevrildi. VIII əsrin əvvələrində isə Bizans İmperatoru İraklinin Albanyaya yürüşü ilə əlaqədar olaraq dini mərkəz Bərdədən Arsaxa(Qarabağa) köçürülür. Bu dövrlərdə Albanya ərazisində tikilən bütün kilsələr məhz Azərbaycan Türklərinə aid maddi mədəniyyət nümunələridir.

Azərbaycan xristianlığı isə daha çox Nestorian təriqətinə əsaslanır. Xristianlığın bu təriqəti din xadimi Nestorun adı ilə bağlıdır. Bu dini təlimə görə, Xristos insan olmuş, sonra Müqəddəs Ruh tərəfindən Məsihə çevrilmiş və Tanrı Onun simasında cəmləşmişdir. Bu təriqət

də deofizit provaslav etiقادına əsaslanır və Xristosu “Allahın Oğlu və İsus” adı altında insan hesab edir.

Azərbaycanda xristianlıq hələ eramızın birinci əsrindən Yerusəlim xristian mərkəzinə bağlı olan apostol Faddey tərəfindən təbliğ olunmuş, o, şəhid edildikdən sonra şagirdi Yelisa bu işi davam etdirmişdir. Bu məqsədlə o, təbliğatını davam etdirərək Dərbənd yaxınlığındakı Colla (indiki Cullu), İti vilayəti və nəhayət, Kür çayının sol sahilində Qəbələ yaxınlığındakı Qıs (indiki Kiş) kəndinə gəlir və burada kilsə tikdirir. Geri qayıdarkən atəşpərəstlərin ibadətگاهی olan Zerqun dərəsində şəhid edilir. Onun Kiş kəndində tikdirdiyi kilsə o dövrdə «Şərqi kilsələrinin anası» hesab edilirdi.

Azərbaycanda Xristian dininin mərkəzi Artaz (Maku) sayılırdı.

BİZİM ERANIN 43-CÜ İLİNƏ AİD İLK XRİSTİAN KİLİSƏSİ (MAKU- GÜNEY AZƏRBAYCAN)

Xristian dini Albanya və Azərbaycan ərazisində əsasən yunan, yəhudi və ərəb dilində təbliğ edildiyindən yerli əhali daha çox tərcüməçilərin köməyindən istifadə edirdi.

Qədim alban, qrobar, kartli əlifbalarının yaradıcısı sayılan Meşrop Maştos və şagirdləri Yerusəlimdən xeyir-dua alaraq Albanyaya gəlmiş və Yuxarı Qarabağda məskən salmışdılar. Lakin Türk Hunların Albanyaya gəlişi onların bu fəaliyyətini dayandırmışdı. Göy Tanrı

inancına sahib olan Türk Hunlar üç Tanrılı bir dünyagörüşü qəbul etmədiklərindən bu **dinin** təbliğatçılarını ölümə məhkum etmişdilər.

Xristianlığın Azərbaycan Türklərinin mənəvi dünyasına tam təsir edə bilməməsi, nəticədə, yaratdığı bütün xristian maddi mədəniyyət nümunələrindən imtinaya gətirib çıxarmışdı. Bundan maksimum yararlanan xristian qonşularımız səkkiz yüz ildə zərrə-zərrə yaratdığımız maddi mədəniyyət abidələrimizə sahib çıxdı, onları özününküləşdirərək, dünyaya öz mədəniyyətləri kimi təqdim etməyə başladı. Və bununla da biz Türkləri bu ərazilərə gəlmə, özlərini isə yerli xalq kimi göstərməklə öz çirkin əməllərini separatçılıqla həyata keçirməyə nail oldular.

Şükürlər olsun ki, Azərbaycan Türkləri yalnız maddi mədəniyyət abidələrini itirməklə yetindilər. Digər Türklər nəinki maddi mədəniyyət nümunələrini, hətta özlərini belə itirib çinliləşdi, slavyanlaşdı, avropalaşdı, ərəbləşdi. Bunlara misal olaraq, Buddizmin təsiri ilə çinliləşən Tabqaqları, Xristianlığın təsiri ilə slavyanlaşan Bolqarları, Peçeneqləri, Kumanları, bütün Türk mədəniyyətindən uzaqlaşan Macarları, İslam dininin təsiri ilə ərəbləşən Tulunilər, İxşidilər, İudizmin təsiri ilə yəhudiləşən «Quba cuhudlar»ını, Karaimləri və Kırımçaqları göstərmək olar.

Bunlardan əlavə öz Türklüklərini itirməsələr də, xristian olan Çuvaşlar, Qadauzlar və başqa Türk xalqları da mövcuddur.

Bütün bu deyilənlər onu sübut edir ki, özgələşmək özünü itirmək deməkdir. Mövzunu bir hindu qəbilə başçısının sözləri ilə tamamlayıram. O deyir: “Başlangıçda xristianlığın İsa var idi, bizim isə altunlarımız. Sonda qızıllar onların, İsa da bizim oldu”.

Türklərin Göy Tanrı və Şamanizmlə yanaşı zaman, məkan və kütləvilik baxımından ən çox etiqad etdiyi din İslam dinidir.

İslam dini Məhəmməd Peyğəmbər(s) tərəfindən yeddinci əsrin birinci yarısında Ərəbistan Yarımadasında yaradılmış, daha sonra Asiya, Afrika və qismən də Avropada yayılmış təkəllahlı dünyəvi dinlərdəndir.

İslam dininin ideya mənbəyi İudizm, Xristianlıq və qədim Şərq dünyagörüşüdür. Müqəddəs ayədə buyurulduğu kimi «Tanrı Nuha etdiyi tövsiyəni dində Sizin üçün də qanun etdi. Sənə (Məhəmməd Peyğəmbərə A.M.) vəhy etdiyimiz İbrahimə, Musaya və İsaya tövsiyə etdiyi budur: **”Dini qoruyub saxlayın və onda parçalanmayın”**.

İslam dini beş sütun üzərində qurulmuşdur:

1. **Vahid Tanrıya inam – Tövhid;**
2. **Namaz;**
3. **Oruc;**
4. **Xums və zəkat;**
5. **Həcc ziyarəti.**

IX-X əsrlərdə İslam dini teoloji-fəlsəfi sistemlə qovuşmuş, daha da təkmilləşərək müsəlman hüquq normaları işlənib hazırlanmışdır.

İslam dinində Kainatın, İnsanın, Təbiətin, bitki və heyvanların mənşəyi və mahiyyəti dini tərzdə izah olunur. İslam dini də İudizm və Xristianlıq kimi ilahi dinlərdəndir. Bu din də digər ilahi dinlər kimi Peyğəmbərə gələn vəhy əsasında formalaşan Kitablı dinlərdəndir. İslam dininin Müqəddəs Kitabı Qurandır. Quran yüz on dörd surədən ibarətdir. Quranda Tanrının doxsan doqquz adı çəkilir.

İslam dinində də, digər ilahi dinlərdə olduğu kimi, Allah, mələk, şeytan, axirət, tale kimi ortaq inanışlar vardır. Bu dində də ibadət, ibadətə dəvət, ibadət etmək üçün şərtlər, tövbə, nigah və vərəsəlik kimi məsələlər də vardır.

İslam dini haqq dinidir. İslam dini doğru dindir. İslam dini Tanrının bəyəndiyi dindir. İslam dini insanlığın son dini, Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanlığın son Peyğəmbəridir. İslam dini bütün insanlığa göndərilmiş dindir. İslam dini təkallahlı dindir. İslam dini dünya və axirətə əsaslanan dindir. İslam dinində dünya axirətin «tarlası» hesab edilir. Bu dünyada kim nə “əksə”, axirətdə də onu “biçəcək”. Yəni hər kəs bu dünyadakı əməlinə görə axirətdə dəyəndiriləcək. İslam dinində dini anlayışlar sadə və aydındır, əqlə və məntiqə sığandır, yerinə yetirə bilməyəcəyi heç bir əmr və göstəriş yoxdur. İslam dinində kimsənin günahı kimsəyə yüklənməz, bütün sorumluluqlar fədidir, hər bir adam öz əməlinin qarşılığını alacaq.

İslam dini əslində bütün insanlığa, ümmətin ruhuna dayanan, bütün insanlığın sosial həyatını təmin edən ideal bir dindir. İslam dininə görə, bütün insanlar Tanrı yanında bərabərdilər, insan insana qul ola bilməz. İnsan yalnız Tanrının quludur. Tanrının qulunu özünə qul edən insan Tanrıya özünü şərik edir. Müqəddəs Kitab olan Quranda buyurulub ki: **“Tanrıya şərik qoşanları öldürün”**.

İslam dini digər dinlərdən fərqli olaraq sinkretik, yəni məntiq, fəlsəfə və elmlə silahlanmış bir dindir. İslam dini Buddizm, İudizm və Xristianlıqdan fərqli olaraq Tanrıdan başqa həyatda olan bütün əşya və hadisələri məntiqlə izah etməyə icazə verir. İslam dini başqa dinlərdən fərqli olaraq təkamülü qəbul edir, dində yeniləşməyə imkan verir. Bu cəhətdən İslam dini digər dinlərdən fərqli olaraq dini təlim kimi də çox mükəmməldir.

İslam dini fəlsəfədən fərqli olaraq təsadüfləri qəbul etmir. O, həyatda olan hər şeyi zərurət qəbul edir.

İslam dininin məntiqi əsası kəlamdır. Kəlam İslam dininin fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfə özünəqədərki bütün dünya fəlsəfəsini özündə ehtiva edir.

Dünyanın bəlli-başlı dinlərində cavabsız qalan xeyli suallar olduğu halda İslam dinində bu cavabsız sualların hamısına Qurani – Kərim, Peyğəmbərin (s) hədisləri, İslam alim və filosoflarının izah və şərhləri cavab verir. Bu sadalanan mənbələrdə istənilən sualın cavabı vardır.

Çox təəssüflər olsun ki, bu mükəmməl təlimdən Şərqdən daha çox Qərb, müsəlmanlardan daha çox başqaları yararlanmış, Şərq sözdə, Qərb isə işdə buna yiyələnmişdir. Bugünkü Qərb liberalizminə ən yaxın din İslam dinidir. Həmçinin İslam dininin demokratik dəyərləri bugünkü

Qərb sosial-demokratiyasına daha çox yaxındır. Deməli, İslam demokratiyası sol demokratiyadır. Qərb İslam dininin sosial tələblərinin doxsan faizini yerinə yetirib. Şərq isə min dörd yüz il bu dinin daşıyıcısı olsa da, onun sosial tələblərinin heç doqquz faizini də yerinə yetirməyib. Bütün bunlar isə İslam dininin deyil, ona yarımçıq xidmət edənlərin qüsurudur.

Din siyasətdən, siyasət dindən ayrı olmalıdır. Dini siyasətə və əksinə, siyasəti dinə alət etmək olmaz. Dini siyasətə alət etmək məənəviyyatı maddiyata qurban vermək deməkdir. Çünki İnsan maddidən daha çox məənəvi varlıqdır.

İslam dininə qulluq edənlərə müsəlman deyilir. Müsəlmanların ibadət yerləri məscidlər və camilər, qiblələri Kəbədir.

Sosial-iqtisadi, siyasi-ideoloji və tarixi inkişafı əlaqədar olaraq İslam dinində bu dinə xidmət edənlərin qəlbində dərin bir xəncər yarası olan **sünnilik və şiəlik cərəyanları və mötəzilik, sufilik, vəhəbilik, ismailik, bəbailik, bəhəililik və s.** kimi təriqətlər yaranmış və uzun illər boyu eyni dinə mənsub insanları bir-birinə düşmən etmiş, İslam dinini içəridən parçalamışdır.

Tanrı bəndələrini bir-birindən ayırmadığı halda, bəndələri özləri ilə ayrılmış, ilahi din yerinə yeni-yeni insani dinlər və hətta təriqətlər icad etmişlər. Halbuki din Tanrı tərəfindən insanlara bəxş edilmiş bir qanunlar toplusu – Anayasadır. Din əslində bir həyat nizamı, Tanrı elmidir. Din insanlar üçün izzət və məsuliyyətdir. Din insan həyatının mənası, onun adekvat ifadə formasıdır.

Çox təəssüflər olsun ki, Həzrəti Peyğəmbər (s) və ilk dörd İslam xəlifəsindən (**Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli**) sonra bu dini səmavilikdən və ümmətçilikdən ayıraraq, **“Cəhiliyyə dövrü”**nün ərəb milliyətçiliyi və hətta irqçi təfəkkürünə tabe tutan **Əməvilər** və **Abbəsilərin** səyi nəticəsində İslam dini Yəhudilərdə olduğu kimi milli bir dinə çevrilmə təhlükəsi ilə üzləşdi. Əməvilər və daha sonra Abbəsilərin dövründə ərəb qəbilə gələnləri İslam dininin təməl daşı sayılan ümmətçiliyi sarsıtdı və **“İslamlaşma”** **“Ərəbləşmə”** ilə əvəz edildi. Ərəblər İslamı qəbul edən bir çox xalqlara, xüsusilə də Türklərə yuxarıdan aşağı baxmağa, onları təhqir edən bədii, tarixi əsərlər yazmağa və hətta bütün bu aşağılamaları uydurma **“hədislər”** və Quranla əsaslandırmağa çalışdılar.

Ərəblərə görə, Tanrı ərəbləri bütün insanlardan üstün yaratmış, bütün Peyğəmbərlər guya Sami irqindən çıxmışdır. Halbuki Quranda açıq-aşkar göstərilmişdir ki: **“Hər bir ümmətin bir Peyğəmbəri vardır...”** **Biz (Tanrı – A.M) hər bir Peyğəmbəri ancaq öz camaatının dilində danışan göndərdik ki, onlara aydınlaşdırarsın”** və s.

Səkkizinci əsr ərəb alimi (əgər bunlara alim demək mümkünsə – A.M) **“Kəlilə və Dimnə”** əsərini hind dilindən ərəbjəyə çevirən **İbn əl-Müqəffad** tutmuş doqquzuncu əsr tarixçisi və coğrafiyaçısı, ərəblərin **“Herodot”**u sayılan **Məsudiyyə**, yenə doqquzuncu əsr ərəb alimi **Bəlxidən** tutmuş onuncu əsrdə yaşamış ərəb alimi **Əbu Həyyana** və on birinci əsrdə yaşamış **Əndəlüslü Səid əl-Əndəlüsidən** tutmuş **Təbəriyyə** qədər bir çox ərəb alim və tarixçiləri ərəb islam irqçiliyini önə sürərək ümmətçilikdən tamamilə uzaqlaşmış, İslam dininin təməllərini sarsıdaraq, yeri gəldikcə, bütün xalqları, daha çox da Türkləri aşağılamış, onlara qarşı bütün kin və nifrətlərini biruzə vermişlər. Tarixi Türk düşmənçiliyi ərəb ədəbiyyatı, ərəb şəri və xüsusilə, **“Min bir geje nəğılları”**nda qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Bu iş bütün tarix boyu davam etdirilmişdir.

Belə ki, Türklərə qarşı yüzrlə cəfəngiytlar uyduran ərəb irqçiləri hətta Quranda mənfi anlamda adı çəkilən Yəcuc – Məcucları da Türklərlə əlaqələndirmişlər.

Həmçinin, Türklərin böyük Sultan Mehmet Fatehin başçılığı ilə İstanbulu fəth etməsi ilə yeni dövrün başlanması olayına da qısqançlıqla yanaşan ərəb şovinistləri Məhəmməd Peyğəmbərin (s) Türklərlə bağlı **“Türklər sizə toxunmadıqca siz də Türklərə toxunmayın”, Türk dilini öyrənin, çünki onlara əbədi hakimiyyət verilmişdir**”, Tanrı adından Peyğəmbərə sunulan **“Mənim (Tanrının – A.M.) bir ordum var, adına Türk deyirlər. Kim Sənə (Məhəmməd Peyğəmbər nəzərdə tutulur – A.M.) tabe olmasa, Mən öz ordumu (Türklər nəzərdə tutulur – A.M.) o xalqın üzərinə yeridərəm”** və **“İstanbulun fəthi”** ilə bağlı məşhur hədislərini belə ya inkar etmiş, ya da ağılasığmaz şəkildə yozmuşlar. Bu Türk düşmənlərindən sayılan Misirli Rəşid Rza adlı birisi hətta yazır ki, «İstanbulun həqiqi fəthi, oranın Türk quldurlarının əlindən ərəblər tərəfindən qurtarılması və yenidən fəthi ilə olacaqdır».

Ərəblərin bütün bu irqçi təfəkkürlərinin nəticəsidir ki, Ərəb xilafəti mərhələ-mərhələ çökdü və sonda öz yerini ümmətçiliyi tarix boyu qoruyub saxlayan Türklərə tərk etdi.

634-cü ildə Yarmuq savaşı ilə Bizans ordularını Suriyadan çıxaran, 635-ci ildə Qadisiyam və 641-ci ildə Nihavənd savaşları ilə Sasani İmperatorluğunu sarsıdan ərəb xilafət orduları Çindən Avropanın mərkəzlərinə qədər bütün bölgələrdə min iki yüz il hökmranlıq etmiş, Asiya və Avropa qitəsində bir çox dini, siyasi, sosial və etnik izlər buraxan Türklərlə Göy Türk imperatorluğunun çökdüyü və Çinə tabe olduğu bir dövərdə qarşı-qarşıya gəldilər. Son Sasani imperatorluğunu darmadağın edərək Mavəraünnəhrə qədər irəliləyən ərəb xilafət orduları mərkəzdə Xəlifə Ömər və Osmanın öldürülmələri və nəhayət, İmam Əli ilə Müaviyə mücadiləsi və xilafətin daxilində «Xarici»lərin üsyanları ilə VIII əsrin əvvəllərinə qədər surətini azaltmış oldu. Bu iş xilafəti genişləndirmək məqsədi ilə Əməvilər tərəfindən davam etdirilərək Talasa qədər irəlilədi və Türklərlə qarşılaşınca böyük başarıya ulaşma bilmədi. Fəqət Türklərin yeni gələn İslam dininin qədim Türk Göy Tanrı dini inancları ilə uyğun olduğunu görəncə könüllü şəkildə İslam dinini qəbul etmələri dünya tarixinin ən mühüm hadisələrindən sayılır. Belə ki, yeni gələn İslam dini ilə Türklərin qədim Göy Tanrı dinində mövcud tək Tanrı inancı, Ruhun ölməzliyi, axirət, Tanrıya qurban kəsmə mərasimi, əxlaqi dəyərlər, cihad və s. kimi köklü məsələlər eyniyyət təşkil etdiyindən Türklər İslam dinini doğma bir din kimi qəbul etdilər.

Türklər çeşidli ölkələrdə Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Moğollar, Teymurilər, Osmanlılar, Hind Türk və Səfəvilər kimi imperatorluqlar, Azərbaycan, Anadolu, İraq, Suriya, Kirman Səlcuqluları, Tulunilər, İxşidilər, Misir Türk Dövləti, Dehli Türk Sultanlığı, Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Eldənizlilər, Elxanilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Əfşarlar, Qacarlar və s. kimi dövlətlər və bir çox Atabəyliklər quraraq Orta Asiya, Sibir, Rusiya, Çin, Hindistan, İran, Azərbaycan, Anadolu, Yaxın Şərq, Misir və Şərqi Avropanın son min illik tarixinə istiqamət verərək İslam dünyasının müqəddəratını həll etdilər. Türklər hətta özlərindən olan Maniçiliyə və Budda dininə inanan Uyğurlarla yanaşı, Əfqanların və Pakistanlıların da İslamlaşmasında mühüm rol oynamışlar.

İslam dini ilə Türklərin mənəvi birliyi həm Türklərin qüdrət və əzəmətini tarixə nümayiş etdirdi, həm də İslam dininin əbədiyaşarlığını təmin etdi. Bu iş xüsusilə, əzəmətli Türk sultanlarının XX əsrin əvvəllərinə qədər həm Osmanlı Türk Sultanı Sultan Səlim Yavuzdan başlayaraq, Osmanlı Türk Sultanı, Həm də İslam dünyasının xəlifəsi olması və xilafətin

mərkəzinin İstanbula köçməsi ilə daha da rəvnəqləndi. İslam dini Türklərin sayəsində yenidən ümmətçilik ideologiyasına qayıtdı.

Türklər həm dini, həm də tarixi mifləşdirən, əfsanələşdirən yunanlardan və farslardan, dini özəlləşdirən yəhudilərdən və ərəblərdən fərqli olaraq dinə imanla, inamla, inancla və məntiqə, tarixə isə obyektiv yanaşmışlar.

İslam dini ərəb, həbəş və farslarla yanaşı bir çox xalqları sosial bələdan xilas etdiyi və bu xalqlarda insani və ailə münasibətlərini tənzimlədiyi halda Türklərin İslama qədər əsrlər boyu yaşadığı sosial həyatını, insani və ailə münasibətlərini təsdiq etdi.

Min il İslam dininin qorunub saxlanması milyonlarla şəhid verən, İslam dininin günümüzdə qədər gəlib çıxmasında əvəzsiz xidmətləri olan, bu müqəddəs dini üç qitədə əsrlər boyu yaşıdan – bu dinin yaradıcısı olan ərəblər və guya özlərini bu Dinin təəssübkeşi sayan farslar deyil, məhz Tanrı ordusu Türklərdir.

Getdikcə güclənən və zaman keçdikcə bütün İslam aləmində söz sahibi olan Türklərin fəzilətlərini yaxından görən, duyan və qələmə alan Cahiz, Azərbaycan valisi Yezid bin Məzyəd, İbn Hassul və s. kimi vicdanlı tarixçilər Türkləri öymüş, onlardan ağız dolusu bəhs etmişlər. Türklərin fəzilətlərindən bəhs edən Cahiz yazmışdır: **«Türklərin əxlaqi keyfiyyətləri maddi dəyərlərindən də üstündür»**. Türklər enerjili, canlı, fəal və zəkaldırlar. Onlar qənaəti miskinlik, döyüşdən çəkinməyi soysuzlaşma sayarlar. Yurdsevərlik Türklərdə çox güclüdür».

Əslən ərəb olan Azərbaycan valisi Yezid bin Məzyəd yazır: **«Türk ümid edilməyəcək bir şeyə qarşı ümid bəsləməz. Yaxşı bilmədiyi bir şeyin heç bir tərəfini bilməz. Yaxşı bildiyi hər bir məsələni sağlam yapar. Hər işini özü görər. İçi də dışı kimidir. Heç bir nəticəsi olmayan bir şeylə uğramaz»**.

XI əsrdə yaşamış əslən ərəb olan İbn Hassul isə Türklər haqqında yazdığı bir risalədə göstərir ki: **«Bütün xalqlar arasında şücaət və cəsarət baxımından Türklərdən üstün, böyük hədəflərə ulaşmaq üçün onlardan dəyanətli heç biri yoxdur. Tanrı onları aslan sifətində yaratmışdır. Türk göbəyi kəsildiyi andan etibarən ordunun başçısı, bölgənin əmiri olmaqdan və bu yolda özünü bütün əziyyətlərə qatlaşdırmaqdan başqa bir şey düşünməz»**.

Fəqət Türklərin Ərəb dünyası ilə əlaqələri Türklərin bütün arzu və istəklərinə baxmayaraq, istənilən nəticəni vermədi. Bu işdə ərəb dünyasını öz nüfuz dairəsinə keçirmək istəyən Avropa müstəmləkəçilərinin fəaliyyəti həlledici rol oynamışdır. Belə ki, Avropa Qərbdə Türklərə qarşı həyata keçirdiyi xristian kilsə təəssübkeşliyini, Şərqdə fundamentalist islam ərəb təəssübkeşliyini Türklərə qarşı yönəltməyə nail oldu.

Tarixən Türkləri fürsət düşdükcə arxadan vurmağa çalışan millətçi ərəblər Misirdə ikən «Məhəmməd ümmətinin dostu və müsəlman», Fransada isə «katolik olan», əslində isə özünün də dediyi kimi, «Mən dinlərə inanmıram» söyləyən Napoleon Bonapartı belə dəstəkləyərək Türkləri Misirdə ağır məğlubiyyətə uğratmışlar.

Həmçinin Türklər əleyhinə Türk düşmənləri ilə işbirliyi yapan Vəhəbilər ərəblər arasında təbliğat apararaq göstəridilər ki, guya İslamın özündən uzaqlaşmağının başlıca sorumlusu Türklərdir. Vəhəbilər belə bir fikir irəli sürürdülər ki, guya «Türklər dinsizdilər. Onlar nə ibadət

edər, nə oruc tutar, nə zəkat verər, nə də Həcc ziyarətini yerinə yetirərlər. Əksinə, onlar bütün Ramazan ayı boyunca şərab içərlər». Bu və ya buna bənzər Vəhabi ərəb şovinizmi indi də Türklərə qarşı öz əks-təbliğatlarını davam etdirməkdədirlər.

Ərəblərdən fərqli olaraq Türklər min il İslam aləminə başçılıq etdikləri dövrlərdə əllərində bütün hakimiyyət və səlahiyyətlər olmalarına baxmayaraq heç bir xalqa, xüsusilə də ərəblərə qarşı özlərini üstün tutmamış, irqçi bir anlayışda belə bulunmamışlar. Əksinə, ərəbləri «nəcib qövm» adlandırmış və bununla da özlərinə baha başa gəlsə də, İslam dininin ümmətçiliyə dayanan ideoloji sisteminə daim əməl etmişlər.

XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə I Dünya müharibəsi dövründə Avropa Türk Osmanlı imperatorluğunu tam məğlubiyyətə uğratmaq və imperatorluğun ərazilərini öz aralarında bölüşdürmək üçün ərəb milliyətçiliyi ideologiyasını dövrüyyəyə buraxdı və bütün yönərdən ona dəstək verdi. İmperatorluğa daxil olan bütün xalqları Türklər əleyhinə qaldıran Avropa geniş plan hazırlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirdi: «Sykes planı» adı ilə tarixdə tanınan planda oxuyuruq: **«Ərazidə olan xristian və yəhudiləri Türklərin geri gəlməsinə qarşı ordularını ifadə etməyə zorlamalıyıq. Bu işdə bədəvilərin köməyini para ilə ödəməliyik. Türklərə qarşı kəmi həmişə canlı tutmalı və bizi ərəb milliyətçiliyinin qoruyucusu kimi tanıtdıran millətçi basın və yayına para dəstəyi göstərməliyik».**

Türklərə qarşı bu ənənəvi irqçi ərəb təfəkkürünü daha da körükləyən Avropa müstəmləkəçiləri nəhayət XX əsrin əvvəllərində Türkləri Afrika və Yaxın Şərqdən tamamilə sıxışdırıb çıxardı və Türklərin hakim olduğu bölgələri öz hakimiyyətləri altına aldılar. Türkləri məğlub etməklə Avropa İslam dünyasının onurğa sütununu qırdı və bu işdə özünü müsəlman adlandıran ərəblər də böyük rol oynadı. Bu gün Avropa, Türkləri daha da zəiflətmək üçün «Kürd Kartı»nı işə salıb, demokratiya pərdəsi altında Türkiyəni də parçalamağa çalışır. Ayıq-sayıq olmalıyıq. Tanrı dinini yalnız Tanrı ordusu – Türklər qorumağa qadirdir.

Tanrı yardımçın olsun, ey Türk!

Türklər bəşərin mənəvi mədəniyyətinin Doğu və Batısını, Quzey və Güneyini çulğalaşdıraraq bəşərin ayrı-ayrı dinlərini və inanclarını , Tanrı anlayışlarını da ümumiləşdirərək bütün dini dünyagörüşləri bir araya gətirmiş, bəşəri bir din yaratmışlar.

Türklər həm dini məzhəbləşdirən , həm də tarixi əfsanələşdirən farslardan, Tanrını özəlləşdirən yəhudilərdən, dini özəlləşdirən ərəblərdən , dini maddiləşdirən xristianlardan fərqli olaraq qəbul etdikləri dinlərə, xüsusilə İslam dininə imanla, inamla, inancla və məntiqlə, tarixə isə obyektiv yanaşmışlar. Belə ki, min il İslam dininə xidmət edən və bu gün də xidmət etməkdə davam edən Türklər bu dinin yaradıcısı olan ərəblərdən və guya özlərini bu dinin təəssübkeşi sayan məzhəbpərəst farslardan fərqli olaraq İslam dininin qorunub saxlanılmasında milyonlarla şəhid vermiş, İslam dininin günümüzdə qədər gəlib çıxmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, bu müqəddəs dini üç qitədə əsrlər boyu yaşatmışlar. Bu işdə dövlət yetkililəri ilə yanaşı Türk övliya, mütəsəvvif, filosof və sufi şairlərinin də önəmli rolu olmuşdur.

Tanrının bütün Kainata və bəşəriyyətə hakimliyini qəbul edən Türklər Cahan hakimiyyətinin Tanrının onlara həvalə etdiyi düşüncəsinə inandıqlarından Tanrı əmanəti olan

insanlara sayğı göstərmək üçün tək cə özlərinin deyil, hakim olduqları bütün xalq, ölkə və dinlərin hamisi kimi çıxış etməyi özlərinə borc bilmiş, üç qitədə hakim olduqları min illik hakimiyyətləri dönməndə bu Tanrı borcunu şərəflə yerinə yetirmiş, bəşərin mənəvi mədəniyyətinin simvoluna çevrilmişlər.

İstər Türklərin özlərinə məxsus dinləri (Göy Tanrı dini ,Şamanizm, Azərdüştlük, Buddizm və Manixeizm kimi), istərsə də təmasda olduqları xalqlardan əxz etdikləri İudizm, Xristianlıq və İslam dinləri ilə bağlı xeyli mənəvi və maddi mədəniyyət nümunələri yaratmışlar. Belə ki, ruhlarla ünsiyyət inancına əsaslanan Şamanizm özündən sonrakı bir çox din və inanclara öz qüvvətli təsirini göstərmişsə, ilk dəfə Türk maqlar tərəfindən yaradılan Azərdüştlük bəşər tarixinin ilk monoteist səciyyə daşıyan dini kimi bəşəriyyətə doğru düşüncə , doğru söz, doğru danışmaq , doğru iş, doğru əməl, doğru davranış, doğru yol və s. kimi prinsipləri özündə cəmləşdirən “Avesta” kimi mükəmməl bir mənəvi mədəniyyət abidəsi və onlarla maddi mədəniyyət abidəsi olan atəşgahlar bəxş etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı Türklərin ən qədim və əsil dini Göy Tanrı dini sayılır.

1. TÜRKLERİN GÖY TANRI DİNİ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Türklerin ilk dini Göy Tanrı dinidir. Qədim Türklərdə “Tanrı “ sözü “Tenqri” şəklində söylənmişdir.

Qədim Türkcədə “Göy” (“Səma) sözü “Ulu,Uca,Böyük,Müqəddəs” deməkdir. Buna bağlı olaraq da “Göy Tanrı” deyimi “Ulu Tanrı,Uca Tanrı” anlamına gəlir.

Ən azı 4 min illik tarixi olan “Tanrı “ sözü,demək olar ki,bütün Türklərdə ortaq inanc termini kimi işlənmiş və bugün də işlənməkdədir.

Göy Tanrı qədim Türklərdə tək yaradıcı,tək böyük mənəvi qüvvət, bütün varlıqlara həyat bəxş edən, öz iradəsinə görə hökm edən , insanlara yardım edən, onlara yol göstərən , bilgi verən, onları cəzalandıran,doğru və yalanı bilən Əbədi Ulu bir Varlıqdır.

Qədim Türklerin bu mükəmməl Göy Tanrı dininin nə yazılı bir kitabı və nə də ibadət qaydaları haqqında bu gün əlimizdə tutarlı bir mənbə olmasa da qədim Türk yazılı abidələrində Göy Tanrı hətta “Türk Tanrısı” kimi qeyd edilmiş, Türklər özlərini də ilahiləşdirərək “Göy Türklər” adlandırmışlar. Türklər sonradan qəbul etdikləri dinlərdə də “Allah”ı ifadə etmək üçün “Tanrı” sözünü işlətməmiş və bu gün də işlətməkdədirlər. Qədim Şumerlərdə də “Tanrı” sözü “Tinqir” (qədim Türkcədə “Tanqır ”) kimi işlədilmişdir. Buddizmi bütün Qərbi Göy Türk Xaqanlığında da yaymağa çalışan və bununla Göy Türkləri də Çinliləşdirməyə səy göstərən Çinlilər ağır məğlubiyyətə düşər olmuş və Bilgə Xaqanın vəziri və qaynatası Tonyukukun səyi nəticəsində Çin Buddizmi ikinci Göy Türk Xaqanlığı tərəfindən tamamilə rədd edilmiş, ölkədə Göy Tanrı dini yenə də hakim mövqedə qalmışdı.

Göy Türk dininə məxsus ən dəyərli maddi və mənəvi mədəniyyət nümunəsi Qədim Türk əlifbası və bu əlifba ilə yazılan Göy Türk yazılı abidələridir.

Qədim Türk kitabələrində zikr edilən “Türk Tanrısı” Türklərə xaqan olmaq, onlara savaşımlarda zəfər qazanmaq, “Xaqanlıq” yaratmaq, Türk xalqına istiqlal bəxş etmək kimi vəsfləri özündə cəmləşdirən ulu bir Varlıqdır. Qədim Türklər kutsal saydıqları Günəşə, Aya, bəzi Ulduzlara, oda, suya, torpağa, bəzi dağlara, ormanlara, çaylara, göllərə sayğı göstərsələr də Babillər kimi Günəşi, Ayı, Ulduzları təmsil edən Şamaşa, Misirlilər kimi Amona, Hindlilər kimi Varunoya, Perslər kimi Ahura Mazdaya, Romalılar kimi Mitharaya və s. deyil, yerin, göyün, hər şeyin yaratıcısı saydıqları tək Göy Tanrıya inanmışlar. Bütün bunları qədim Türklərin işlətdiyi “Tanrı” (Şumerlərdə “Dinqir”) kəliməsi də təsdiq edir. Göy Türklər dövrünün məşhur Bizans tarixçisi Simokattes Göy Türklərin torpağa, suya, çaya, dağa, meşəyə və bu kimi təbii varlıqlara sayğı göstərdiklərini, ancaq yalnız Yer, Göyün yaratıcısı saydıqları Tək Tanrıya inandıklarını qeyd etmişdir.

. İlk Xəzər İmperatorluğunun Xaqanı Xristianların Tək Tanrını üçləşdirmələrinə (“Təslis”ə = Ata Allah, Oğul Allah və Mükəddəs Ruha) inanmalarına qarşı özlərinin tək bir Tanrıya inandıklarını bəyan etmişdi.

. Çox təəssüflər olsun ki, qədim Türklərin bu mükəmməl Göy Tanrı dininin nə yazılı bir kitabı, nə tapınqları, nə din adamları, nə də ibadət qaydaları haqqında bu gün əlimizdə tutarlı bir mənbə yoxdur. Bu səbəbdəndir ki, Göy Tanrı dini sonrakı təkallahlı dinlərin yaradılmasında ilk başlanğıc rolu oynasa da öz adı ilə ümumbəşəri ilahi dinlər siyahısına daxil edilməmişdir.

. Göy Tanrı dininin əlimizdə mükəddəs Kitabı olmasa da bizcə bu dinin ən mükəmməl “Kitabı” Türk millətinin Özüdür. Türk milləti bu mükəddəs dinin özəlliklərini min illər boyu qəlbində daşıyaraq nəsil-dən-nəslə ötürmüş, sonrakı Türk dinlərinin-Azərdüştlüyün, Buddizmin, Mani dininin (Manixizmin), Məzdəkizmin və Babəkizmin ideya qaynağına çevirmişdir. Türk milləti içərisində bugün belə geniş şəkildə işlədilən “O Göydəki Allah haqqı” andı bunu bir daha sübut edir.

Qədim Türklər inandıkları Göy Tanrını belə vəsf etmişlər :

---Tanrı təkdir. Tayı və bənzəri yoxdur. O, yalnız Ö zünə bənzəyir (Tenqri-teq-Tenqri);

---Yaradıcıdır: Bilinən və bilinməyən hər şeyi O yaratmışdır;

---Buyurur: iradəsinə uymayanları, təbə olmayanları cəzalandırır;

----Savaşlarda yalnız Tanrının iradəsi ilə zəfər qazanılır;

----İnsanlara səadət (kut) və qismət (ülük) bağışlar, lakin bunlara layiq olmayanlardan geri alar;

---Canlı varlıqlara həyat bəxş edir;

---Varlıqlara həyat verdiyi kimi, diləyəndə də onu geri alar;

---Ölüm, Onun iradəsinə bağlıdır.

. Göy Türk abidələrinə görə, Tanrı Kainatın ilk Səbəbi, yəni Yaradıcısıdır. Türklərin bir Xaqanlıq qurması yalnız Onun istəyi ilə olmuş, Türk millətinə Xaqanını O vermiş, yəni Tanrı Türk millətinin həyatı ilə yaxından ilgilənmişdir. Bu abidələrdə göstərildiyinə görə, Göy Türk Xaqanı və Bəyləri Türk ulusuna yardıqları yardım və yaxşılıqlardan dolayı Göy Tanrıya

səmimi qəlbədən öz şükranlarını sunmuş,minnətdarlıqlarını bildirmişlər.Bu Kitabələrdə qeyd edilmişdir ki,Xaqanları taxta çıxaran,Türklərə zəfərlər qazandıran ,onları fəlakətlərdən qoruyan Göy Tanrıdır.

. Bilgə Xaqan adidəsində göstərilir ki :”Tanrının iradəsi ilə Xaqan oldum...Türk millətinin adı-sanı yox olmasın deyər Tanrı atam Xaqanı,anam Xatunu yüksəltmişdir...Tanrı güc verdiyi üçün atamın ordusu qurd kimi,düşmənləri də qoyun kimiymiş...Tanrı yardım etdiyi üçün atam Xaqan dövlətləri dövlətsiz ,xaqanlıları Xaqansız qoymuş,düşmənləri yola gətirmiş,onları diz çökdürmüş,baş əydirmişdi”(Bax:Bilgə Xaqan abidəsi,Doğu üzü,sətir:101,102).

. Qədim Türklərdə təkcə Xaqanın deyil,dövlətin və xalqın yüksəlişi və düşüşü,hakimiyyət dəyişikliyi də Göy Tanrının himayəsi və cəzasının bir nəticəsi olaraq görünməkdədir.Orxon abidələrində açıq şəkildə göstərilir ki,Göy Türklərin Çin əsarətindən qurtularaq müstəqil bir dövlət qurmaları Göy Tanrının iradəsi ilə gerçəkləşdiyi kimi,Birinci Göy Türk Xaqanlığının yığılması da Göy Tanrının Türklərə bəxş etdiyi Xaqanı xalqın onu tərk etməsi olmuşdur.

. Qədim Türklərin Göy Tanrı dininə görə,Xaqanların anadan olmalarının bəzi “İnsanüstü” keyfiyyətləri var idi.Xaqanların dünyaya gəlməsi ya böyük bir dövlət qurmağın işarəsi olaraq görülmüş,ya da bunun bəzən böyük bir qisasın alınması məqsədi ilə gerçəkləşdiyi qəbul edilmişdi.Belə insanların dünyaya gəlişi bir “Tanrı Vergisi” olaraq dəyərləndirilmişdi.Bir çox qədim Türk dastanlarında Göy Tanrının Xaqanlara bağışladığı üstün vəsflərdən bəhs edilmişdi Belə ki,bir Uyğur Dastanında göstərildiyinə görə,Oğuz Xaqan anasının döşündən bir damcı süd əmdikdən sonra danışmağa başlamış,yemək,çiy ət və şərab istəmiş,tezliklə böyümüşdür.

Başqa bir Dastana görə,Ağ Kükül adlı bir qəhrəman anadan olan kimi yemək istəmiş,bir gün sonra bir yaşına, 7 gün sonra 7 yaşında bir uşaq olmuş,bundan sonra ata minərək silah işlətməyə başlamışdı.Anadan olan Qara Kükülün anası da oğluna 10 qoyun ilə 3 dana ətini bişirmiş,Qara Kükül bunların hamısını yemiş,sümüklərini də burnundan bayıda atmışdır. Qəhrəmanların tez böyüməsinə demək olar ki,bütün Türk dastanlarında rast gəlinir.

. Qədim Türklərdə Xaqanların anadan olmalarından sonra Göy Tanrıdan özləri üçün bir ad istəmələri də onların doğuşdan gələn üstünlüklərindən hesab edilmişdi.Məşhur “Alın Taycı Dastanı”nda Ağ Xanın oğlu Alın Taycının ad aldıqdan sonra ona Göy Tanrı tərəfindən bir at ərməğan edildiyi və bu atın səhər tezdən onun qapısında bulunduğu göstərilmişdi.

. Qədim Türk abidələrində də qeyd edildiyi kimi Türk Xaqanları anadan olandan etibarən “müqəddəs”sayılmış,Göy Tanrıdan “kut” aldıklarından onlar belə “insanüstü” xüsusiyyətlərlə dünyaya gəlmişlər.Xaqanlar Göy Tanrının onlara bəxş etdiyi bu müqəddəs “kut” sayəsində geniş bir hərəkət sərbəstliyinə sahib olmuşdular.Onların hərəkətli və dinamik köçəri toplumları bir arada tuta bilmək,tayfa və qəbilələri öz nüfuzları altına ala bilmək üçün məhz belə bir geniş yetkilərə sahib olmaları gərəkdir.Xaqanlar hər şeydən öncə qədim Türk köçəri toplumun ən qüdrətli hərbi başçısı,ən yüksək hakimi rolunu da yüklənməli idilər.Onlar dövlətdə qanunun simvolu sayılırdılar.Dövlət quran və onu idarə edən hər bir Xaqan törəyə bağlı öz qanunlarını hazırlamalı və həyata keçirməli idi.Misal üçün Birinci Göy Türk dövlətinin qurucusu Bumın Xaqan taxta oturduqdan sonra ölkəsini və Türk

törəsini qaydaya salmış,son- ra hakimiyyətini genişləndirərək Xaqanatlığını yaratmışdı.Həmçinin bir müddət çökmüş olan Göy Türk dövlətini yenidən müstəqilliyinə qovuşduran İltəriş Xaqan da törəsi pozulmuş Türk millətinin törəsini yenidən ata-babalarının törəsinə uyğun olaraq diriltmiş və törəyə canlılıq qazandırmışdı.İkinci Göy Türk Xaqanı Bilgə Xaqan : “Mən taxta çıxdıqdan sonra belə mühüm Yasanı dünyanın dörd bir bucağındakı xalqa çatdırdım”-deməklə qanunun önəmini dilə gətirmişdi.

Bunlardan əlavə Türk Xaqanlarının düşmən xalqlara müharibə elan etmək,onlarla sülh bağlamaq,vergi toplatmaq,yabancı ölkələrə elçilər göndərmək və onlardan gələn elçiləri qəbul etmək kimi görev və səlahiyyətləri də var idi.

. Törələr Xaqanların aldığı qərarlarla ortaya çıxdığı kimi,Qurultayda alınan qərarlar da “Törə” olaraq qəbul edilirdi.Törənin əsil ortaya çıxış şəkli ənənəvi olaraq özlüyündən və tədricən meydana gəlmişdiki,qədim Türklərdə buna “Yosun Hüququ” adı verilmişdi(Bu haqda geniş məlumat üçün bax:Arsal,Sadri Maksudi,Türk Tarihi ve Hukuk,İstanbul 1947,səh.228).

. Törəyə bağlı qanun yaratma işlərində Xaqanla bərabər digər Boy və Oymaq Bəyləri də iştirak etmişdilər.Mətinlərdəki :”Bəylər də Ulusu da bir-birinə uyğun imişlər.Ona görə də ,ölkəni o qədər yaxşı qoruya bilmiş,ölkəni qoruyaraq yasalar tərtib etmişlər” ifadələri də bunu təsdiq edir(Bax:Cin Halil,Akgündüz Ahmet,Türk Hukuk Tarihi,cilt:1,Konya 1989).

. Çin mənbələrinə görə,qədim Türk Xaqanlarının qəragahındakı Tapınakda hər il başında bir törən düzənlənir və bu mərasimə Türklərin 24 boyunun Başbuğları qatılırdı.İlin 5-ci ayında isə Lunq-Çenq şəhərində toplanaraq ata-babalara,Göy Tanrıya,Günəşə,Aya və Yer-Su Ruhlarına qurbanlar kəsilirdi.Qurban törənindən sonra Qayın ağacları əkər,bu ağaclardan “Kutlu Ormanlar” yaranardı.Payızda isə Başbuğlar Orman yanında toplanıb ətrafı dolaşar, əhalinin və sürülərin sayını müəyyənləşdirərdilər.Çin qaynaqları həmçinin Türk Xaqanının hər səhər çadırından çıxaraq Günəşə,axşamlar isə Aya baxaraq dua edərdilər.

. Bütün bunlar göstərir ki,qədim Türklərdəki dövlət düzənində Xaqanın hüquq qaydalarının yaradıcısı olmağına baxmayaraq, “Törə”,Xaqan da daxil bütün dövlət yetkililərinin üstündə olmuşdu.Məşhur Türk mütəfəkkiri Yusuf Xas Hacibin :”Dövlət silahla qurulur,ancaq Törə və Yasaya dayalı qanunla idarə edilir” –deməsi də bu gerçəyi təsdiqləməkdədir.

. Bunlarla yanaşıTürk Xaqanlarının düşmən xalqlara müharibə elan etmək,onlarla sülh bağlamaq,yabancı dövlətlərə elçilər göndərmək və onlardan elçilər qəbul etmək kimi görev və səlahiyyətləri də var idi.

. Göründüyü kimi Oğuz Xaqandan başlayaraq bütün qədim Türk dövlətlərində Xaqanların öz səlahiyyətlərini Göy Tanrıdan aldıklarına,Onun tərəfindən taxta çıxarıldıklarına inanılmışdı. “Kut”un Xaqan açısından önəmi çox böyük idi.Bu “Kut”un sayəsində Xaqanların sahib olduqları üstün xüsusiyyətlər onların aldıkları titullarda da öz əksini tapmışdı.Qədim Türklərdə “Göy” sözünün eyni zamanda “Tanrı” anlamında da işləndiyi görünməkdədir.O dövrün Xaqanlarına verilən “Tenqri-Kut” ünvanı qədim Türklərdə “Tanrı Hakimiyyəti Anlayışı”nın başladığını isbat etməkdədir.Bu anlayış eyni zamanda,”Tək Tanrı” inancına doğru gedişi də göstərmək- dədir.Tarixdə məşhur Hun Xaqanı Mətenin eradan əvvəl 176-cı

ildə Çin İmperatoruna yazdığı məktubunu”Göy tərəfindən taxta çıxarılmış Hunların Böyük Xaqanı” ifadəsi ilə başlaması,Mətə Xaqanın oğlunun öz vəzirinin nəsihəti ilə “Göy ilə Yer tərəfindən yaradılmış,Ay ilə Günəş tərəfindən taxta çıxarılmış Hunların Böyük Xaqanı” ünvanını işlətməsi bu fikri bir daha təsdiq- ləməkdir.

. Orxon Kitabələrində isə Xaqanın “Göy” bənzədiyi və Onun tərəfindən hakimiyyətə gətiril- diyini anladan”Mən Türklərin Göyə bənzəyən,Göydən gəlmiş Bilgə Xaqan bu zamanda taxta çıxdım.Sözlərimi sonuna qədər dinləyin!” və “Mən Tanrı kimi Göydə yaradılmış Türk Bilgə Xaqan taxta oturdum!” sözləri ilə hakimiyyətinin Göy Tanrı ilə əlaqəsini ortaya qoymaqladır. Digər bir Göy Türk Xaqanı Şopolyonun Çin İmperatoru Kao-tsuya göndərdiyi bir məktubda özünü”Mən ki Göy Türk dövlətinin Göydə doğulan Xaqanı və Müqəddəs Oğlu” kimi tanıtdığı , Uyğur hökmdarlarının da bütün Türk Xaqanları kimi Hakimiyyət qüdrətlərini Tanrısal bir qaynağa bağlamaq istəmələri,bu səbəblə də özlərindən “Göy və Ay Tanrıdan kut bulmuş”-deyə söz etmələri bu fikri təsdiq etməkdir.Uyğur Xaqanları Göydəki bir işıqdan doğulduqlarına inanmışdılar.Onların bu inancı hakimiyyətlərinin Tanrı qaynaqlı olduğuna bir dəlil təşkil niletməkdir.”Ay” ünvanını ilk dəfə 780-ci ildə Bögü Xaqanı öldürərək başa keçən Tun Bağa Tarxanın oğlu tərəfindən “Ay Tanrısında Kut bulmuş ünlü Bilgə Xaqan şəklində işlədilməyə başlanmışdı. Ondan sonrakı Xaqanlarda “Ay” və “Göy” sözləri davamlı olaraq işlənilmişdi(Bu haqda geniş məlumat üçün bax:Ögel,Türk Kültürünün gelişme çağları,II cilt,İstanbul 1971).

. Türk Xaqanları tarixən “Kür” və ya “Gür”,”Yaşlı,Bilgə və Uca” ünvanları daşımış və özlərini “Kainatın və Təbiətin Xaqanı” saymışlarsa da özlərini Göydən və Tanrıdan uca tutmamış, özlərini insanlarla Tanrı arasında bir “Əlaqəçi” hesab etmişlər.Orxon abidələrindəki “Yuxarıda mavi Göy,aşağıda yağız Yer yaradıldığı zaman ikisi arasında insanoğlu yaradılmış,onların üzərində də Bumın Xaqan və İstəmi Xaqan taxta oturmuşlar” və”Tanrı atam Xaqanı və anam Xatunu taxta çıxarmış” ifadələri bu gerçəyi dilə gətirməkdir.Bu ifadələr həm də hər hansı bir irq və ölkələr arasında heç bir ayırım yapmadan,heç bir fərq qoymadan sadəcə bütün Yer üzündəki topluluqların və ölkələrin Tanrı tərəfindən Türk Xaqanlarının idarəçiliyinə verildiyi inancını ortaya qoymuşdur. Abidələrdəki”Göy Tanrı istədiyi üçün taxta oturdum və dörd tərəfdəki xalqları düzənə soxdum”, “Gündoğandan Günbatısına qədər bütün qövmlər mənə baş əyərler” ifadələri də bu məqsədlə daş Kitabələrə həkk olunmuşdu.Abidələrdəki bu və bunun kimi ifadələrdə Yerüzü bir bütün olaraq qəbul edilməkdə,insanların da tək bir kütlədən ibarət olduğu düşünülməkdə və bunların hamısının üzərində Türk hakimiyyətini təmsil edən Türk Xaqanları bulunmaqdadır.

. “Oğuz Xaqan Dastanı”na görə,Oğuz Xaqan Göydən gəlmiş və özü kimi Göydən gəlmiş bir qızla evlənmiş,taxta çıxıb Xaqanlığını elan etdikdən sonra dörd bir tərəfdə bulanan qövmlərə elçilər göndərərək”Mən artıq bütün dünyanın Xaqanıyam”-demiş və onların hamısını baş əyməyə özünə bağlılığa dəvət etmişdi.Bu dastanda həmçinin Oğuz Xaqanın vəziri İrkıl Xocanın Ona”Ey Xaqanı! Göy Tanrı bütün dünyanı Sənə bağışlayacaq!” nüjdəsi də yer almışdır.

. Qədim Türklərdə dünya hakimiyyəti məfkurəsi həmişə ön planda olmuşdur.Belə

ki,Sultan Mahmud Qəznəli dövründə ondan qat-qat zəif olan Uyğur hökmdarının ona göndərdiyi məktubun başlanğıcında yer alan”Göylərin sahibi Tanrı Yerüzü ölkələrinin və bir çox qövmün hakimiyyətini bizə vermiş” ifadələri ənənəvi “Türk Dünya Hakimiyyəti” idealına bağlı qalmasının bir göstərgəsidir.Dünya Hakimiyyəti Məfkurəsi və inancı Göy Tanrının Türkləri qoruması və onları üstün qılması prinsipi ilə birləşərək Türklərdə “Millət olma” düşüncəsinin erkən oyanmasında önəmli rol oynamışdı.

. Ərəb səyyahı İbn Fədlanın anlatdığına görə,Oğuz Türkləri İslamı qəbul etdikdən sonra belə hər hansı bir çətinliyə və sevmədikləri bir vəziyyətə düşdükləri zaman başlarını yuxarı qaldırıb “Ey Allahım!”-deyirmiş kimi “Tek Tenqri”-deyirlər.Bu ənənə indi də Türklərdə qalmaqdadır.Belə ki, bugün də Türklər hər hansı bir haqsızlığa uğradıqları və dua etdikləri zaman “Yuxarıda Allah var!”,”Allah Göydən baxır!”,”O Göydəki Allah haqqı”-deyərək qarşılarındakılara etirazlarını və Allaha dua etdiklərini bildirirlər.

. Qədim Türklər dua edərkən də “Tenqri Türk budununu koldasıq” (“Tanrı Türk millətini-soyunu,qövmünü-qorusun!”) – demiş,hər hansı bir işə başlarkən “Məngü Tanrının gücüylə!”-deyərək Tanrıdan yardım diləmişdilər.

. Başda Mahmud Kaşğarlı olmaqla İslam dövrünün bütün yazarları Türklərin “Allah” yerinə “Tanrı”(“Tenqri”) adını işlətdiklərini,hər hansı bir işə və sözə uğur qazandırmaq üçün ilk öncə “Ulu Tanrı”nın adı anıldıqdan sonra başladıklarını bildirmişlər.

. Qədim Türklərdə “Ruh” və “Can” anlayışları “Tin” sözü ilə ifadə olunmuşdu.”Ölüm” Ruhun bədənini tam tərk etməsi anlamına gəlirdi.Qədim Türklərə görə,Ruh bədənini təkcə Ölüm anında deyil, yuxuda və müxtəlif xəstəliklər zamanı da müvəqqəti olaraq tərk edir.Onlar Ölümün bir son olmadığını Ölümdən sonra bir “Axirət Həyatı”nın olacağına inanmışdılar.Onların ölürkən at və silahları ilə birlikdə gömülmələri və atlarına minərək “Uçmağa” (Cənnətə) gedəcəklərinə olan inancları bu həqiqəti göstərməkdədir.Ona görə də qədim Türklər atın “Səməvi” bir qaynaqdan gəldiyinə və kutsal olduğuna inanmışdılar.Bu vəziyyət təbii olaraq onların miras hüquqlarına da təsir göstərmişdi.Qədim Türklərdə öldükdən sonrakı həyatla bağlı olaraq bu dünyada yaxşı və xeyirxah işlər yapanların Ruhlarının Göyə çıxacağı,şər və pis işlər görənlərin isə Yer altına gedəcəkləri düşüncəsi hakim olmuş və Yer altındakı yerə “Tamu” və ya “Tamuğ”(Cəhənnəm) adı verilmişdi.Buradan da görünür ki,qədim Türklərdə dünyada görülmək işləri ilə əlaqədar olaraq Axirətdə hesab veriləcəyi inancı doğmuşdur.(Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:Güngör Harun,Türklərin Dini Tarihi,Ankara 1997,səh.70-71)

. Göründüyü kimi Tək Tanrı inancına sahib olan qədim Türklər ölümdən sonra xeyirxah, yaxşı insanların gedəcəyi yeri “Cənnət” anlamında “Uçmaq” sözünü işlətmiş,”Uçmağ”ın yaşıllıqlarla və nemətlərlə dolu olduğuna və xeyirxah yaxşı insanların gedəcəyi gözəl bir Dünya olduğuna inanmışdılar:

“Tutulmadı Yunus canı,
Keçdi,Tamudan,Uçmaqdan.
Yola düşüb Dosta gedər,
Ol əslinə uyakmağa” (Yunus Əmrə)

. Qədim Türklər “Cəhənnəm”ə isə “Tamu” (və ya “Tamuğ”)-demiş və suçluların öldükdən sonra cəzalandırılması üçün getdikləri yerin “Tamu” (“Cəhənnəm”) olduğuna inanmışdılar. Bütün bunlar göstərir ki, qədim Türklərdə “Axirət Dünyası” anlayışı olmuşsa da onlar ölən insana “öldü” deməmiş, “Tanrıya uçdu”- deyərək ölümdən sonrakı həyatı “Yaradana qovuşmaq” kimi anlamışlar. Bu vəziyyət “Özünə dönüş”ü ifadə edən “Oz” damğası ilə də simvollaşdırılmışdır.

. Xaqanların və məşhur şəxslərin dəfn mərasimlərində xüsusi hazırlıqların görülməsi və möhtəşəm məzar abidələrinin inşası üçün bir müddət gözlənilərdi. Bu müddətdə ölənin cəsədinin qorunması üçün mumyalanma işlərinin görülməsi də gərəkdir. Göy Türk Xaqanı Bilgə Xaqanın qardaşı Kültəkinin və vəzir Tonyukukun cənazələrinin dəfn mərasimlərinə qədər qorunması üçün mumyalanmışdılar. Bu adət Səlcuqlu Türklərində də davam etdirilmişdi.

. Qədim Türklərin ənənəvi dinlərində hökmdarların və məşhur şəxsiyyətlərin məzar yerlərinin seçilməsi də mühüm rol oynamışdı. Məşhur Ərəb səyyahı İbn Fadlan Xəzər Türklərində, Əbu Reyhan Biruni də Oğuzlarda ölünü çay yatağında basdırma adətinin olduğunu qeyd etmişlər. Bu məqsədlə dəfn mərasimindən öncə çayın məcrası dəyişdirilir, dəfndən sonra isə çayın suyu əvvəlki yatağına qaytarılır, beləliklə də Xaqanın və ya məşhur şəxsin məzarı gizli qalırdı. Məşhur Qərbi Hun imperatoru Atillanın bu üsulla Tuna (Dunay) çayı yatağına dəfn edildiyi rəvayət edilməkdədir.

. Qədim Türklərdə Hökmdarlar və ünlü şəxslər üçün xüsusi türbələr yapılar və bu türbələrin iç divarlarına ölənin həyatda ikən iştirak etdiyi savaqlara aid səhnələr rəsm edilir, məzarın ətrafına düşmənləri əks etdirən balballar dikilirdi. Böyük dövlət adamlarının məzarlarının gizli qalması üçün əsasən yüksək təpələr və dağlar seçilirdi. Tarixdə məşhur Çingiz Xanın və Kubilay Xanın məzarları bu şəkildə gizli saxlanılmışdır. Bir Xəzər Xaqanı da Məşəvi dininə inanmağına baxmayaraq bu Türk qaydasında dəfn olunmuş, ona yonma daşdan bəzəkli, üstündə işıq yanan bir məzar hazırlanmışdı. Bu məzar abidədə 24 otaq və hər bir otaqda bir məzar yapılarq Xaqanın məzarı gizlədilmişdi.

. XI əsrdə yaşamış Abbasi Xəlifəsinin məşhur elçisi İbn Fədlan görə, Oğuzların dəfn mərasimləri də Göy Türklərdəki kimi idi. Onlar da məzar üzərinə kurqan yapar, ətrafına balballar dikər, yoq-aş törəni yapıb ölülərə ehsan verirdilər.

Böyük Xaqanların və önəmli şəxsiyyətlərin dəfn mərasimlərində xeyli adam iştirak edər, bu dəfnə yabançı dövlətlərdən də xüsusi heyətlər qatılardı.

. Tək Tanrı inancına sahib olan qədim Türklər İslamiyyətdən öncə də Ərəb və digər xalqlar kimi bütə tapmamış, sapqınlığa düşməmiş, İslamdan öncə də gözəl əxlaqlı bir həyat yaşamışlar. Qədim Türkcədə Yeri, Göyü, Kainatı, bütün canlı və cansız varlıqları yoxdan “var” edən Allahın yerinə işlədilən “Göy Tanrı” sözü məhz xüsusi isim kimi işlədilmişdi. İstər “Göy Türk kitabələri”ndə, istərsə də digər qədim Türk mətnlərində “tanrılar”-deyə çoxluq bildirən bir söz işlədilməmişdir. Halbuki digər Təkallahlı dinlərdən sayılan İudizm və Xristianlığın müqəddəs Kitablarında Allahın 300, İslamın müqəddəs Kitabı “Quran”da 99 adı çəkilir.

Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra “Tanrı” ilə yanaşı “Çələb, Allah, ilahi, Rəbb, Xüda,

Mövla” və s. kimi adları da işlətməyə başlamışdılar. Bu sözlərdən “Tanrı və Çələb” Türkcə,” Allah, ilahi və Rəbb” Ərəbcə,” Xüda və Mövla” da Farsca sözlərdir. Bu sözlərin hamısı “Yaradıcı”nı qarşıladığı üçün Türklər bunların işlədilməsində bir qüsurlu görməmişlər. Çox qərībədir ki, XXI əsrdə bir çox İslam din alimləri “Allah” sözü yerinə “Tanrı” sözünü işlədənlərə qarşı “Cihad” elan edərək onlara qarşı hücumla keçmişlər. Halbuki hələ orta əsrlərdə başda Cəlaləddin Rumi və Yunus Əmrə olmaqla bir çox şair, övliya və alimlər öz əsərlərində dönə- dönə “Tanrı” sözünü işlətməmiş və heç bir vaxt, heç bir kimsə tərəfindən narazılıqla qarşılanmamışlar. Bu azman şəxsiyyətlərin “Tanrı” sözünü işlətməkdə bir sakınca görmədikləri halda bugün “Allah” sözü yerinə “Tanrı” sözünü işlətməkdə nə qəbahət ola bilər? “Tanrı” sözünü işlətməyin “günah” olduğunu düşünmək ağla sığa bilərmi?

. “Allah” sözü yerinə “Tanrı” sözünün işlədilməsinin “günah” olduğunu söyləyən bəzi cahil din adamları bilməlidirlər ki, Allahın 99 adında “Tanrı” sözü yoxdursa, bu, o demək deyil ki, Tanrı sözünü işlətmək “günah”dır. Maraqlıdır, nədən Allahın 99 adında olmayan Farsların “Xüda, Mövla, Yəzdan” sözlərinin işlədilməsində heç bir “günah” axtarmayanlar Türklərin “Tanrı” sözünə belə qısqancılıqla, hətta qəddarcasına yanaşırlar? Bunun bircə adı var: “Türk düşmənçiliyi !”.

. Göy Tanrı dininə aid hələlik kutsal bir Kitab əldə edilmədiyindən Türklərin bu qədim dini ilə bağlı ilk yazılı mənbə kimi Orxon-Yenisey abidələrini, qədim Oğuznamələri və Dədə Qorqud dastanlarını qəbul etmək olar. Çünki bu abidələrdə Göy Tanrı inancı ilə bağlı bir çox suallara cavab tapmaq mümkündür. Belə ki, Göy Türk Xaqanlığına aid Orxon abidələrində Göy Tanrı dini ilə bağlı bir yazıda göstərilir ki: “Tanrı öncə Göyü, sonra Yeri yaratdı. İkisinin arasına da insanı qoydu” (Bax: Kültəkin abidəsi, doğu üzü). “Bütün zamanların sahibi Tanrıdır. İnsanoğlu ölmək üçün yaradılmışdır” (Bax: Kültəkin abidəsi, quzey üzü). “Tanrı buyurduğu üçün Xaqan oldum” (Bax: Kültəkin abidəsi, güney üzü) və s.

. İkinci Göy Türk Xaqanlığının miras qoyub getdiyi yazılı abidələrdə Tək Tanrılı bir din olduğu kəsinlik qazanan “Tenqriçilik” və ya “Göy Tanrı inancı”nı təsdiqləyən onlarla fakt mövcuddur. Bilgə Xaqan abidəsindəki “Gök Tenqri yaratmış”, “Tenqri təq Tenqri yaratmış Türk Bilgə Kağan” kimi ifadələr göstərir ki, Göy Tanrı Göy Türk mədəniyyətində ən böyük rol oynamış və hətta o dövrdə ən parlaq dövrlərindən birini yaşamışdır. Göy Türk Xaqanları xalqı tərəfindən Tanrının seçdiyi “Elçi” olaraq qəbul edilmişdi.

. Göy Türklərdə xalqın bütönlüyünü qorumaq üçün Tanrıçılığa böyük önəm verilmişdi. Çünki Şərqi Hun imperatorluğunun çöküşündən sonra hökmdar oğullarının Çinlilər tərəfindən bir-biri ilə düşmənçilik etdiyi üçün Türk ulusu böyük sorunlar yaşamış imperatorluğun güneydə qalan hissə-sindəki Türklər Çinlilərin qızlarına, dadlı sözlərinə və ipəyinə aldanaraq onlarla evlənmələrindən dolayı bu dövrdə və ondan sonrakı dövrlərdə Tabqaç Türkləri kimi bir çox Türk topluluğu Göy Tanrı dinindən uzaqlaşaraq Çin Buddizminin təsiri ilə Çinlilər arasında əriyərək Çinliləşmişdilər. Göy Türk hökmdarı Bilgə Xaqan ata-babalarının yaptığı bu xətalara öz daş yazılarında Çinlilərdən gələn təhlükələri bir-bir qeyd etmiş və öz xalqını ikiüzlü Çinin dadlı sözlərinə, ipəyinə və qızlarına aldanmamağa səsləmişdi.

. Bir Göy Türk abidəsində Göy Tanrı inancı (Tenqriçilik) ilə bağlı göstərilir ki: “Ey Türk

milləti ! Üstdə (Tanrının) Göyü çökməzsə, altda (Tanrının) Yeri dəlinməzsə, Sənin elini, Sənin törəni kim poza bilər?!”.

. Göy Tanrı kultunun ən qədim nümunələri 3 min illik Çin qaynaqlarında “Hiunq-nu” və “Tue- kue” kimi Türkləri anladan mənbələrdə bulunmuşdur.

. Göy Tanrı dininə görə, insanlar Təbiətə, ata-baba Ruhlarına və insanlara saygılı yanaşmalı, bəlli qaydalara əməl edərək həyatlarını dəngəli tutmalıdırlar. Əgər bu dəngə pis ruhların saldırsı və ya bir fəlakətdən dolayı pozularsa, Tanrıya verilən bir vəd və pis işlərdən çəkinərək yenidən yaxşı işlər görməyin gərəkliliyinə inanılırdı.

. Göy Tanrını qədim Türklər heç bir zaman maddiləşdirməmiş, Onu bütələşdirib tapınmamış, Onun şəklini soruşanlara :”Sonsuz Göyün maviliyi kimidir !”-deyə cavablamışlar.

. Göy Tanrı dini Təbiətdəki bütün varlıqların özünəməxsus canı olduğuna və bəzilərinin kutsallığına inanan Tək Tanrılı və Ruhani bir dindir. Bu dini dünyagörüşə görə, Göyün Ali Ruhu Tanrıdır. Qədim Türklərə görə, insanlar özlərini Göy Tanrının, Ana Torpağın, insanları qoruyan ata- baba Ruhlarının arasında təhlükəsiz hiss edib onlara və digər Təbiət cisimlərinə dua etsələr də bu cisimləri əsla Tanrı qəbul etməməli, yalnız Tək Tanrıya inanmalıdırlar.

. Göy Tanrı inancına görə, Göyün 7 qatı vardır. Göyün 6-cı qatında Ay, 7-ci qatında isə Günəş yerləşir. Günəş və Ay müqəddəs sayılır. İkinci Böyük Turan Xaqanlığının hökmdarı Oğuz Xaqanın: “Göy çadırımız, Günəş bayrağımızdır” (“Gök kurkan, Kün tuğ bolqıl”)-deyimi də bunu təsdiq edir.

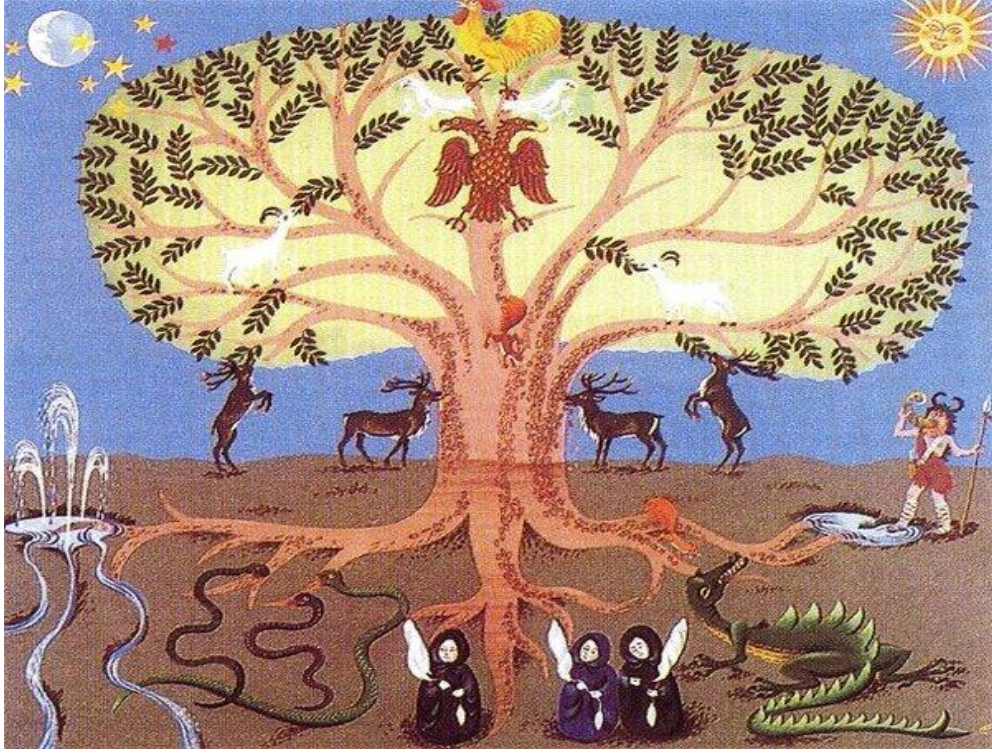
. Qədim Türklər öz Xaqanlarının qanlarının Tanrı tərəfindən kutlandırılmış olmasına inanırdılar. Onlara görə, bu hökmdarlar Tanrıdan “kut” alaraq taxta çıxmış və Tanrının buyruğu olaraq orduları idarə etmişdilər. Qüdrətli Xaqanların Tanrıdan “kut” aldıklarından dolayı onların adlarının önünə “Tenqrikut” və ya “Kutluğ” kimi titullar əlavə edilmişdi.

. Qədim Türklərə görə, Günəş, Ay, Od və Su insanlara həyat nemətləri bəxş edən Tanrının qüdrətinin simvolları idi. Onlar belə düşünürdülər ki, “ışq” sözü Tanrıya duyulan sevgidən törəmişdir. Onlar Tanrıya yalvarıb Ona dua edərək “Buyan” adlı enerjini əldə edə biləcəklərinə inanırdılar.

. Qədim Türklərdə gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi 21 Mart və ilin ən uzun günü 21 Sentyabr ən önəmli Bayramlar sayılırdı. Türklərin bugün belə davam edən “İlin axır çərşənbəsi”ndə od qalamaq və od üstündən atılaraq arınmaları və “Dəmir döymə” mərasimləri Göy Tanrı inancından qalma adət-ənənələrdəndir.

. Türklərin qədim Göy Tanrı (Tenqriçilik) inancına görə, gerçək Aləmlə yanaşı bir “Göy Aləmi”, bir də “Yeraltı Aləm” vardır. Bu Aləmlərin arasındakı tək bağlantı Dünyanın mərkəzində duran “Dünyalar Ağacı”dır. Bu “Ağac”a “Həyat Ağacı” da deyilir. Göy Tanrı inancına görə, bu hər iki Aləmin özlərinə məxsus 7 qatı vardır. Bu Aləmlərin hər qatında Yer üzündəki kimi həyat sürən varlıqlar vardır. Onların da Yer üzündəki insanlar kimi saygı göstərdikləri dəyərləri və “Kamları” vardır. Bu varlıqlar bəzən Yer üzünü ziyarət edər, lakin insanlara görünməzlər. Göy Tanrı inancına görə, Dünya sadəcə üç ölçülü bir dayanacaq deyil, eyni zamanda, sonsuz ölçüdə, sonsuzluq içində durmadan dönmə bir dairədir. Hər şey bu

çənbərin içinə bağlıdır və bu dairə durmadan qocalır və yenilənir. Dünyanın üç ölçüsü Günəşin hərəkəti, durmadan hərəkət halında olan fəsillər və bütün yaranmışların ölümdən sonra təkrar doğulan Ruhlarından yaranır.

Dünyanın Mərkəzində duran “ Dünyalar Ağacı”nın rəsmi

Bugün belə dünyanın mərkəzində durduğu güman edilən “Həyat Ağacı”nın simvolu Çuvaş Türklərinin Bayrağında öz əksini tapmışdır.

Çuvaşstan bayrağında təsvir edilən “ Həyat Ağacı”nın rəsmi

- . Göy Tanrı dininə (Tenqriçiliyə) görə, insan Ruhlarının “Özüt”, “Süldə”, “Kut” və “İduk” adlı növləri vardır. “Özüt Ruh” nəfəs almağı və bədən temperaturunu qoruyur. Mahmud Kaşğarlı “Özüt Ruh”nu “Nəfs Ruh” adlandırmışdı.
- . “Süldə Ruh” insana insanlığını verən “Mənlik Ruh”dur. Digər Ruhlar insan bədənini tərk edərsə, sadəcə bayqınlığa, mənliliyini itirməyə və koma vəziyyətinə düşməyə yol açdığı halda “Süldə Ruh” bədəni tərk etdikdə insan ölür.
- . “Kut Ruh” Tanrının yalnız hökmdarlara bəxş etdiyi güclü bir Ruhdur. Tanrı bu Ruhhu bir Xaqana uyğun gördüyü zaman verir və uyğun gördüyü zaman da geri alır.
- . “İduk Ruh” Yer sularının və bəzi digər dişi cinsli müqəddəs varlıqların adına qoşulan bir yardımçı sözdür.

Qədim Türklərin yayıldığı bölgələrdə yaşayan Türk qövmlərində müxtəlif söyləntilərdə və bu söyləntilərdə fərqli Ruhi ünsürlər yer almışdır ki, bunlar əsasən aşağıdakılardır:

---Qara Xan : Bu Ruhi ünsür Göyün ən yüksək qatında, altın bir sarayda, altın bir taxtda oturur.

---Ayzıt və ya Ayzıt : Bu Ruhi ünsür Göyün 3-cü qatında oturur. Qamlar öz dualarında onun müdhiş gözəlliyini mədh edərdilər.

---Gün Ana : Bu Günəş Ruhü Günəş ilə birlikdə Göyün 7-ci, yəni ən yüksək qatında oturur.

---Ay Ata və ya Ay Dədə : Bu Ay Ruhü Ay ilə birlikdə Göyün 6-cı qatında oturur.

---Alas Batır : Bu Ruh ev heyvanlarının qoruyucusudur.

---Su Yiyəsi : Bu Ruh suda yaşayan gözəl Pəri qızlarıdır. Onların özlərini ilana və quşa çevirə bilmə qabiliyyətləri vardır.

---Satılay : Bu pislik Ruhü insanların düzənini pozar, onları yoldan çıxarar, dəli edər, çarəsiz insanları intihar etməyə sövq edər (İslam dinindəki vəsvəyə verən “Hanzər” adlı Şeytan).

---Arah, Toyer, Tarila, Sabıray : Bu Ruhlar insanların Ruhları haqqında qəralar verən Ruhlardır (İslam dinindəki “Sorgu Mələkləri”).

---Çölpön Ata : Bu Ruh qoyunların qoruyucusudur.

---Qənbər Ata : Bu Ruh atların qoruyucusudur.

---Od Ana : Bu Ruh odun və ocağın qoruyucusudur.

---Ərdənay : Bu Ruh Göy Tanrının insanlara bildirmək istədiyi qərarları onlara çatdıran xəbərçi Ruhdur (İslam dinindəki Mələk Cəbrail).

. Göy Tanrı inancına görə, Kainat Ruhlarla doludur. Bu Ruhlar bulunduqları yerlərə və xüsusiyyət- lərinə görə müxtəlif növlərə bölünürlər. Bunların adları Türklərin fərqli ləhcə və dialektlərinə görə dəyişə bilsələr də bunlar xüsusi olaraq Tanrı tərəfindən görəvləndirilən müqəddəs xüsusiyyətə malik Ruhlar sayılırlar. Bu Ruhlar “Kuk” və “Təbiət” Ruhları olaraq iki böyük qrupa bölünürlər. Göy Tanrı inancında (Tenqriçilikdə) bəzi Təbiət Ruhları aşağıdakılardır :

----Yer-Su Ruhü : Bu Ruh bir dağın, qayanın, çayın, gölün, ağacın, kəndin, binanın, hətta bir Ölkənin Ruhü ola bilər.

----Çor Ruhü : Bu Ruh həyat dengesini pozan, bədəni və ruhi xəstəliklər gətirən pis Ruhdur.

----Ozor Ruhları : Bu Ruhlar Totem və Burhan Ruhları olub, əsasən yaxşı Ruhlar sayılır.

---Körmöz Ruhları : Bu Ruhlar ölmüş Qamların (Kamların) Ruhlarıdır.Bu Ruhlar yeni ölən insanların Ruhlarına yol göstərərək onları getmələri gərəkən yerlərə aparırlar.

---Burhan Ruhu : Bu Ruhlar çox güclü olduğundan Qamlar onlara təsir edə bilmirlər.Göy Tanrı inancına görə,Burhan Ruhu bir insanı xəstə etdirsə,o xəstəni sadəcə olaraq rahat buraxmaq lazımdır.

. Tenqriçi Altay Türklərinə məxsus bəzi güclü Ruhlar bunlardır :

---Altay Xan : Bu Ruh Altay dağlarının güclü Ruhu sayılır.

---Buncuk Toyun : Bu Ruh Buzul Toyunla birlikdə Göy Aləminin ən yüksək qatına gedən yolun keşiyini çəkən Ruhdur.

---Dəmir Xan və Talay Xan : Bu Ruhlar Altay Türklərində güclü dağ Ruhları sayılır.

---Okto Xan : Bu Ruh Altay Türklərində Yer-Su kateqoriyasından güclü bir dağ Ruhu sayılır.

. Göy Tanrı inancına görə,Tenqriçi bir insanın Təbiətə qarşı böyük sayğısı olmalıdır.Çünkü Təbiət Ruhlarla doludur.Tenqriçilərə görə,böyük və hündür bir dağın,yarışıqlı yaşlı bir ağacın,bir gölün müəyyən bir Ruhu və bir mənliyi vardır.Tenqriçilərə görə,insanlar Təbiətdən sadəcə onlara lazım olduğu qədər yararlanmalıdırlar.Əgər israfçılıq edilərsə, Tanrını öfkələndirər və Tanrı Yer sularını azaldar,insanlar Susuzluqdan məhv olarlar.

Qədim Türklərin Göy Tanrı inancında ulaşılması çox çətin olan hündür Dağlar “Müqəddəs” sayılır və Tanrıya ibadət yerləri olaraq qəbul edilirdi.Ona görə də qədim Türk qövmələri Tanrıya dua etmək üçün yaşadıkları bölgənin ən uca dağına çıxar,diz çökərək iki əlini Göyə qaldıraraq və ya diz çöküb sağ əlini sol köksünün üzərinə qoyaraq saygılı və səmimi şəkildə dua edərlərdi.Türklərin “Müqəddəs” saydıqları əsas dağlar bunlardır :

-----Tanrı Dağları (Uyğur Türkcəsində :Tenqri Tav)---Doğu Türküstanda bulunan böyük dağ silsiləsidir.Tanrının Türklərə “Türk” adını burada verdiyinə inanılır.Bu Dağ silsiləsi“Tyan-Şan” dağları kimi də tanınır.

TANRI DAĞI

-----Xan Tenqri Dağı : Qazağıstandadır.

XAN TANRI DAĞI

-----Savalan Dağı : Güney Azərbaycandadır.Azər Peyğəmbərin burada dünyaya gəldiyi söylenilir.

SAVALAN DAĞI

----Gəmiqaya Dağı : Azərbaycanın Ordubad bölgəsindədir.Nuh Peyğəmbərin Gəmisinin burada dayandığı söylenilir.

GƏMİQAYA DAĞ I QAPICIQ ZİRVƏ Sİ

----Şah Dağ : Quzey Azərbaycanın Quba-Qusar bölgəsindədir.

ŞAHDAĞ

-----Əshabi-Kəf Dağı :Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsindədir.Qurani-Kərimdə adı çəkilən bu mağaralı dağ indi də ziyarətگاهdır.

ƏSHABI-- KƏF ZİYARƏTGAHI

Ümumiyyətlə,qədim Türklərdə belə müqəddəs dağlar “Mifik Hami”sayılmışdı.Türk ozanları, aşığıları və şairləri dağlara yüzlərlə şeir həsr etmişlər.Bunların içərisində Koroğlunun “Dağlar” şeiri xüsusi yer tutur :

“...Süsən-sünbülün solmasın,
Didən yaş ilə dolmasın.
Nə əksən,əkən olmasın,
Lələ dönsün daşın, Dağlar !

...Koroğlu Sənə bəndədür,
Dərdindən pərakəndədür,
Çünkü Eyvazım Səndədür,
Olsun yaşın yüz min, Dağlar !”

Qədim ”Köç” dastanlarının birində Türklər 40 nəsildən bəri müqəddəs saydıqları və ondan güc aldıkları bir Qayanı ələcsiz qalıb Çinlilərə verməyə məcbur olurlar.Bu zaman Göy üzü anidən qəribə bir sarı rəngə boyanır və ətrafdakı quş oxumaları və Təbiətdəki digər səslər kəsilir,çöllər saralıb-solmağa başlayır.Əhalinin və sürülərinin arasında yoluxucu xəstəliklər yayılır və Təbiətdə canlı,cansız nə varsa:”Köç,köç !” –deyə bağırmağa başlayır.Çünkü Tanrının Türklərə ərməğan etdiyi kutsal “Qaya”nın düşməne verilməsi Tanrını qəzəbləndirdiyindən Türkləri yurdlarından qovaraq cəzalandırırdı.Bu dastanda Türk yurdunun bir qarış torpağ-daşı belə düşməne verilməyəcəyi ilə yanaşı, Təbiətdə olan bütün

canlı və cansız varlıqların bir Ruhu olduğu inancı da açıq-aşkar görünməkdədir.

. Tarixən qədim Türklər öz yaşayış və inanışlarını daşlara həkk etmiş,Tək və Yaradıcı Qüdrəti ifadə etmək üçün Günəş rəsmini çəkmişlər ki,bu,heç də onların Günəşə tapınmağı anlamına gəlməz. Zətən qədim Türklərdə “tapınmaq” deyə bir şey olmamışdır.Onlar Tanrıya belə tapınmamış,sadəcə olaraq Ona inanmış,Ona iman etmişlər.Yerdə və Göydə tək olan Günəşi isə Yaradanın simvolu olaraq qəbul etmişlər.Çünkü Günəş bütün canlılara həyat verir,torpağı canlandırır.O,sonsuz bir enerji qaynağıdır.

. Qədim Türklər kimi bugünkü Uyğur Türkləri də öz dualarında : “Ey Günəşi isidən Tanrı”-deyir və bununla bildirmək istəyirlər ki,Günəşi də isidən,Onu qızdıran bir Varlıq vardır.Bu Varlıq da məhz TANRIDIR !

Qədim Türklərin Günəş və Ayla bağlı əlimizdə olan bu ən qədim bəlgə “Damğalı Say”- deyilən yerdən qazıntı nəticəsində bulanan “ Qaya Rəsmi”dir.Bu rəsmnin tarixi keçmiş Sovet Elmlər Akademiyası tədqiqatçıları tərəfindən eradan əvvəl 8 min il olaraq təsbit edilmişdir.Bu “Qaya Rəsmi”nə görə, Günəş və Ay Göydən Yerə Başcını (Buğu Xaqanı) xalqına təqdim etmək üçün Göy Tanrının əmri ilə enmişlər.Enmişlər ki,Türklərin arasından birinə Başçılıq (Buğluq, Xanlıq,Xaqanlıq) səlahiyyəti versinlər.

. Günəş,Ay və Ulduzların təmsilçi olaraq Quranda da Peyğəmbərlik kimi müqəddəs bir vəzifə verilməsi ilə əlaqədar işlənilməsinə rast gəlinir.Belə ki,Quranın “Yunus”surəsinin 4-cü ayəsində Yunusun Peyğəmbərlik müjdəsi olaraq gördüyü yuxunu atasına anladarkən: ”Atacığım! Həqiqətən mən rəyada 11 Ulduzu,Günəşi və Ayı gördüm.Gördüm ki,Onlar mənə boyun əyirlər”.Tanrı tərəfindən müjdələnen belə insanlar özləri üçün deyil,aid olduqları

xalqı üçün xidmət etmək zorundadırlar. Bu zorunluq bir Görəv, bir Yetki və bir Müqəddəslikdir. Ona görə də qədim Türklərdə bu vəzifə ancaq “Təqdimat Törəni” ilə yalnız Qurultay çağırılaraq verilərdi.

. Türklər Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində yaşadıkları üçün onlar arasında fərqli cənazə və qurban kəsmə mərasimləri icra edilmişdi. Bəzi qədim Türklər ölümlərinin cəsədini yandıraraq, bəziləri ağacdən asaraq, bəziləri mumyalayaraq, bir çoxu isə əsasən torpağa gömərək dəfn mərasimini icra etmişlər.

. Qədim Türklərdə iki cür qurban kəsmə mərasimi mərasimi olmuşdur:

1) QanlıQurban ; 2) Qansız Qurban.

. QanlıQurbanlar əsasən Ağ atdan olurdu. Bundan başqa qoyun, keçi və maldan olurdu. Göy Tanrınınə görə, heyvan qurban edərkən riayət ediləsi bir sıra vacib qaydalar var idi. Göy Tanrı inancında bütün canlıların Ruhu olduğuna inanıldığı üçün heyvanlara hörmət bəslənilər və onlara yersiz yerə əziyyət verilməz, qurban ediləcək heyvanın başı kəsilməzdi. Çünki Göy Tanrı inancına görə, heyvanın Ruhu başında, boynunda və nəfəs yolunda idi. Ona görə də heyvan ikiye bölünərək qurban edilərdi. Bundan başqa, qanın axmaması, heyvanın sümüklərinin qırılmaması və heyvanın dərisinin qarın hissəsində olan “dəlik”dən başqa onun bütöv qalması vacib sayılardı. Heyvanın qarın hissəsindən bir hissə kəsilərək buradan heyvanın içinə əl soxular və onun əsas damarı bölünər, daha sonra heyvan iki hissəyə ayrılır və iki ayrı ocağın üstünə atılardı. Hansı hissənin alovu dik şəkildə Göyə yüksələrdisə, həmin hissə kül olana qədər ocağın üstündə saxlanılardı. İnanca görə, o hissənin ətri Göy Tanrıya xoş gəldiyi üçün qurban mərasimi belə icra olunardı.

. Qansız qurban mərasimlərində isə əsasən xüsusi seçilmiş qida maddələrindən, içki və ev əşyalarından istifadə edilərdi. Hər gün edilən və tez-tez rastlanan qurbanlar isə əsasən bir qab Qımızın bir hissəsini dörd bir yana çiləyərək onu Tanrıya və paytaxtları Ötükənə erməğan edər, qalanını isə özləri içərdilər.

. Göy Tanrı inancına əməl edən qədim Türklər Göy guruldayıb ildırım çaxanda da bir qab qımız, qatıq və ya ayranla üç dəfə çadırın ətrafında dolanar, ildırım düşdüyü yerə gedər, Göy Tanrının razılığını yenidən qazanmaq üçün at və güləş yarışları keçirərdilər.

. Göy Tanrı inancında Qamların xüsusi yeri var idi.

Göy Tanrı inancında “Qam” (“Kam”) əslində müqəddəs sayılmazdı. O, sadəcə Ruhlar ilə əlaqə yarada bildiyi və bilikli Bilgə olduğu üçün toplum ona sayğı göstərərdi. Qamların ən mühüm vəzifəsi yaşadığı cəmiyyətdə pozulan dəngəni təkrar düzəltmək və xəstələri sağaltmaq olmuşdur. Bu anlamda Göy Tanrı inancında insanların gündəlik ibadətləri üçün heç bir Qama ehtiyac olmamışdı. Ona görə də digər dinlərdəki din adamları xaxamlar, keşişlər, mollalar ilə Qamları eyniləşdirmək doğru deyildir.

. Bəzi Qamlar daha güclü Ruhlar ilə əlaqə yarada bildiklərindən digər Qamlardan daha güclü sayılardı. Bu baxımdan Qamlar “Ağ” və “Qara” olmaqla ikiye ayrılırdı. Bunların qabiliyyətləri və vəzifələri də bir-birindən fərqlənirdi. Ağ Qamlar toplumdakı pozulmuş dəngələri təkrar bərpa etmək üçün çalışdırlarsa, Qara Qamlar pis Ruhları qovmaq üçün auğraşırdılar. Qamların geyimlərinə “Manyak” deyilirdi. Qamın Manyağından ona güc verən və onu pis Ruhlardan qoruyan, pisliyi qorxudan bir çox əşyalar asılardı. Qamlar odla

arınardılar. Çünkü Göy Tanrı inancına görə,hər şey məhz odla arına bilərdi.

. Göy Tanrı inancı(Tenqriçilik) Hun Türkləri və Göy Türklərdən sonra Çingiz Xan dönəmində son dəfə ən böyük ün qazanmışdı.Türk və Moğol boylarını birləşdirib dünya tarixinin ən böyük imperatorluğunu quran Temuçin(Çingiz Xan) nitqlərinə həmişə əbədi və əzəli Göy Tanrının adı ilə başlardı.

. Göy Tanrı dini (Tenqriçilik) və ona aid bir çox maddi mədəniyyət nümunələri Hun, Avar,Ön Bulqar,Kuman və qədim dövrün bütün savaşıçı Türkləri və daha sonra Çingiz Xan və davamçıları olan Qızıl Orda tərəfindən Avropaya, Elxanlılar tərəfindən isə Azərbaycana və Yaxın Şərqlə gətirilmişdir.Belə ki,Göy Tanrı dininə inanan Tenqriçi Hun Türklərindən qalma təşkilatlanmadakı rütbəni göstərən eradan əvvəl 3-cü əsrə aid bu Qızıl Kəmərlə Kilidi (qıfılı) Atillanın başçılıq etdiyi Qərbi Hun Türkləri tərəfindən Avropaya aparılmış və sonradan Türklərin bu kultür nümunəsi Avropadakı “Güləş və Boks Yarışları”nda qazanan “Qızıl Kəmərlə”in əsası olmuşdur.

Hun Türklərinin eradan əvvəl 3-cü əsrə aid “Qızıl Kəmərlə Kilidi”

Türklər hansı dini qəbul etmişlərsə,o dini Göy Tanrısı ilə bərabər qəbul etmiş,Göy Tanrı inancını heç vaxt tərk etməmişlər.İbn Fadlanın qeyd etdiyinə görə,Oğuz Bəyi Kiçik Yanal bir müddət İslam dinini qəbul etsə də Oğuzların”əgər Müsəlman olarsan,bizim başçımız ola bilmərsən”-sözlərindən sonra təkrar Göy Tanrı dininə qayıtmışdı.(Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax: İbn Fadlan,İbn Fadlan Seyahatnamesi,Çeviren:Lutfi Doğan,Ankara 1954). Hətta yaxın dövrlərdə belə Avropa və Balkanlarda soyqırım yaparaq İslam dinini qəbul

etmiş Türkləri məhv və sürgün etsələr də,Doğu və Orta Avropada onları Xristianlaşdırsalar da Göy Tanrıya dua edən Türk qövmlərinə rast gəlinməkdədir.

. Ön Bulqarlar Göy Tanrıya “Tanqra”- demiş və Tenqriçilik üçün Tanrıya dua etmək yerləri olan dağların kutsallığına inanaraq Balkanlardakı ən yüksək dağa “Tanqra” adını vermişlər.Bu dağın adı Osmanlı Türkləri tərəfindən XV əsrdə “Maşallah”dağına çevrilənə qədər belə adlanmışdı.İndiki Bolqarlar bu dağa “Musala” deyirlər.Bulqarların Göy Tanrı inancı 864-cü ildə Boris Xanın(I Mikailin) Xristianlığı qəbul etməsi ilə sona çatmışdı.Avropadakı Tenqriçi Türklərin bir qismi zaman keçdikcə qədim inanclarını unutmuş və digər Slavyan və German xalqları ilə qaynayıb qarışaraq öz Türklüklərini unutmuşlar.

. XVII əsrdən başlayaraq Sibirdəki Türk qövmləri Ruslar tərəfindən mərhələ-mərhələ Xristianlaşdırılırsalar da onların Xristianlığında hələ də Göy Tanrı inancı yaşamaqdadır.Belə ki, Sibir kəndlərində əhali kəndin Papazından və hətta həkimindən daha çox kəndlərinindəki Qamlara(Kamlara) inanırlar.Bugün Tenqriçilik hələ də Təbiətə bağlı bir həyat sürdüren bəzi Sibir qövmlərində yaşamaqdadır.Hətta bəzi müsəlman Türkmən və Qırğız boyları da qədim Göy Tanrı dini törələrini İslami dualar ilə qarışıq şəkildə uyqulayan Qamlara rastlanmaqdadır. Son əsrlərdə bir neçə dəfə Tenqriçiliyi canlandırma və müasirləşdirmə təcrübələri yapılsa da bu təşəbbüslərin Sovet Rusiyası tərəfindən şiddətli və qanlı bir şəkildə son verilmişdir.

. Bütün bunlara baxmayaraq,bugün belə Türklərin hər hansı bir dində olmasından asılı olmayaraq əksər Türklərdə Göy Tanrı dininə aid inanclar qorunub saxlanılmaqda və hətta genişlənməkdədir. Belə ki,Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Kommunist rejiminin basqısından qurtulan Sovet imperiyasındakı bəzi Türk xalqları təkrar öz inanclarına dönməyə başlamışlar. Artıq 1990-cı illərdən başlayaraq Tatarıstanda,Altaylarda,Qırğızıstanda,Qazağıstanda Tenqriçilik yenidən yayılmağa başlamışdır.İlk əvvəllər xalqın arasında yayqın olan Tenqriçilik artıq dövlət tərəfindən dəstəklənməyə başlamış, bununla bağlı institutlar yaradılmışdır. Beləliklə,1997-ci ildə Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə 500 min üzvü olan “Tenqriçi” bir təşkilat yaradılmışdır. Bundan əlavə Qırğızıstanda həm də Qırğızıstan Parlamentinin millət vəkili Dastan Saryuqulov tərəfindən “Tenqir Ordo”(“Tanrı Ordusu”) adlı təşkilat yaradılmış və onun tərəfindən idarə illərin başlanolunmaqdadır.Bu Təşkilat həm də “Tenqriçilik Tədqiqat Mərkəzi”dir.Bu Təşkilat İstanbul Universitetinin“Türk Dünyası Araşdırma Mərkəzi”ilə işbirliyi yapmaqdadır.”Tanrı Ordusu”- nun tədqiqatlarına digər Türklərin də marağı artmaqdadır.

. Qazağıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev və keçmiş Qırğızıstan Prezidenti Əskər Akayev öz çıxışlarında Tenqriçiliyin Türk xalqlarının orta q milli və ənənəvi inancı olduğunu təkrar-təkrar söyləmişlər.

. 1980-ci illərin sonu 1990-cı illərin başlanğıcında Sovet İmperiyasının çökməsi ilə Çuvaşıstanda “Vattisen Yaly” adı verilən və Çuvaşların etnik dinini yenidən canlandırmağa çalışan bir “Tenqriçilik” təşkilatı yaradılmış və bu təşkilatın ziyalıları Tenqriçilik inancının qədim rituallarını yenidən canlandıraraq topluma qazandırmaya nail olmuşlar.

. Artıq Türk dövlətlərinin bayraq və armalarında(gerblərində) Göy Tanrı inancı ilə bağlı simvollar,xüsusilə,Göyün mavi rəngi və Bozqurd simvolları öz əksini tapmışdır.Məsələn,

QAQAUZ YERİNİN ÖNCƏKİ BAYRAĞI QAQAUZ YERİNİN İNDİKİ BAYRAĞI

UYĞUR TÜRKLƏRİNİN(DOĞU TÜRKÜSTANIN) BAYRAĞI

. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki :

- 1.Göy Tanrı Təkdir.Bənzəri yoxdur. O,yalhz Özünə bənzəyir (“Tənqri-teq-Tənqri”) ;
- 2.Göy Tanrı Yaradıcıdır. Bilinən və bilinməyən hər şeyin Yaradıcısı Odur;
- 3.Göy Tanrı yaratdığı hər şeyə Özündən bir pay vermişdir ;
- 4.Göy Tanrı Özündən ən mühüm payı İnsana vermişdir ;
- 5.Göy Tanrı Kişi və Qadını bərabərhüquqlu yaradıb ;
- 6.Göy Tanrı insanı Özünə qul,kölə deyil, Azad yaradıb ;
- 7.Göy Tanrı dini bəşəriyyətin ən qədim,ən təmiz,ən azad Təktanrlı dinlərindəndir ;
8. Göy Tanrı dinində Tanrıya tapınma yoxdur, Ona inam və sevgi vardır ;
- 9.Göy Tanrıya qəlbən inananların daxili təmizdir ;
- 10.Göy Tanrı dinindəki Umay Ana,Ülgən və Erlik Xan kimi müsbət Ruhlar Göy Tanrının xüsusi köməkçiləridirlər (İslam dinindəki Mələklər kimi);
- 11.Göy Tanrı dinində Kainat və Təbiət Müqəddəs sayıldığından Onlardakı Günəş,Ay,Ulduzlar, Ulduz kimilər,bəzi gəzəgənlər,digər astronomik cisimlər,bəzi dağlar,ormanlar,çaylar və göllər də Kutsal sayılırlar ;
- 12.Göy Tanrı dinində tamaha,israfçılığa,yalana,təkəbbürə,ikiüzlülüyə,iftiraya və bu kimi mənfi nəsnələrə yer yoxdur ;
13. Göy Tanrı dini zinanı və oğurluğu qadağan edir.

. . . Bugün də Türklərdə Göy Tanrı inancından qalma bəzi adətlər yaşanmaqdadır . Bunlar

əsasən aşağıdakılardır :

1. Uzaq bir yerə gedən adamın və ya adamların arxasınca Su atmaq ;
2. Qorxan adamın başı üstündə Qurğuşun əridib tökmək (Səğirləmə) ;
3. Nəzərlərdən qorunmaq üçün boyundan və ya qoldan Nəzər Muncuğu asmaq ;
4. Taxta və ya dəmirə üç dəfə vurmaq ;
5. Ölən adama Məzar və Türbə yapmaq ;
6. Məzarların ayaq ucuna Tərlik (Suluk) qoymaq ;
7. Türbədə və Məzar başında Şam yandırmaq ;
8. Zahı yatan qadının başına qırmızı rəngli parça bağlamaq ;
9. Toy-düyündə gəlinin başına Çərəz, Düyü və Şirniyat atmaq ;
10. Gəlinlərin başında Güzgü tutmaq ;
11. Evlənen,ölən və yeni doğulan uşağa 40 keçirmək ;
12. Kutsal sayılan Ağaclara parça bağlamaq ;
13. Əlləri Göyə doğru açaraq Tanrıya Dua etmək və s.

Tarixən Göy Tanrı dininin bir çox xalqların dövlətləri üzərində müəyyən təsirləri olmuşdur.Bu təsirlər hakimiyyət anlayışından dövlət təşkilatına,hökmdarların seçilməsindən vəzifələrinə qədər bütün hüquqi qurumlar üzərində görünməkdədir.Qədim Türk imperatorluqlarına daxil olan əksər xalqlar üçün Göy Tanrı dini müştərək və ümumi bir din olaraq qəbul edilmiş,Göy Tanrı Tək Tanrı sayılmışdı.

. Qədim Türklərin bu çox anlaşıqlı və sadə dininə sonradan fərqli anlamlar verilmiş və bu səbəbdən də ilk sadə və saf Göy Tanrı dini başqa din adamları tərəfindən sapdırılmışdı.Çox təəssüflər olsun ki, Türklərin bu qədim və saf dininə digər xalqların din xadimləri ilə yanaşı başqa dinləri qəbul edən bəzi Türklər də fərqli-fərqli anlamlar verməklə kifayətlənməmiş, öncə “ Şeytan”ı uydurmuş,sonra da bu Şeytanı Tanrıya qarşı qoymuş,hətta ona “ Cəhənnəm” adlı bir məkan “kəşf” etmişlər.Bu uydurma “tapıntılar”ın insanlar üzərindəki təsirini görəndə o “Şeytanlaşmış” din adamları insanlar üzərində qorxu yaradaraq onları asanlıqla idarə etməyə başlamışlar. Bu QORXU bugün belə insanlar üzərində öz müəzzəm təsirini göstərməkdədir.

. Qədim Göy Tanrı dinindən günümüze qədər gəlib çatan ən mühüm,ən əsas inanclardan biri və birincisi də məhz bugün “Novruz Bayramı” kimi bütün Türklər tərəfindən qeyd edilən “Yeni gün” kimi tərcümə edərək fars sözü kimi qələmə verirlər.Əslində Farslar “Yeni gün”ə “Ruzino” deyirlər.”Novruz” sözü Türk dilinin qrammatik qaydasına uyğunlaşdırılaraq fars və türk dillərinin qovuşması nəticəsində yaranan sözdür.Bu Bayramı Türk imperatorluqlarının tərkibinə daxil olan bütün xalq və qövmlər mənimsəmiş və öz milli Bayramı kimi qeyd etmiş və bugün də qeyd etməkdədirlər.

. Tarixdə ilk dəfə olaraq Səlcuqlu Türk Sultanı Məlikşah “Cəlalə Təqvimi”ni tərtib etdirərək 4 ildən bir ilin 366 gün olduğunu və bu Bayramın hər il sabit gündə--20-21 Martda, Qoç Bürcünün (Həməl Bürcünün) əvvəlində olmasını elmi,qanuni və dəyişməz şəkllə salmışdır.

. Bu Bayramın bütün ritual və rəmzləri ənənəvi olaraq Göy Tanrı dinini yaşadan qədim

Oğuz,Quti,Kas,Sak,Maday,Hun,Altay,Göytürk,Uyğur,Xəzər Türklərinin əfsanə,rəvayət,nağıl və mifologiyası ilə yanaşı,real həyatlarında da öz əksini tapmışdır.Belə ki,məşhur “Oğuz Xan” dastanı,Rəşidəddinin “Cami-üt təvərix”,Əbülqazi Bahadır Xanın “Şəcərəyi-Türk” və s.kimi əsərlərdə bu Bayram “Oğuz Xan Günü”,”Ərgənəkon Bayramı”,”Ayzit Bayramı”,”Yenidən Doğuş”,”Yaradılış Günü” və “Yeni Gün” kimi qeyd edilmiş,sonradan parslar Türklərin bütün maddi və mənəvi mənimsəyib özününküləşdirdiyi kimi bu Bayramı da öz dillərinə tərcümə edərək “Nouruz” adlandırmışlar.

. Buna baxmayaraq,bu Bayram Türklərin folklorunda,klassik və müasir şair və yazırların əsərlərində,onların məişətində elə bir dərin iz buraxmışdır ki,nə qədər saxta tarixlər yazılsa da,nə qədər qadağalar qoyulsa da onu Türk Ruhundan çıxarmaq mümkün olmamışdır.

. Bu Bayramın Göy Tanrı dinindən qalma “Atıl-Batıl”,”Kosa-Kosa”,”Səməni”,”Cıdır”,”Od qalama”və “Od üstündən atılma”,”Axar su üstünə gedib su üstündən atılma”,”Evə təzə ılsuyu gətirmə”,”Çaydan götürülmüş kiçik çay daşlarını evin 4 küncünə qoyma”,”Buğda və ya arpa göyərtmə”(Səməni),”Yumurta boyama”,”Qulaq falına çıxma” və s.kimi elə özəllikləri vardır ki, bunlar yalnız Türklərə **məxsusdur**.Bu adətlər bu gün də bir çox Türklərdə,xüsusilə,bu Bayrama əsrlər boyu sahib çıxmış Azərbaycan Türkləri arasında yaşamaqdadır.

. Bu Bayramda həmçinin Türklər Bayrama bir neçə gün qalmış evlərini ,həyətbacalarını təmizləyər,müxtəlif növ şirniyyatlar hazırlayar,yumurta bişirib boyayar,Bayram axşamı plov bişirər,Səməni yeməyi hazırlayıb qonşulara paylayar,küsülülər barışar,insanlar bir-birinə təbrikə gedər,kəndin və şəhərin böyük meydanlarında şənliklər təşkil edər,Cıdır meydanlarında at yarışları keçirər,meyvə ağaclarının bol məhsul gətirməsi üçün onların budaqlarına yanar kəsöv atardılar.

. Göy Tanrı dinindən süzülüb gələn və Türküstandan Altaylara və Azərbaycana, Azərbaycandan Yaxın Şərqi və Anadoluya,Anadoludan Balkanlara və Şərqi Avropaya qədər uzanıb gələn coğrafiyanı və bütün Türk Dünyasını əhatə edən və hər ilin 20-21 Martında qeyd edilən bu “Yeni il” və ya”Yeni Gün”,”Ərgənəkon”,”Novruz” və “Bahar” adlanan Türk Milli Bayramı Türklərin milli birliyini simgələyən ən köklü DƏYƏRDİR !

. Yazını belə bir məşhur deyimlə bitirirəm : “ Türklər Tanrını SEVƏRLƏRDİ,başqa dinləri qəbul etdikdən sonra bu sevginin yerini QORXU tutdu ! “

2.TÜRKLERDƏ ŞAMANİZM İNANCI

ŞAMAN

Bütün Kainatı “Ruhlar Dünyası” kimi qəbul edən qədim Türklərin dini inanclarının əsaslarından birini də Ruhun əbədiyyəti təşkil edir. Qədim Türklərin inancına görə, insanları və qarşılıqlı olaraq maddi aləmin bütün cism və hadisələrini Ruh idarə edir. Qədim Türk dünyagörüşünə görə, insanın doğuluşu, ölümü, yuxusu, bayılması və hətta sağlamlığı və xəstəliyi də Ruhun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Türklərin ilkin inanclarından sayılan və bu gün belə Altay və Saka (Yakut) Türklərində yaşamaqda olan “Şamanizm” də Ruhlarla ünsiyyət inancına əsaslanır. Özünü ekstaz halına gətirib insan zəkasının “günəşi” olan Ruhlarla əlaqəyə girə bilən şəxs “Şaman” adlanır. Şaman öz Ruhunu bədənindən ayıraraq Göyə yüksəldə və ya Yerin altına endirə bilən, ən ağır xəstələri belə müalicə edən “Vəcd ustası”, insan Ruhunun mütəxəssisidir.

. Bəzi araşdırıcılar Şamanları “Şehirbaz və Falabaxan” adlandırırlar. Halbuki, Şamanların Şehirbazlarla, Falabaxanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Onların vəzifəsi yalnız insanlara xeyir vermək, onların müalicə etməkdən ibarət olmuşdur. Onlar hər zaman məsuliyyət hiss edən insanların xeyrinə hərəkət etmişlər. Şamanların əsas məqsədi Ruhları bildikləri sirrlərlə sorğuya çəkmək, gələcək haqqında məlumat əldə etmək, gözə görünməz miskin varlıqlar tərəfindən oğurlanan və onlar tərəfindən qaçırılaraq təhdid olunan ayrı-ayrı şəxslərin Ruhlarını axtarmaqla onları sağaltmaqdır.

. Şamanlar bütünlüklə Ruh olan Tanrı ilə Tanrının insanlara Özündən bəxş etdiyi Ruhlar vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdılar. Ruha əsaslanan Şamançılıq dünya kulturlərinin

hamısından – bütün dinlərdən,fəlsəfələrdən,psixologilərdən öncə var olmuşdur. Bu baxımdan Şamançılıq insanın öz gücünü və Kainatın bilgilərini öyrənmə arayışıdır.Şamançılıqda yüzillər boyu inkişaf etdirilən bir çox texniki vasitələrlə fərdlərin maddi dünyası ilə Ruhi dünya arasındakı əlaqənin anlaşılmasına çalışılmışdır.Bu cür arayış və anlama sisteminin “Qərb ağıl bağı” içərisində nəzərə alınmamasının əsas səbəbi fərdi və ya peşəkar başarıyını arayan ənənəvi yontəmlərdən fərqli olmasıdır.Gerçəklik haqqındaki əlaqəli inanc sistemlərinin kənara çıxma gerçəkliyi bir çox insan üçün başlanğıcından caydırıcı olmuşdur.

Şamanizmə görə, Şaman həтта Ruhları öz hökmü altına alaraq ölürlə, cin, şeytan və pərilərlə əlaqə yaratmağa qadir olan seçkin bir insandır. Ruhlar aləminə nəzarət edə bilməsi Şamanizmə yeni keyfiyyətlər bəxş etmiş, ona bir din nüfuzu qazandırmış və özündən sonrakı bir çox dinlərə öz qüvvətli təsirini göstərmişdir.

.. İnsan ağılının, təfəkkürünün, zəkasının və nitqinin ifadə forması olan Ruh insanla Tanrı arasında bir əlaqəçidir. İnsanlar Tanrıya çox müraciətlər edə bilərlər. Tanrı isə yalnız Ruhlarla danışır, çünki Ruh Tanrının nurundan bir Nurdur.

. Bəzi tədqiqatçılar Şamanizm ilə Göy Tanrı dinini eyniləşdirməyə çalışmışlar.Halbuki, bunlar arasında bəzi bənzərliklər olsa da əsas məsələ olan Tanrı anlayışında bunlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər.Belə ki,Şamanizmdə çox Tanrı olduğu halda,Göy Tanrı dinində Tək Tanrı vardır.Göy Tanrı dinində Göy Tanrı,Şamanizmdə isə ən üstün Tanrı olaraq Ülgənc qəbul edilir.Göy Tanrı dinində Tanrı doğulmamış,doğurmamış,Şamanizmdə isə Ülgənin 7 oğlu, 9 qızı vardır ki,onlar da Ülgən kimi Göydə yaşayan xeyirxah Tanrılardır. Ülgənin çocuqları ilə yanaşı,onun xidmətində olan xeyirxah Ruhlar da vardır ki,bu Ruhlardan biri də Umay Anadır.Umay Ana ilə yanaşı,Ak Ana və Ana Mayqıl da Ülgənin xidmətində olan Ruhlardır.Ak Ana Ülgənə yaratma qüdrəti və ilhamı verən diş Ruh, Ana Mayqıl isə ulusu qoruyan diş Ruhdur.Ana Mayqıla “Millət Anası”da deyilirdi. Halbuki,Göy Tanrı dinində Ülgən də,Umay Ana da Göy Tanrının köməkçiləridirlər (İslamdakı Mələkləri) . Şamanizm Ata Ruhları və Təbiət varlıqlarına tapınmağa əsaslanan qədim bir inancdır.Bu inancın nə zaman ortaya çıxdığı bəlli olmasa da qədim Çin mənbələrinə görə,Şamanlıq öncə Türküstan Türkləri arasında ortaya çıxmış,daha sonra isə digər Türk boyları arasında yayılmışdır.Tədqiqatçılar “Şaman”sözünün hansı dilə məxsus olduğu məsələsində vahid bir fikrə gələ bilməsələr də,onlar bu inancın məhz Orta Asiyada (Türküstanda) ortaya çıxdığı məsələsində görüş birliyinə varmışlar.

. Qədim Türklərdə “Maq” adlananlara hər bir Türk qovmu müxtəlif və bir-birinə yaxın adlar vermişlər.Belə ki,qədim Azərdüştüyü özünün inancı sayan Maday (Midiya) Türkləri “Maq”, Altay və Sibir Türkləri “Qam” (“Kam”),Qırğız Türkləri “Qan” dedikləri bu insanlara ilk dəfə Ruslar Sibiri işğal etdikləri zaman buradakı xalqın ənənəvi inancına “Şamanizm”,o inancı icra edənlərə isə “Şaman” adı vermiş,sonradan bu terminlər XVII əsrdə Avropa ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

. Şamanizm Orta Asiya,Sibir,Şimali,Cənubi və Şərqi Asiya,Afrika,Şimali,Orta və Cənubi Amerikaya qədər yayılmışdır.Bu qitələrdəki Şamanizm bir-birinə bənzəsə də onlar arasında az da olsa mühüm fərqlər vardır.Bunların hamısında ayin və mərasimlər təşkil edən,xeyir və

şər qüvvələrlə əlaqə yaradan,xəstələri müalicə edən ,gələcəkdən xəbər verən insanlara “Şaman” deyilir. Bu Şamanistlərin hamısı kosmik bilgilər ilə yanaşı içində bulunduğumuz qallaktikanı və onun da daxil olduğu möhtəşəm Kainatı birlikdə,bir bütün olaraq qəbul etsələr də onlar əsasən dünyaya aid məsələlərlə məşğul olmuşlar.

. Şamanizm insanlığın ilk Ruhi çalışmasının nəticəsidir ki,on minilliklər ərzində qeyb olmadan Sibir və Altaylardan tutmuş Asiyanın,Avropanın,Afrikanın,Avstraliyanın, Qrenlandiyanın,Şimali, hamısında bir həyat fəlsəfəsi olan Şamanizmin əsas məqsədi Təbiətin və canlı varlıqların vasitəsilə Ruhu anlamaq və onunla da öz ali məqsədlərinə çatmaqdır. Tarix boyu elm və xüsusilə psixologiya elmi inkişaf edən texniki vasitələrlə fərdlərin fiziki dünyaları ilə Ruhi dünyaları arasındakı əlaqəni anlamaqdan ibarət olmuşdur.

. Şamanizm bir fəlsəfi dünyagörüş olsa da,O,əsasən insanın Planetlərlə və Kainatla əlaqələrindəki “Ruhi yolçuluq” uyqulamaları ilə tanınır.Şamanın Dünya və Kainatdakı Ruhlar ilə əlaqə qurma yöntəmi onun görmə qabiliyyətidir.Şamanın “Ruhi yolçuluğu” gözlə görünən və görünməyən Dünyalar arasındakı pərdələri aralayan,oyandırıcı,aydınladıcı, Kosmosla bütünləşdirici,Kainata dair bilgi və Ruhlara,Onların enerjilərinə ulaşıdırıcı bir yolçuluqdur.

. Kişi və ya qadın Şaman Ruhlarla “dostluq” yaradar,Onlarla birlikdə çalışmalar yapar,Kosmosla insanlar arasındakı əlaqədə vasitəçilik yaparlar.Antropoloqlar mövcud aləmdə yaşayan Şamanı bütün canlıların və Ruhların dünyasını qavraya bilən və bir ekstaz (vəcd) halına keçərək onların arasında dolşa bilən,fövqəltəbii Kainata dair bilgilər əldə edə bilən insan olaraq tanıtmışlar.Şaman həmçinin yaşadığı toplumlarda çox bəyənilən mərasimlərlə sosial vəzifələr yerinə yetirən,sadəəcə insanlara şəfaverici deyil,eyni zamanda,rahib,psixoterapist,mistik və rəvayətçi olaraq da qəbul edilirdi.

. Qədim dövrlərdə hər topluluğun bir və ya bir neçə Şamanı olardı.Qədimdə “ovçu” anlamına gələn və “toplayıcı” olaraq da adlandırılan ilk toplumlarda Şamanın ən mühüm rolu yeyəcək və içəcək qaynaqlarını öngörüşü vasitəsilə təsbit etməsi idi.Əgər Şaman ovlanacaq heyvanların, yeyiləcək bitkilərin və içiləcək su qaynaqlarının yerini bula bilməzdisə,o toplumun yaşamaq şansı qalmazdı.

. Tədqiqatçılar Şamançılığı 2 dövrə bölürlər: Birinci dövr insanlığın ibtidai dövrü ilə bağlıdır. Şamanizm inanclarının əsası bu dövrdə qoyulub.Şamanlığın ikinci dövründə bir sıra xalqların inancında iki Şaman obrazı olmuşdur:1) Ağ Şamanlar; 2)Qara Şamanlar.

Ağ Şamanlar xeyir Ruhlarla,Qara Şamanlar isə şər Ruhlarla məşğul olmuşlar.İlk Şamanların hətta qadınlardan ibarət olduğu göstərilir.

. Göy Tanrı dinində olduğu kimi Şamanizmdə də Güneşə,Aya,Ulduzlara,ıldırına,Fırtınaya and içilərdi.Şamançı Altaylılar Güneşi “Ana”,Ayı isə “Ata” saymışlar.Onların fikrincə,böyük qəhrəmanlar Güneş və Ayın himayəsi altındadırlar.Onlara görə,Güneşi Yerüzündə “Od” təmsil edir. Çin qaynaqlarına görə,Türküstan Şamanizminin əsasını isə “Güneş”və “Ay”la yanaşı,”Yer-Su”, ”Ata” və“Ocaq” (Od) kultları təşkil edir.Türküstan Şamanizmində bütün inanc ayinləri və törənləri bəlli bir qaydada yapılırdı.Şamanizmin vətəni olan Altaylarda bu inanc həmişə keçərli olmuşdur. Altaylardan sonra bu inanc Qırğız Türkləri arasında hakim mövqedə olmuş,onlar da Suyu,Ağaca, müxtəlif tanrıçalara və Ruhlara qurbanlar kəsmişlər

(Seçmələr bizimdir-A.Q.Bax:Cin,Halil- Akgündüz,Ahmet,Türk Hukuk Tarihi,Cilt:1,Konya 1989,səh.46) .

. Şamanizm inancına görə,ilk insanlar ot və meyvə ilə qidalandıqları üçün Oda ehtiyacları yox idi.Tanrı Ülgən onlara ət yemələrini buyurduqdan sonra Oda ehtiyac duyulmuş və Ülgən Göydən biri qara,digəri ağ olaraq iki daş endirmiş və bu daşları bir-birinə sürterek Od əldə etməyi insanlara öyrətmişdir.Ona görə də,Şamanist Türklərdə Göydən gətirilən çaxmaq daşından əldə edilən Od müqəddəs sayılmışdı.Quzey Altay Türklərində gəlin və kürəkənin evliliklərinin ilk üç gününü yandırdıqları ocağın başında keçirmələri qədim Şaman inancından qalma bir adətdir.Şamanist Türklərdə Oda baxıb gələcəkdən xəbər vermək də qədim bir Türk gələnevidir.Şamanistlərə görə, Od hər şeyi təmizləyir və şər Ruhları qovur.

. Şamanizm inancına görə,xeyirxah Ruhlarla yanaşı pis Şeytani Ruhlar da vardır.Bunların ən pisi “Erlik”dir.Erlik insanlara hər cür pislilər edir,insan və heyvanlara xəstəliklər göndərərək insanlardan qurban tələb edir.İstədiyi qurbanlar verilməzsə,bir obaya,bir ailəyə baş vurur,oraya fəlakət və ölüm gətirir.Xeyirxah Ülgən kimi Erliyin də övladları vardır.Erliyi balaları daimi olaraq onun xidmətində olub insanları yoldan çıxarmağa çalışırlar.Şaman inancına görə,pis Ruhlar daimi zaman Şaman inancılılar onları pis Ruhların əsarətindən qurtarmaq üçün davul çalıb çığır-bağırırlar.Bütün bunları onlar pis Ruhları qorxutmaq üçün icra edirdilər.

. Şamanizmdə bir Peyğəmbər və müqəddəs bir kitab olmadığı üçün Asiya Şamanları toplumun içindən çıxmış və önəmli bir status qazanmışdılar.Məşhur orta əsr tarixçisi Güveyni “Şehir elmi”ni bilənlərə “Qam” adı verildiyini,onların Şeytani Ruhlara hökm etdiklərini bildirmiş,Onların Tanrı ilə əlaqədə olduqlarından söz açmış,bu yolla onların gələcəkdən xəbər verdiklərini qeyd etmişdir. Güveyni yerli bir rəvayəti qələmə alaraq göstərir ki,şiddətli bir qış günü çılpaq bir vəziyyətdə dağa gedərək Ruhlar ilə danışan bir Moğol Şamanı qayıtdıqdan sonra Tanrının Yer üzünü Temuçinə (Çingiz Xana) və oğullarına verdiyini qövmünə bildirmişdi.

. Şamanizm inancında Şaman bu inancın ayinlərini həyata keçirən,insanlarla Ruhlar arasında araçılıq yapan bir şəxs hesab edilirdi.Şamanlar öz Ruhlarını göndərərək və ya kənardakı Ruhları öz içlərinə alaraq onlarla əlaqə qurar və beləliklə də insanların və dövlətin yaşamasına təsir göstərirdilər.Belə ki,Xaqanlar Şamanların tövsiyyəsi olmadan ordularını toplaya bilməz və savaşa girməyə cəsarət etməzdilər.Şamanlar həmçinin xəstələri müalicə edər,onlara şəfa verərdilər.Onların bu özəlliklərini Xaqanlar yüksək qiymətləndirərdilər.Tarixdən bəlli olduğu kimi məşhur Mengü Xan öz Şamanı üçün sarayının yanında ona bir ev tikdirmişdi.

. Şamanizm inancında olan bəzi qədim Türklər öz mərasimlərini Şamanların iştirakı ilə həyata keçirərdilər.Şaman mərasimləri dini və sehirli olardı.Dini mərasimlər də iki yerə ayrılırdı: 1.Ailədaxili mərasimlər; 2.Bütün toplumun iştirakı ilə keçirilən mərasimlər. Mərasim zamanı Şaman meydanın ortasında dayanar,mejdanda böyük bir tonqal qalanar,Şaman ağ libasını geyinər,əlində bayraq şəklində ucunda yaşıl budağı olan uzun bir ağac tutar,tonqalın ətrafında dolanaraq öz təbilini çalıb müxtəlif hərəkətlər edərək bayılıb yerə yıxılar,pıçılı ilə bəzi sözlər söyləyərdi.Şamanın bu zaman dediyi sözlər hər hansı bir

hadisə haqqında öncədən verdiyi məlumat sayılandı. Həmçinin uşağın anadan olması, ona ad verilməsi, savaşı ərəfəsində görülmək işləri, gələcək haqqında, yağışın yağması, məhsulun necə olacağı, bir sözlə, sosial həyatla bağlı bütün məsələlər Şamanın söyləyəcəyi öngörülərlə öz əksini tapardı.

. Mayya Şamançılığından fərqli olaraq Asiya Şamanizmi inancına görə, Şamançılıq öyrənilə biləcək bir sənət deyildir. Şaman olmaq üçün Şaman nəslindən olmaq gərəkdir. Qadın və ya kişi olan Şamanların adı insanlardan heç bir fərqi yox idi. Onlar xüsusi bir silk, təbəqə təşkil etməz, mənsub olduqları boy və ya oymağın normal bir üzvü kimi toplum arasında yaşayırdılar. Şamanların adı insanlardan üstünlükləri sadəcə ayin icra edərkən Ruhlar Dünyasına baş vurduqlarına inamdan qaynaqlanmışdı. Şamanlar özlərinin Tanrı tərəfindən təyin edildiklərinə və Ruhların xidməyində bulundurlarına inanırdılar. Ayin icra edilərkən Şamana qeybdən xəbər verən ən güclü Ruhlar ona ata və ya ana tərəfindən böyük baba olan Şamanların Ruhları idi. Bu Ruhlara "Töz" adı verilirdi. Şaman bu Ruhlarla camaat arasında sadəcə bir əlaqəçi idi. Belə xüsusi və güclü Ruha sahib Şamanlar dövlət və hökumət işlərinə qarışmaq səlahiyyətlərinə sahib idilər. Belə Şamanlar əsasən savaşa gedən Xaqanlara yol göstərmək kimi mühüm məsələlərdə dövlət işlərinə təsir göstərmiş, bəzən də dövlət və hökumət işlərinə qarışaraq müxtəlif intriqalar yaratmış, bu intriqaların üstü açılanda isə şiddətli şəkildə cəzalandırılmışlar.

. Asiya Şamanlarından fərqli olaraq Mayya Şamanları bu adı qazanmaq üçün xüsusi təşəbbüs göstərməklə yanaşı, müəyyən imtahanlardan da keçməli idilər. Onların öz Ruhlarını inkişaf etdirərək Şaman olmaları üçün Şərq Təsəvvüf fəlsəfəsində olduğu kimi bir "Mürşidə", bir "Ustada" ehtiyacı var idi. Bu Ustad tələbəsi olan gələcək Şamana bilgiləri hafizəsində saxlamağı deyil, ona Ruhi inkişafın yol və yontəmlərini göstərirdi. Tələbə "aydınlanma" deyilən hədəfə öz daxili çalışması ilə çatmaq məcburiyyətində idi. Müəllim və tələbə bu yola çıxdıqdan sonra tədris üç mərhələdə davam etdirilirdi. İlk mərhələdə müəllim tələbəsinə "ustalıq sirləri"ni öyrədirdi. Bu mərhələyə təhsildə "birinci doğuş" deyilirdi. İkinci mərhələ Şamanlığa namizədin nəzəri olaraq öyrəndiklərini müəllimi ilə birlikdə həyata keçirmə mərhələsidir. Üçüncü mərhələ isə Şamanlığa namizədin özü-özünü gəlişdirmə mərhələsidir. Namizəd özünü hazır hiss etdiyində mənsub olduğu inanc sistemindəki bir heyətin imtahanından keçər, qəbul edildiyi təqdirdə xüsusi bir mərasimlə belinə "Şaman Qurşağı" taxılar və əhaliyə xidmət üçün gövələndirilərdi. Bütün bunlardan sonra o şəxsin "Şaman" ləyaqətini qoruması içində yaşadığı toplumun verəcəyi qərardan asılı idi. Bu qərarı toplum o Şamanı bir neçə dəfə yoxladıqdan sonra verərdi. Bu ənənəni davam etdirən topluluqlarda öz-özünü "Şaman" elan etmiş heç bir şəxs olmamışdır. Deməli, həyatının bir dönəmində məlum olmayan gerçəkliyə yaxınlaşan, Ruhi varlıqların ona bəzi yollar açdığını özü anlayan, bir öyrədən öyrəncisi olan, sonra isə yaşadığı topluluğun onu sınaqaraq qəbul etdiyi insana "Şaman" deyilir. Hətta bəzi kultürlərdə özünə "Şaman" deməsinin insana bir çox uğursuzluqlar gətirəcəyinə inanılırdı. Bunun səbəbi Şamani toplumda "güc" məsələsində çox kəskin hökmlər olmasından irəli gəlir. Antik mədəniyyətlər alçaqkönlüllüyü yüksək tutduğu halda, hər hansı bir güc iddiasını "təkəbbürlük" olaraq qəbul edərdi və təkəbbürlük edən insandan o gücün alınmasına qəti şəkildə inanılırdı.

. Asiya hökmdarlarından fərqli olaraq Mayya hökmdarları hökmdar olmaqla yanaşı, həm də ən ali rütbəli Rahib və Şaman olduqlarından onlar həm Tanrı həm də Xalq qarşısında sorumlu və cavabdeh idilər. Onlara “Uca Xaqan” anlamına gələn “Kuuf Ahav” deyilirdi. Həm Rahib, həm də Şaman olan hökmdar sadəcə hökmdarlıq etməz, lazım gəldikdə öncə özünü qurban verərdi. Mayya xalqı bu hökmdarlarının Kainatın düzəninə təsir etmə qüdrətinə malik olmalarına, Yer üzü dünyası ilə fəvqəltəbii mistik dünya arasındakı əlaqələrin qurulması və qaydaya salınmasında önəmli rol oynadıqlarına inanırdılar. Mayya hökmdarlarının ilk vəzifələrindən biri fəsillərin ahənginə uyğun yağışlar yağdırıb qarğıdalı əkilən sahələrə bərəkət gətirməsi idi. Onlar həmçinin Şamanizm inancı daxilində Mayya şəhər və kəndlərində kütləvi inancları yerinə yetirməli idilər. Mayya Rahibləri də Şaman sayılırdı. Lakin hər Şaman Mayya Rahibi ola bilməz və Tapınakda yaşaya bilməzdilər. Onlar kəndli olduqlarından toplumun içində yaşayır və onların istəklərini yerinə yetirirdilər. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Asiya Şamanlarından fərqli olaraq Mayya Şamanları təhsil, seçim və imtahandan keçəndən sonra Şaman ola bilərdilər.

MAYYA ŞAMANI

. Mayya Şamanları olduqları yerdə bir alan yaradar və bu meydanı “Axirət Dünyası”na açılan “Giriş Qapısı” hesab edərdilər. Bu alanı onlar batini düşüncədə “Ölüm Nöqtəsi” olaraq simvollaşdırardılar. Bu Ölüm Nöqtəsinin ortasındakı nöqtə insanın bu dünyasındakı vəziyyətinin simvolu sayılırdı. Bugün belə Yükatan yarmadasındakı ikinci Mayyalılar öz tarlalarının sərhədlərini müəyyənləşdirər, əkin əkməyə və ya toplamağa başlayarkən bu orta nöqtəni təsbit edər və oranı bir daş yığını ilə işarələyirlər ki, bu işarələmə yenə də Şaman tərəfindən həyata keçirilir. Mayyalıların evləri və tarlaları Şamanların öyrətdiyi Kosmik geometriyanın Yer üzündəki inikasıdır.

. Şamanlar rituallar və simvollarıdan Ruhlar Dünyasına sayğı göstərmək və Oradan güc almaq məqsədilə istifadə edərdilər.

ŞAMANLARA AİD SİMVOLLAR

Onlar rituallar vasitəsilə Ruhlar Dünyası ilə gündəlik gerçəkliklər arasında körpü yaradardılar. Şamanlar qalıblaşmış doqmaları və xurafata dayanan qatı dini qaydaları qəbul etməyən və Kainatın bütününü əhatə edəcək həyatın özünü yaradan bir ağıl gücünə sahib idilər. Onlar simvollar vasitəsilə Kainatdakı bütün Ruhları salamlayar və onları toplumun xeyrinə yardıma çağırardılar.

. Şamanların özlərinə məxsus 6 hissədən ibarət xüsusi geyimləri var idi.

ŞAMANLARIN LIBASI

Şaman geyiminin uzun libası, qızıldan başlığı, döş hissəsində zirehi, əlləri əlcəkdə, hündür dabanlı ayaqqabısı və belində qurşağı olardı. Bu libas 30 bəzən də 60 hissədən ibarət olardı. Geyimin yuxarısı qoyun və ya ceyran dərisindən hazırlanar, paltarının yazasına 9 balaca gəlincik tikilərdi ki, bu da Şamanizmde Xeyir Tanrısı sayılan Ülgənin 9 qızına işarə idi. Libasın üzərinə kiçik zillər, zıncırovlar və yaylar asılardı ki, bütün bunlar da Şamana pis Ruhlarla mübarizədə güc vermək anlamına gəlirdi. Zıncırovlar 3 sıra düzülər və onların sayı 70 dənə, zıncırovların üstünə asılan yayların sayı isə 9 dənə olardı.

. Şamanın dəfni də digər dəfnlərdən fərqli icra olunmuşdu. Belə ki, ölən Şaman dəfn edilməz, onu bir tabuta qoyub 4 sütun üstünə yerləşdirər, onun təbili və çomağı sındırılardı.

. Şamanizm elementləri bir müddət bezi Türk cəmiyyətlərinin sosial yaşayışlarını şəkilləndirmiş, bezi Türk dövlətlərinin bir çox qurumları öz təməlini onun prinsipləri əsasında formalaşdırmışdılar. XI əsrdə yaşamış məşhur Ərəb səyyahı, Abbasi Xəlifəsinin elçisi İbn Fadlanın verdiyi məlumatlara görə, Oğuzlar İslam ölkəsinə qonşu olduqları halda Şamanizm inancında uzun zaman dirəşdilər. Müəllifə görə, Başqurd Türkləri də

qış,yaz,yay,payız,yağmur,külək,orman,heyvan,insan,su,gecə və gündüz kimi varlıqların hər birinin Ruhları olduğuna inanır,ağacdən bir şey düzəldib onu hər yerə asar,səfərə çıxarkən və ya düşmənlə savaşa gedərkən onu öpər vəsəcdə edərdilər.

. Digər bir səyyah Əbu Düləfin verdiyi məlumata görə, IX-X əsrlərdə Yeddisu və Sırdərya çaylarının Şərqində hakim olan Qarluqlar da Şamanizmi əməlli-başlı mənimsəmiş və tapınaqlı bir inanc halına gətirmiş,yanmayan ağacdən yapıqları Tapınaqlarının divarlarına qədim Xaqanlarının rəsmlərini asmışdılar.

. Şamanist Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra da Şamanizm inanclarını yaşatmış və onlara İslami don geyindirmişdilər.Böyüklərə və yaşlılara sayğı,pirlərə inam,Göy cisimlərinin insan həyatına təsir etməsi və s.bu kimi inanclar məhz Şamançılıqdan qalma adətlərdir.İslam dinini qəbul etmiş Türklər arasında ölümlər üçün ehsan vermək,ölünün 3,7,40 və ilinin qeyd edilməsi,qəbrə hörmət,şəkilli və yazılı başdaşı,yas mərasimlərində qara geyinmək və s.bu kimi inanclar Şamanizmə aid inanclardandır.Bədənə banka qoyulması,boyuna gözmuncuğu asılması,uşağın burun və boğazından çöp çıxarılması,uşağın yastığının altına dəmir parçası qoyulması,paltara dua tikilməsi, qola ağ,qara və qırmızı parça bağlanması kimi Şamançılıqdan qalma inancların və “Otaçı” deyilən Şaman müalicə üsullarının günümüzdə də yaşadılması bunlara əyani sübutdur (Məlumatlar Kafalatın “Doğu Anadolu Eski Türk inanclarının izləri” adlı əsərindən götürülmüşdür-A.Q.Bax: Göstərilən əsər,Ankara 1990,səh.1) .

. Türk bilgini Yusif Xas Hacib Balasağunlu məşhur “Kutatqu Bilik” əsərində Şamanların (Qamların) dövrün təbibləri sayılan Otaçılar ilə bərabər səviyyədə olduqlarını,onların cəmiyyət üçün yararlı insanlar olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

. Çingiz Xan dövründən başlayaraq yazılan əsərlərdə göstəriləyinə görə,Çingiz ordularının keçdiyi bölgələrdə ölməkdə olan Şamançılıq yenidən canlanmağa başlamışdı.Belə ki,məşhur Rəşidəddinin verdiyi bilgilərə görə,Çingiz Xanın sol qol bəylərindən biri olan və “təbib” anlamına gələn “Odacı” və ya “Otaçı” Şamanla (Qamla) eyni şəxsdir.

. Şamançılıq Avropa xalqlarına da öz təsirini göstərmişdir.Xüsusilə,yeni ilin qeyd edilməsi, Şaxta Baba (Santa Klaus) və s.kimi adətlər də Xristian dünyasında Şamanizmin təsiri ilə XII əsrdə formalaşmışdır.

3.MUĞ DİNİ –İLKİN AZƏRDÜŞTLÜK

Muğ – ilkin Azərdüştlük dininin yaradıcısı Türk Azər Peyğəmbərdir.

Türklərin bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük və mükəmməl dinlərdən biri də məhz Azərdüştlük dinidir. Azərdüştlük dini dünyanın ən qədim təkallahlı dinlərindən sayılır. Eradan əvvəl II minillikdə yaşadığı güman edilən Türk Azər Peyğəmbər tərəfindən yaradılan və bəzi tarixi əsrlərdə “Azərdüştlük” kimi qeyd edilən bu din “Tufan”dan sonrakı bəşər tarixinin ilk monoteist dini, onun müqəddəs kitabı “Avesta” ilk mükəmməl dini kitabıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə qədim Günəş imperiyasının dini təlimi ilə “Avesta” təlimi eyniyyət təşkil edir. Onlar göstərir ki: “Belə anlaşılır ki, Zərdüştün (Azər Peyğəmbərin-A.M.) Günəş imperiyası haqqında bilgisi olmuş, bu imperiyanın (Günəş imperiyası nəzərdə tutulur-A.M.) bəzi atributları “Avesta”da iz salmışdır... O da nəzəri cəlb edir ki, Günəş imperiyasındakı dini anlayışla “Avesta”dakı dini anlayışlar arasında bənzərliklər çoxdur. Hər ikisində tək tanrıçılıq, hər ikisində Günəşə, yerdə Oda sitayiş, xeyir və şər motivləri,

insanlığa hörmət və qayğı, demək olar ki, eynidir” (Bax: Qara Namazov, C. Çörçvordun tarixi kəşfləri, Bakı 2010, səh. 9).

Qədim yunan müəllifləri Plutarx və Plineyə əsaslanan Azərbaycan alimi Baharlı göstərir ki: Zərdüştün (Azərdüştün-A.M.) adı Azərbaycanın adı ilə sıx bağlıdır. Zərdüşt öz təlimini öz vətəni olan Azərbaycanın zəngin əbədi odunun təsiri ilə yaratmışdır.

AZƏRGÜŞNASP MƏBƏDİ (GÜNEY AZƏRBAYCAN)

...Qədim Yunan müəllifləri Plutarx və Pliney Zərdüştü hətta Nuhdan öncəki dövrlərə, “Troya müharibəsi”ndən beş mininci illərə, yəni eradan əvvəl 6193-6184-cü illərə, Suriya və ərəb mənbələri Avraam (İbrahim Peyğəmbər-A.M.) dövrünə, yəni eradan əvvəl II minilliyə, müasir tədqiqatçılar isə eradan əvvəl 660-583-cü illərə aid edirlər. Məşhur tədqiqatçı alim Oldenberqin fikrincə, Yunan tarixçiləri (Plutarx və Pliney nəzərdə tutulur-A.M.) Zərdüştün fəaliyyət dövrünü Nuhdan əvvəlki dövrə aid etməklə bu cür kobud səhv edə bilməzdilər. Hər üç fikrin ifratçılığını kənara qoysaq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, Zərdüşt eradan əvvəl iki mininci illərdə yaşamışdır” (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı), Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk), Bakı 1993, səh 5,6).

. Qədim “Avesta”nın vətəni Azərbaycan, dili və əlifbası Şumer Türklərinin dili və əlifbası, müəllifi Azərbaycan Türkü Azər Peyğəmbərdir. Fransız alimi E.Reklü tarixi qaynaqlara əsaslanaraq yazmışdır ki: “Zərdüşt dininin əsas ocağı həmişə Böyük kahinin

(Azər Peyğəmbər nəzərdə tutulur-A.M.) ölkəsi Atropatena (indiki Güney Azərbaycan – A.M.) olmuşdur” (Bax: Elize Reklyu, Çelovek i zemlya, T.I.SPb 1906, səh. 414).

İnsanlığı paklığa, təmizliyə, düzlüyə, həqiqətə səsləyən Azər Peyğəmbərin ölümündən sonra onun yaratdığı müqəddəs kitab olan “Avesta”nın başı bəlalar çəkmiş, saxtakarlar onu öz siyasətlərinə tabe etdirərək istədiyi əlavələr etmiş, istədiyi fikirləri ondan çıxarmış, onu öz dillərinə tərcümə etdirərək öz əxlaqsız fikir və mülahizələrini də ona əlavə etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə “Avesta” tarixən üç mühüm mərhələdən keçərək günümüze ulaşmışdır. Birinci mərhələ yarandığı eradan əvvəl 1300-cü ildən eradan əvvəl VI əsrə (550-ci ilə), yəni Midiya dövlətinin süqutuna qədərki dövrü əhatə edir ki, bu dövrdə parsılar hələ tarix səhnəsinə çıxmamışdılar. Məşhur Polyak alimi K.Kassoviç hələ XIX əsrin 60-cı illərində yazmışdı ki, “Avesta” kitabı fars tayfalarının hələ müəyyən olunmadığı bir vaxta aiddir. “Avesta” adı ilə məşhur olan müqəddəs kitabın dili sözsüz ki, qədim farsların dili deyildir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Çetire statyi iz Zend Avestı..., SPb., 1861, səh. XX).

“Avesta”nın ikinci dövrü iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ ilk fars dövləti sayılan Əhəmənilərin yaranmasından Makedoniyalı İskəndərin Əhəməniləri tarix səhnəsindən silməsinə qədərki dövrü, yəni eradan əvvəl 550-331-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə Azərdüştün yaratdığı dinə parsılar öz çirkin adət-ənənələrini də qataraq ilkin “Avesta”nı yandırmış, özlərinin etnik və siyasi maraqlarını əks etdirən yeni bir din yaratmış, “Avesta”nı Pəhləvi dilinə tərcümə edərək onun Türk ruhunu fars ruhu ilə əvəz etmiş, hətta Kirin oğlu Kambis ailəiçi evlənmənin (ata-qız, ana-oğul, bacı-qardaş evlənməsinin) əsasını qoyaraq Kambisin özü iki doğma bacısı ilə evlənmış, bununla da həqiqi “Avesta” ləkələnmiş, pozğun bir pers hökmdarının əyyaşlığı ilə saray əyanları və pers din xadimləri də bunu adətə çevirmişdilər. Bununla da kifayətlənməyən parsılar Türklərin “Əbədi Tanrı” anlamına gələn “Tanqri Mengü” süni “Anqra Menyu” adı altında “İblis” elan etmiş, Tanqri Mengünün yerinə Assur-Babil mifalogiyasından əxz etdikləri “Ahura Mazda”nı (Hörmüzü) qoymuş və onu xeyrin rəmzi kimi qələmə vermişlər. Perslər hətta şahlarını da “Hörmüz” adlandıraraq onu Tanrının yer üzündəki təmsilçisi elan etmiş və hakimiyyətləri altındakı bütün xalqları şahın “bəndəsi və qulu” elan etmiş, imperatorluğun bütün xalqlarını şahı Tanrı gözü ilə baxmağa, ona səcdə etməyə, onun verdiyi bütün əmr və fərmanları bir kölə kimi yerinə yetirməyə məcbur etmişdilər. Perslər hətta bu dinə şər başlanğıcı da əlavə edərək monoteist bir din olan Azərdüştü dualizmə çevirmişlər. Bu parslaşdırılmış şovinst “Zəndi-Avesta”da Turanlılar parsaların əbədi düşməni kimi göstərilmiş, sonradan şovinst Firdovsi də öz “Şahnamə”sində bu düşmənçiliyi daha da dərinləşdirmişdir. Perslərin Pəhləvi dilinə tərcümə etdikləri “Avesta”nı da Əhəməniləri tarix səhnəsindən silən Makedoniyalı İskəndər yandırmışdı. Öz tarixi vandalizmləri ört-basdır etmək üçün perslər bu tarixi hadisəni tarixdən-tarixə ötürərək bütünlüklə Makedoniyalı İskəndərin adına yazmış, yeni bir “Zəndi-Avesta” tərtib etmişdilər. Doğrudur, İskəndər Əhəməniləri tarix səhnəsindən silmişdi. Lakin o, o vaxtkı Azərdüşt dininin “canlı kitabları” sayılan Türk maq kahinlərini də kütləvi şəkildə məhv etmişdi. “Avesta”nın bu “canlı kitablarının” fəlsəfi qüdrəti, onlardakı elmin, fəlsəfənin dərinliyi İskənədərdə qibtə, həsəd və paxıllıq hissi yaratdığından o, maq kahinlərini

öldürmüş, “Avesta”-nı öz dilinə tərcümə etdirdikdən sonra onu yandırmış, dövrün yunan filosofları Azərdüşt fəlsəfəsini öz fəlsəfələri kimi təqdim edərək “Avesta”-nın izini itirməyə çalışmış və buna müəyyən dərəcədə olsa da nail olmuşlar. Ona görə də dünya fəlsəfə tarixi Yunanlıların adına yazılmışdır.

“Avesta”-nın ikinci dövrünün ikinci mərhələsi isə Sasanilərin hakimiyyətdə olduğu bizim eranın 224-642-ci illəri, yəni Ərəblərin Sasaniləri tarix səhnəsindən sildiği dövrü əhatə edir. Bizim eranın III əsrində yaranan Sasani pers İmperiyası Azərdüştlüyü deyil, Atəşpərəstliyi rəsmi dövlət dini elan etmiş, yeni bir “Zəndi-Avesta” tərtib etmişdilər. Sasani şahı II Şapur (ölümü 379-cu il) kahinlər kahini Azərbüd İspənd oğluna “Avesta”-nı təkmilləşdirib yenidən redaktə etməsini tapşıraraq, bu iş yerinə yetirildikdən sonra Atəşpərəstliyi rəsmi dövlət dini elan etmişdi. Azərbüdə tərtib və redaktə etdiyi “Zəndi-Avesta” ona qədərki “Avesta”-nın dördüdə biri qədərdir və bu zamana gələn çatan da onun təhrif edilmiş şəklidir.

“Avesta”-nın üçüncü dövrü Sasanilərin Ərəblər tərəfindən tarix səhnəsindən silinməsi ilə başlayır. Azərdüştlüyün bu mərhələsi onun süqutu mərhələsidir. Artıq bu dövrdə Azərdüştlüyün yerini İslam dini tutmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə “İslam dininin qəbul edildiyi vaxtda “Avesta” dini kitablar külliyyatı 21 cildədən ibarət idi. Ondan indiki zamana ancaq 3(üç) kitab qalıb” (Bax: Elməddin Əlibəyzadə, Azərbaycan xalqının mədəni mədəniyyət tarixi, Bakı 1998, səh. 186).

Eradan əvvəl 1300-cü illərdə yaranan, Aralıq dənizindən Çinə qədər yayılan, bütün Yunan fəlsəfəsinin ilkin qaynağı və əsası olan, Yunanıstanı böyük fəlsəfəyə, dünyanı metafizik və fiziki dərəcəyə yönəldən, təkallahlı dinlər olan İudizm, Xristianlıq və İslam dinlərinin ilkin qaynağı sayılan, yayıldığı ölkələrdə tərəqqiyə, inkişafa səbəb olan təktanrılı Azərdüştlük dini əhəmənilər və xüsusilə, Sasanilər dövründə parsizmin çoxallahlıq təlimi ilə təhrif edilərək sonucda Atəşpərəstlik pərdəsi altında mifiki “parsizm” yaranmış, əsatiri pars təfəkkürü gerçəkçi Türk təfəkkürünə üstün gəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlar da sonda dindən mifə qayıtmaq, bilimdən geri dönmək olduğundan Yaxın və Orta Şərq xalqlarını sonrakı təktanrılı dinlər olan İudizmin, Xristianlığın və İslamın təsiri altına düşməsinə vəsile olmuş, bu xalqların bir hissəsini Yəhudiləşdirmiş, bir hissəsini Xristianlaşdırmış, bir hissəsini də İslamlaşdırmış və beləliklə, xalqlararası dini çatışmalara, qanlara, müharibələrə səbəb olmuşdur.

İlkin “Avesta” kəsin olaraq Türk abidəsidir.

Öz qaynağını qədim Günəş İmperiyası və Böyük Turan İmperatorluğunun, xüsusilə “Tufan”dan sonrakı İkinci Böyük Turan İmperatorluğunun mədəni varisi olan qədim Şumer Türklərinin dini inanclarından, ədəbi-fəlsəfi görüşlərindən, elmi fikir və düşüncələrindən alıb onlara doğruluq, dürüstlük, dostluq, ədalət, məhəbbət və s. kimi insani keyfiyyət əşilayan, insanları bəd əməllərdən, şəər işlərdən çəkəndirən Türk Azərdüşt xalqı miflərdən, çoxallahlılıqdan ayıraraq təkallahlı dinə yönəltməyə müvəffəq olmuşdu. Lakin Azərdüştün

ölümündən, xüsusilə bir tərəfdən Babillərin və sakların Midiyaya müdaxiləsindən, digər tərəfdən də Midiya hökmdarı Astiyaqın xəyanət nəticəsində öldürülməsindən istifadə edən parsılar Midiya taxt-tacına sahib olduqdan sonra bu dini özlərinin qalxanına çevirmiş, bu dinə əlavələr edərək ona əski mifləri əlavə etmiş, onu fars şovinizminin alətinə çevirməyə müvəffəq olmuşdular.

Azərdüştün yaratdığı sosiologiya, təbiətşünaslıq, fəlsəfə və dinlə çulğışmış “Avesta” eradan əvvəl 1300-cü illərdə yazılmağına baxmayaraq keçən 2300 il ərzində ona müxtəlif artırımlar, azaltmalar olmuş, ayrı-ayrı şərhlər və haşiyələr yazılmış, çox böyük dəyişikliklərə məruz qalmış və Azərdüştün yaratdığı gerçək “Avesta”sından günümüze olduqca az bir qism qalmışdır. “Avesta”nın ən qədim əlyazma nüsxəsi bizim eranın XII əsrinə, ən yaxşı nüsxəsi isə XIII əsrə aiddir.

“Avesta” ilk böyük təhrifə pars əhəmənilər dövründə, eradan əvvəl 558-330-cu illərdə uğramışdır. Bu dövrdə hakim pars sülaləsinin göstərişi ilə onların özləri haqqında nağıllar, əfsanələr artırılmışdı. Təhrifə uğrayan bu “Avesta”nın “Təxti-Cəmsid” adlanan şəhərdəki şahlar kitabxanasında saxlanılan nüsxəsi Makedoniyalı İskəndər oranı işğal edərkən kitabxana ilə birlikdə yandırılmış, Şarikanda saxlanılan nüsxəni isə İskəndər Yunanıstana aparıb yunan dilinə tərcümə etdirdikdən sonra onu da yandırmışdı.

Türk dühasının məhsulu olan “Avesta”dan Midiya Türkləri yararlandıqdan 128 il sonra dövlət kimi onun bütün maddi və mənəvi mədəniyyətinə, o cümlədən də “Avesta”sına sahib çıxan parsılar ondan yararlanaraq onun ilk variantını yandırmış, öz adət-ənənələrini də əlavə edərək Pəhləvi dilinə tərcümə etmişdilər ki, Makedoniyalı İskəndərin də yandırdığı bu Pəhləvi dilinə tərcümə edilən nüsxədir. Herodot göstərir ki, Tanrılar üçün məbəd və mehrablar ucaltmaq, heykəllər yaratmaq perslərdə Zərdüştlüyü qəbul edənə qədər olmamışdır.

Sonradan Əşkanilər dövründə dağınıq halda olan “Avesta” yenidən toplanıb bərpa edilmişdi. Bu iş sonradan Sasanilərin ilk hakimiyyətləri dövründə də davam etdirilmiş, Sasani hökmdarı II Şapurun (ölümü bizim eranın 379-cu ili) tapşırığı ilə dövrün “kahinlər kahini” adlanan Azərbüd İspənd oğlu tərəfindən toplanıb tərtib və redaktə olunan və günümüze qədər gəlib çatan “Avesta” Yasna, Vispered, Vendidad, Yəşt və Xırda Avesta adlanan beş bölmədən ibarətdir. 72 bölmədən ibarət Yasnanın yalnız bir bölməsi olan “Qatalar” və Vendidadın müəyyən hissələri Azərdüştün əsəridir. Qalanların hamısı pers şahlarına aid əfsanə və nağıllardan ibarətdir.

Azərdüşt tərəfindən “Doğru Düşüncə, Doğru Söz və Doğru Əməl” üzərində qurulan “Avesta” sonrakı bütün dinlərin ana prinsipi olmuşdur. Tək Tanrı ideyası məhz bu qədim Türk-Muğların təfəkkürünün məhsuludur. Azərdüştlüyə görə insanlığı vahid Tanrı olan Tenqri Mengü (Perscə tərcümələrdə Ahura Mazda-Hörmüz-A.M.) idarə edir. Azərdüşt tək Tanrı olan Tenqri Mengünün ali məziyyətlərini həyata keçirən Peyğəmbərdir. O, bu dini öz dini deyil, Tanrının dini adlandırmış, bir Peyğəmbər kimi həmişə Tanrıya müraciət etmişdir.

"Avesta"ya farsların əlavə etdikləri Əhrimən sonrakı dinlərdə şərin simvolu olan "İblis, Şeytan" adlandırılmışdır. Sonrakı ilahi dinlərin yaradıcıları olan Musa, İsa və Məhəmməd Peyğəmbər (s) Azərdüştün davamçıları olmuşlar. Bunu nəzərə alan "Avesta" tədqiqatçıları göstərir ki: "Zərdüştlüyün uca və orijinal doktrinası bütün Yaxın Şərqdə İudizm, Xristianlığın və İslamın gücləndiyi və inkişaf etdiyi ərazilərə təsir göstərmişdir. Zərdüştlük Hindistanda Moxayan Buddizminin inkişafına öz töhfəsini vermişdir" (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Meri Boys, Zoroastriyçı, Verovaniya i obıçay, Moskva 1987, səh.4).

Amerika alimi Vitney yazır: "Zərdüşt bütün dünya üçün Əxlaq qanunları qəbul etdi və öz dinini yaratdı. Ondan sonra İsa Məsih onun izi ilə gedərək həmin qanunları təbliğ etməyə çalışdı, nəhayət dar ağacında canını fəda etdi. Lakin Zərdüştün gözəl bəyan etdiyi "Doğru Düşüncə, Doğru Söz və Doğru Əməl" prinsipləri hər şeyi aydınlaşdırmış, bütün dinlərin əsası olmuşdur"(Bax:Avesta,I kitab,Bakı 1995,səh. 21).

Alman alimi Koldner yazır: "Zərdüşt Qatalarda özünəməxsus dərin fikirlə danışır. Onun sözləri saxtakarlıqdan uzaq və səmimidir. Zərdüştün Qataları mənəviyyat və əxlaq mücəssəməsidir" (Bax: Avesta, I kitab, Bakı 1995, səh. 20).

Başqa bir alman alimi Keyker yazır: "Zərdüştün əxlaqi baxımdan tutduğu yeri bəşər tarixindəki ciddi və yüksək mövqeyini, onun nə dərəcədə yüksək fəlsəfi fikirlərə malik olduğunu Qatalardan yaxşı başa düşmək mümkündür. Zərdüşt öz zamanının zehniyyət çərçivəsindən çıxaraq çox-çox irəliyə getmiş bir şəxs idi. Ən qədim dövrlərdə belə tək Yaradana sitayiş etməyi xalqına öyrətdi. Zərdüştün gətirdiyi din formal dini mərasim və qurban kəsməklə bağlı deyildi, onun göstərişləri pak və doğru düşüncə ilə yaşamaq üsullarına əsaslanır" (Bax: Avesta, I kitab, Bakı 1995, səh.20-21).

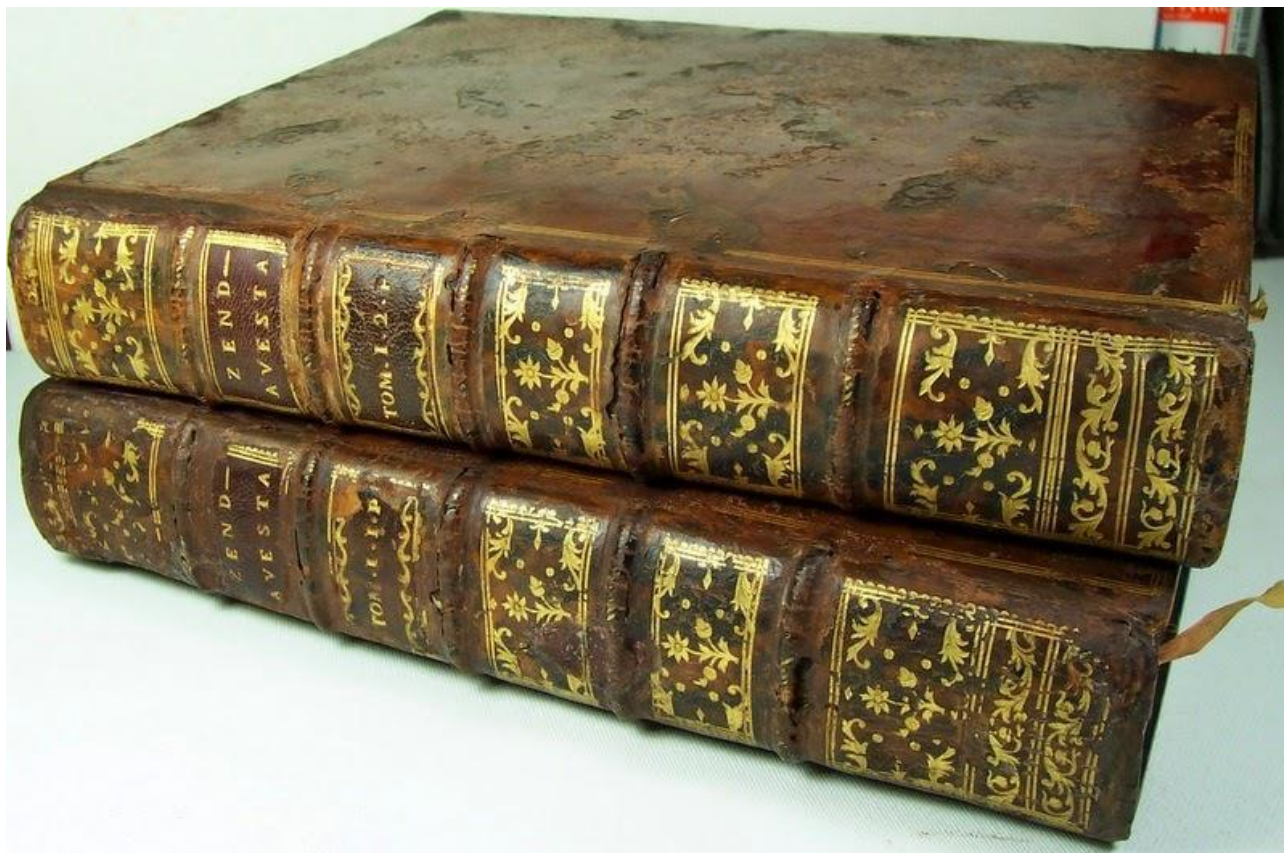
Amerika alimi Riçard Fray yazır: "Əksəriyyət təsdiq edir ki, Zərdüşt yüksək əxlaqi ideyalara və inandırıcı fikirlərə malik olan ilk Peyğəmbərdir" (Avesta, I kitab, Bakı 1995, səh.21).

Məşhur Hind yazıçısı və filosofu Robindranat Taqor yazır: "Zərdüşt ilk şəxsiyyətdir ki, dəyişilməz Əxlaqi prinsiplər əsasında din yaratmış və insanlığa düzgün yol göstərmişdir. O, həm də insanları yeganə Yaradana sitayiş etməyə çağıraraq insanların xeyir vasitəsilə təkamülünə zəmin yaratmışdır" (Avesta, I kitab, Bakı 1995, səh.21).

Məşhur alman filosofu Hegel yazır: "İlk dəfə Zərdüşt tərəfindən tərənnüm olunan işıq-ıdrak Ruh aləminə məxsusdur. Asiyada parlayan bu ilahi işıqla dünyanın tarixi başladı" (Qeqel, Soçineniya, t. VIII, Moskva-Leninqrاد 1935, səh. 64).

Perslər "Avesta"-nın guya icmalı olan "Xırda Avesta"-da bir sıra Qata müddəalarını saxlamağa məcbur olmuşdular. Bu müddələrdə Azərdüşt göstərir ki, insan dinsevərliklə pak olar. İnsan Doğru Düşüncə, Doğru Söz və Doğru Əməl vasitəsilə dininin doğruluğunu daha da artırır. Tanrı (Ahura Mazda) insana müqəddəs ağıl vasitəsilə əbədi ölkəni-Cənnəti bəxş edir. Bu xeyirli mükafatı Mən(Azərdüşt) də arzulayıram. Ey insanlar! Nə qədər ki, ürəkdən

çalışmaq həvəsi ətinizdə, qanınızda vardır, mükafatınız Muğ dini (Azərdüştlük) olacaqdır ki, onunla yalançının ruhu uzaqlaşsın, belə sınıb oradan gedəcəkdir. Bu Muğ dinini əldən versəniz axır sözünüz peşmanlıq sədası olacaqdır.

ZƏNDİ-AVESTA (I-II CİLD)

Ey Mazda! Əlbəttə, mən (Azərdüşt) Sizdən bəhrələnəcəyəm, çünki Siz Peyğəmbərinizə mehribansınız. Sizin aydın yardımınızla, bir işarənizlə bizə Cənnət nəsib olur. Qabaqcadan xəbər verildiyi kimi son hesab günündə suçlular, yalançılar doğruluq tərəfdarları vasitəsilə məğlubiyyətə uğrayacaqlar. O zaman Sənə sitayiş edən Sənin rəhmətinlə yüksələcəkdir. Yardıma çağıran adam yardıma gəlməzsə, o, yalançılara qoşular, çünki onun özü yalançıdır və yalançıya yardımçıdır.

Ey Mazda! Bu ilk dini göndərdiyin vaxtdan bəri doğruluq yanlısı o adamdır ki, doğruğunun dostu olsun. Ey Mazda! Özün nəzər salıb bir dost kimi dostuna yardım göstər. Doğru din üzrə müqəddəs düşüncənin bəhrəsindən məni agah et. Doğru din qanunları ilə yaşayan ağıllı adam yalan dinə inanan adamları da doğru din yoluna gətirməlidir. Düşüncəli adam əşrafı və başçıları başa salmalı, onları yalan dinin zərərindən qurtarmalıdır.

Mən Zərdüşt bacardıqca yalançının əsl düşməni doğruğunun güclü himayəçisi olacağam ki, gələcəkdə dilədiyim Cənnətə nail olam. O zamanadək isə Mən (Azərdüşt) Sənə sitayiş edib ilahi nəğmələr qoşacam. Bəli, yalan dünyası istədiyinə çatsa da, sözsüz ki sonda məğlubiyyətə uğrayacaq.

Ey Mazda! Zərdüşt özü üçün Sənin o müqəddəs Ruhunu seçdi. Ey Ahura Mazda! İndi isə qüdrət Səindir ki, doğruluqda həyat sürən yoxsulların yaşayışını yaxşılaşdırasan!

Tanrını tək Yaradıcı Varlıq sayan Azərdüşt Tanrıya müraciət edərək bildirir ki: “Ey Mazda! Mən (Azərdüşt-A.M.) öz Uğurlu Düşüncəmlə dərk etdim ki, Varlığın ilki də, sonu da Sənsən. Ən düzgün, ən doğru hakim Sənsən. Dünyadakı işlər haqqında ən ədalətli hökm verən Sənsən. Həm hökmdarlıq, həm də qüdrət Sənin əlindədir. Sənin tərəfindən ilk seçilmiş adam (Peyğəmbər-A.M.) mənəm”.

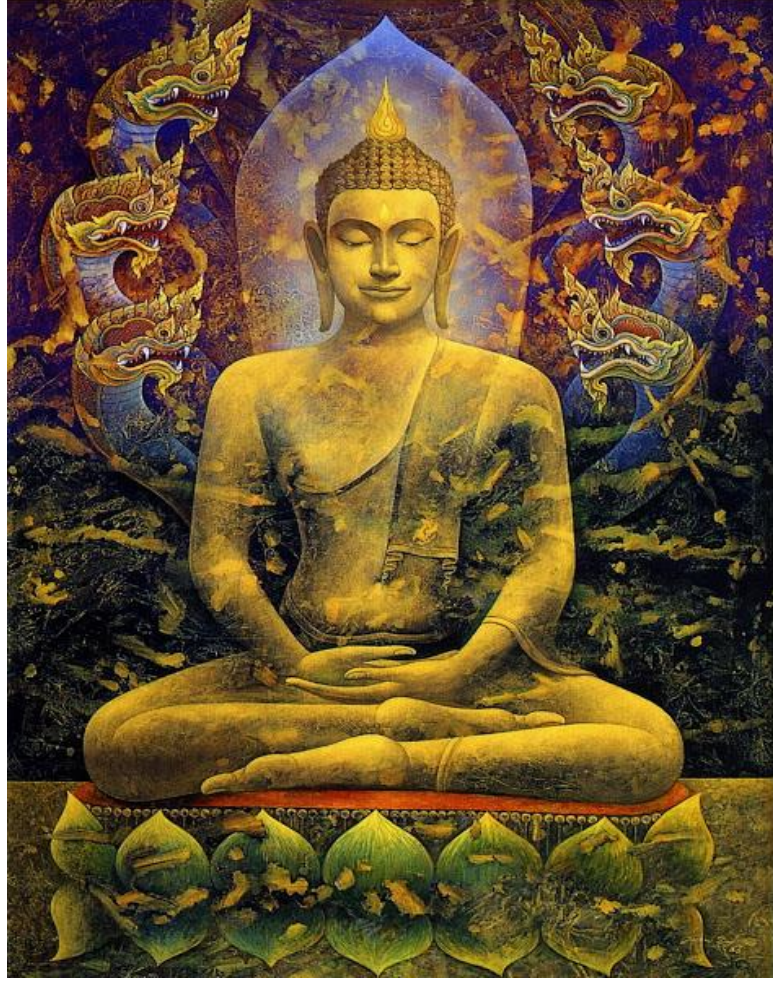
Tanrı amalının icraçısı olan Azərdüşt Peyğəmbər xeyrin, əmin-amanlığın, paklığın, haqqın, ədalətin rəmzidir. Azərdüşt və onun yaratdığı əsil "Avesta"-nın birinci fəsli dünyanın və insanın yaranmasına, ikinci fəsli əxlaqi, hüquqi və dini qanunlara, üçüncü fəsli isə təbabət və astronomiyaya həsr olunmuşdur.

Perslər həqiqi "Avesta"-nın guya icmalı olan “Xırda Avesta” ya vaxtilə Azərdüştün tamamilə rədd etdiyi qədim etiqad və ayinləri, Mitra, Anahita və bu kimi allahları yenidən "Avesta" ya qaytarmış, o allahlara yeni-yeni himnlər, dualar, nəğmələr həsr etmiş, beləliklə də Azərdüştün tək Tanrılı dinini saxtalaşdıraraq onu çoxallahlı dini-mifik, əfsunçu və şahənşahçı yeni bir təlimə çevirmişlər.

Türk Muğların fəallığı, ağılı, zəkası, mübarizliyi, dönməzliyi, dini, elmi və fəlsəfi təlimləri ilə özündən sonrakı bütün xalqlara, o cümlədən də qədim Yunanlılara güclü təsir göstərmişdir. Yunanlılara Muğların yaşayış tərzini, həyat şəraiti, geyim və yeməkləri də təsir göstərmiş, Yunanıstanı böyük fəlsəfə yoluna yönəltdi. Azərdüştlük bütün Yunan fəlsəfəsinin ilkin qaynağı olmuş, Anaksimandr, Anaksimen, Heraklit, Empodokl, Pifaqor, Demokrit, Platon, Aristotel, Hermip kimi filosofların hamısı Azərdüştlükdən qidalanmışlar.

Ümumiyyətlə, Şərqi və Qərbi çoxəsrlik ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi və dini fikrinin əsası olan "Avesta" məhz Türk Muğların dühasının məhsuludur. Azərdüşt Peyğəmbərin zəkası, ağılı, müdrikliyi, elmi-fəlsəfi və dini təlimi ilə nəsillər bəhrələnib, xalqlar mənəvi kamilliyə yiyələniblər.

4.İLKİN BUDDİZM

SAKA MUNİ (BUDDA)

Budizm dininin yaradıcısı Saka Türkü Saka Munidir. Milləti millət yapan onun maddi mədəniyyəti ilə yanaşı həm də mənəvi mədəniyyətidir. Mənəvi mədəniyyəti olmayan bir xalq və ya etnik qrup millətləşə bilməz. Mənəvi mədəniyyət bir millətin həm dilini, həm ədəbiyyatını, həm dinini, həm milli qururunu, həm milli ləyaqətini, həm milli iradəsini, həm milli ideologiyasını, həm milli iqtisadiyyatını, həm milli siyasətini, həm də mədəniyyətin yüksək forması olan milli dövlətini yaratmağa qadirdir.

Türk maddi və mənəvi mədəniyyətini Avrasiyanın geniş ərazilərinə yayan, Türk dilini Türküstandan Şimali Hindistan, Çin, Fərat çayı, Qara dəniz və Şərqi Avropaya qədər uzanan böyük bir geosiyasi arenada zəngin ədəbiyyat və rəsmi dövlət dili halına gətirən və hakim mövqeyə yüksəldən Türklər dünyaya dövlətçilik ənənələri bəxş etməklə yanaşı həm də mənəvi mədəniyyətin əsaslarından biri və birincisi olan dini mədəniyyət də bəxş etmişlər.

Türklərin bizim eradan əvvəl bəşəriyyətə bəxş etdiyi dinlərdən biri də Buddizmdir. Türklərin bir qolu Saka və Kuşan Türkləri, sonra isə Uyğur Türkləri eradan əvvəl VI əsrdən bizim eranın X əsrinə qədər ayrı-ayrı dövrlərdə Budda dininə sitayiş etmişlər.

Qədim Hind mənbələri Buddizmin əsasını qoyan Şakya Muninin (Sak Muninin-A.M.) eradan əvvəl 557-447-ci illərdə yaşamış bir Sak şahzadəsi olduğunu qeyd etmişlər. Müasir tədqiqatçıların da əksəriyyəti Buddizmin yaradıcısı olan, Mahmud Kaşğarlı “Divan”ı və Uyğurca mətnlərdə “Burxan” adlandırılan Buddanın Sak əsilli Hindistan şahzadəsi olduğu fikrində yekdildir (Bax: Vostoçnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye, Moskva 1988, səh. 229; Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009, səh. 196 və s.).

Budda eradan əvvəl 557-ci ildə Nepal bölgəsinin Lumbin şəhərində anadan olmuşdur. Budda bu dinin yaradıcısı və Hindcə Qautama Siddhattha adlanan şəxsin ləqəbidir. “Budda” aydınlanan, ilhama qovuşan deməkdir. Hinddilli Buddist mətnlərdə “Şakya Muni”də adlandırılan Budda Sak Türklərinin ailəsinə mənsub olduğu üçün ona “Şakya Muni”, yəni “Sak ailəsinin bilgin”i”də deyilmişdir. Türkdilli mətnlərdə Budda “Şakı Muni” və “Burxan” kimi göstərilmişdir. Mahmud Kaşğarlı özünün məşhur “Divani Lügət-it-Türk” əsərində göstərir ki, Türklər Buddaya “Burxan”, Budda tapınaqlarına da “Burxan evi” adı vermişlər. “Burxan” Türk dini-mifoloji sisteminə “Tanrı” anlamına gəlir. Türkdilli Buddist ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri olan “Altun Yaruq”da da Burxan “Tanrılar Tanrısı” adlandırılır (Bax: N.Cəfərov, Qədim Türk ədəbiyyatı, Bakı 2004, səh. 297).

Məşhur türkoloq V.Radlov Türkdilli Buddist mətnlərində rast gəlinən “Şakı” termininin etnonim olduğunu və həmin etnonimin Buddanın mənsub olduğu xalqın adını ifadə etdiyini qeyd etmiş və göstərmişdi ki, “Burxan şəxs adı olub Budda-Buddist təliminin yaradıcısıdır” (Bax: V.V.Radlov, Drevnetyurkskiy slovar, Leninqrad 1969, səh. 520).

Buddanın atası bir hökmdar kimi Sak Türklərinin adət-ənənələrinə əməl edərək saray rahibləri və falçılardan oğlunun gələcək taleyi haqqında soruşduqda onlar söyləmişlər ki, Qautama (Budda) ya güclü bir hökmdar, ya da bir qurtarıcı Peyğəmbər olacaq. Atasının onu gələcəkdə hökmdar olmaq üçün saray qaydaları əsasında yetişdirməsinə baxmayaraq o, 29 yaşında olarkən bir gün gəzintiye çıxmış və bu əsnada o, oynaqları tutmayan ikiqat olmuş bir qoca ilə, qorxunc bir dəri xəstəliyinə tutulmuş bir gəncə, bir ölü və bir dilənçi rahiblə qarşılaşmış, gördükləri onu sarsıtdığından o, saray həyatını, həyat yoldaşı və oğlu Tolpı Tüzün Uğanı tərk edərək altı il bir dəri, bir sümük qalana qədər özünə çilə çəkdirmişdi (Buddanın oğlu Uğan haqqında geniş məlumat üçün bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsər, səh. 207-210).

Bundan sonra Qautama (Budda) öncəki saray həyatı ilə bu həyatının hər ikisinin də yararsız olduğunu düşünüb orta yolu seçmiş, bununla da aydınlanmış, Budda olmuş, Peyğəmbərliyə yüksəlmiş, tapmış olduğu həqiqəti dünyaya yaymağa başlamışdı. “Budda öz dinini ilk olaraq mənsub olduğu Saklar arasında yaymışdır” (Bax: Dyakonova İ.V., Osada Kuşanqarı, Vostoçnyy Turkestan i Srednaya Aziya, Moskva 1984, səh. 98).

Ömrünün 40 ilini öz dinini yaymağa sərf edən Budda dörd mühüm Həqiqəti irəli sürmüşdü: Birinci Həqiqətə görə Həyat bir ızdırabdır. Doğuş, ölüm, qocalıq, xəstəlik, qorxu, əndişə, əzab-əziyyət və bədbəxtlik məhz bu həyatdadır.

İkinci Həqiqət bu izzatların qaynağı olan hədsiz-hüduzsuz arzular, aşırı və keçici ehtiras və həvəslərdir.

Üçüncü Həqiqət bu izzatların yox edilməsi üçün daxili sakitliyin əldə edilməsi və bu hədsiz-hüduzsuz arzulardan, aşırı və keçici həvəslərdən vaz keçilməsidir.

Dördüncü Həqiqət daxili sakitliyin əldə edilməsi və mənəvi sakitliyə ulaşmaq üçün 8 maddədən ibarət yolun təqib edilməsidir. Bu 8 maddəli yol isə Doğru danışmaq, Doğru davranmaq, Doğru yaşamaq, Doğru mühakimə yürütmək, Doğru nəzarət etmək, Doğru anlamaq, Doğru sezmək və Doğru hərəkət etməkdir.

Buddaya görə insan həyatı şəər və əzablardan ibarətdir. Şəər və əzabı isə insanın ehtirasları doğurur. Son məqsəd bütün ehtiraslardan imtina edib Ruhun nicatına nail olmaqdır. Bu isə mütləq sakitlik şəraitində hər cür ehtirasa, xudpəsəndliyə və dünya nemətlərinə biganəliklə əldə edilə bilər.

Buddizmin dini-fəlsəfi məzmununu əsasən şeylərin təbiəti və onların dərk olunması haqda dini təlim təşkil edir. Bu dini təlimə görə maddi aləmə məxsus şeylər və psixi hadisələr daim hərəkətdə, yanıb-sönməkdə olan kiçik hissəciklərdən-dharmalardan ibarətdir. Buddizmə görə varlığın əsası dərk edilməz ilahi Vücut olan Ruhdur. Maddi aləm isə bu ilahi Vücudun təzahürüdür.

Buddizm dini təliminə görə üç dünya mövcuddur:

- 1) İnsan, heyvan, bitki və Ruhlara məxsus bu yaşadığımız dünya;
- 2) Tanrının məskən saldığı Səma səltənəti;
- 3) Buddanın (Tanrılar Tanrısı Burxanın) yaşadığı mütləq boşluqlar dünyası.

İnsanın son məqsədi özünü üçüncü dünya olan Budda aləminə hazırlamaqdır.

Buddizmin ilk yazılı müqəddəs kitabı yalnız eradan əvvəl I əsrdə Seylonda hazırlanmışdı. Bu mətn “Müqəddəs Pali Mətni” və ya “Tipitaka” (“üç səbət”) adlanır.

Budda tapınaqlarında və hər bir Buddistin evində ibadət üçün şamlar və çiçəklərlə əhatə olunmuş Buddanın heykəli olur.

Dövrümüze qədər Türkdilli Buddist mətnlərinin əksəriyyəti Doğu Türküstandan-indiki Uyğurustandan əldə edilmişdir.

Kuçi və Qaraşar kimi Türküstan elm mərkəzlərində toplanan Budda alimləri buralardan Çinə gəlmiş, dinə, tibbə, təqvimə və müxtəlif mövzulara aid Budda mətnlərini Çin dilinə tərcümə etmiş və beləliklə, Buddizm Sak, Kuşan və Ağ Hun Türkləri vasitəsilə Çinə də yayılmışdı. Çinlilər Türküstanda yaranan Buddizmə aid əsərləri öz dillərinə tərcümə etdirmək üçün Türküstanın Kuçi və Qaraşar kimi elm mərkəzləri ilə yanaşı Turfandan və hətta Parfiya dövlətlərindən alimlər gətirdir və Budda dininə aid əsərləri sürətlə Çin dilinə

tərcümə etdirirdilər. Belə ki “Şahzadə Kalyanamkara və Papamkara haqqında əfsanə”, “Altun Yaruq” və s. kimi dünya ədəbiyyatının şah əsərləri Türkcədən Çin dilinə tərcümə edilərək Çində də yayılmışdı. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki, Orta Asiya Budda dini ilə bağlı biliklərin qalası idi. Hərçənd ki, Budda dini isadan əvvəlki dövrlərdə də çox yayılmışdı, ancaq miladi sənə II əsrdən sonra Budda dininə maraq sürətlə kükrəyib daşmış və nəzərlər Çin sərhəddinin o tərəfinə dikilmişdi. Buddizm qərbdən şərqə (Türküstandan Çinə-A.M.) gedir, Türküstan və Hindistan verir, Çin də alırdı (Bax: Bahaəddin Ögəl, Böyük Hun imperiyası, Bakı 1992, səh. 325).

Tədqiqatçı alim Bəxtiyar Tuncay göstərir ki: “Buradakı Hindistan və Türküstan verir” ifadəsi oxucuları çaşdırmasın. Buddizmin Çinə ixracatçısı kimi Türküstanla yanaşı Hindistanın da adının çəkilməsi heç də o anlama gəlməməlidir ki, bu mədəni alış-verişdə Türklərlə yanaşı etnik Hindlilər də iştirak edirdilər. Əslə. Etnik Hindlilər Buddist yox, əvvəllər də, bu gün də olduğu kimi Hinduist idilər. Hindistanın o dövrdəki sahibi isə Sak Türklərinin hakimiyyətinə son qoyan başqa bir Türk qövmü olan Kuşanlar idilər. Buddizmin ixracatçısı kimi də onlar çıxış edirdilər” (Bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh. 202). Buddizm Hindistanda Hinduizm zəminində, Hinduizmdəki bütlərə qarşı mübarizə məqsədi ilə yaradıldığından Buddizmdə Hinduizmə aid terminlər də öz əksini tapmışdır (Bu terminlər haqqında geniş məlumat üçün bax: Bəxtiyar Tuncay, göstərilən əsəri, səh. 253-259).

Türk əsilli Topa imperatoru Tao tərəfindən (Türklər Topaları “Tabqaç” adlandırmışlar-A.M.) Kansulu bölgəsindən qovulan Hun mənşəli Pei Lianq Turfana sığınaraq orada Buddizmin görkəmli mürşidi və hamisi olmuşdu. Hindistandan quzey doğu istiqamətində Buddizmi yayan da Tabqaç (Topa) Türkləri olmuşdur. Tabqaclar Buddizm sənətində yeni bir dövr olan “Wei” mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılan məşhur “Yunq-kanq” və “Lonq-men” Budda heykəllərinin də yaradıcısı olmuşlar.

Batı Göy Türk ərazisi də bir Buddist məmləkəti sayılmışdır. Türküstanın Kuça, Kaşğar, Qara Şəhr, Yarkənd və Koton kimi Türk şəhərləri Buddizm mədəniyyətinin mərkəzlərindən olmuşdur. İstər Saka, istər Kuşan, istərsə də onların xələfləri olan Hun və Uyğur Türkləri Buddizmin məşhur təmsilçiləri olmuşlar (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Prof.Dr.Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh. 76; 107).

Buddizm Kabul-Peşavər ətrafına da yayılmış, Makedoniyalı İskəndərin yaratdığı Ellin mədəniyyətini də mənimsəyərək özünə mal etmişdi. İdikut şəhərinin 20 metr yüksəkliyində və 10 km uzunluğundakı surlar arasında Budda məbədləri və monastırlarının xarabalıqları bulunmaqdadır. Tarım hövzəsində yaşayan Uyğur Türkləri də uzun müddət Budda dinini işlətməmiş, Uyğurca xeyli miqdarda Buddist əsərlər yaratmışlar. Uyğurların Buddizmə aid bir qism rəsmli əsərləri məşhur Bin-Budda mağara tapınaqlarından əldə edilmişdir ki, bunlardan da ən məşhuru İrk Bitikdir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış Budda dininə aid Türkdilli dini və tibbi Brahmi mətnlərinin hamısı Doğu Türküstandan, indiki Uyğurustandan tapılmışdır ki, bu mətnlər hazırda Berlində saxlanılır (Bax: Gabian A., von. Türkische Turfan-Texte. VIII.

Texte in Brahmischrift. ADAW, 1952, №7). Bu baxımdan Buddizm ədəbiyyatı ilə əsaslı şəkildə məşğul olan alimlər üçün Uyğur mətnlərinin öyrənilməsi şərtidir.

Qeyd edildiyi kimi Budda dini Türküstanda, xüsusilə Buxara, Bəlx şəhərləri və onların ayrı-ayrı bölgələrində geniş yayılmışdı. Buxarada xeyli miqdarda Budda monastırları olduğundan şəhər öz adını da bu monastırlardan almışdır. Göy Türklər zamanında Buxara və Bəlx Buddizmin mərkəzi olmuşdur. 630-cu ildə buraları ziyarət edən Buddist hacısı Hiuen Tsanq buralarda xeyli miqdarda Budda tapınağına, monastırına (Viharaya) və rahiblərinə rast gəldiyini qeyd etmiş, İslam istilasından qutub Buxara yaxınlığında bir ticarət mərkəzi olan Bəykənd şəhərini işğal edərkən buradakı Budda məbədlərindən xeyli miqdarda gümüş bütələr əldə etmiş, Həccac zamanında ərəblər tərəfindən fəth edilən Bəlx, Qəndəhar və Bamyana məbədlər və monastırlarından xeyli miqdarda qızıldan olan Budda heykəlləri yağmalanıb götürülmüşdü.

Türk xaqanlarından Muğan Xanın xələfi Tapu Xan (572-581) Budda dinini rəsmi dövlət dini elan edərək bir Budda məbədi tikdirmiş, Budda heykəli yaptırmış və bu sahədə hakimiyyətinin güclənməsinə inanmışdı.

Göy Türk Xaqanı Tunq Yabqu da Buddist rahiblərə sayğı ilə yanaşmış, onları paytaxt Balasağundakı möhtəşəm sarayında qəbul etmiş, onlara içkili və musiqili böyük ziyafətlər vermişdi (Bax: Chavennes, E., Documents sur les Tou-kioe Occidentaux, Paris 1900, səh.192).

Buddizmin digər önəmli özəlliyi onun Qandahara sənətini əbədləşdirməsi olmuşdur. Qandahara sənətinin 3-cü və 4-cü üslubu Uyğur Türklərinin üslubudur. Tədqiqatçılar göstərir ki, Uyğurlar Mani dinini qəbul etdikdən sonra belə özlərinin yaratdıqları hər hansı Buddizmə aid müqəddəs yerlərdəki divar rəsmlərini məhv etməmiş, üstünü boyamamış, sadəcə önünə bir divar hörərək qapatmışlar. Qazıntılar nəticəsində əldə edilən Buddizmə aid Uyğur freskləri Buddizm mədəniyyəti tarixi baxımından əvəzsiz sənət nümunələridir. Divarlara həkk olunan Uyğur Türklərinə məxsus kişi və qadın rəsmləri gərçək portretlər olmaqla dünya realist rəssamlıq sənətinin ilk nümunələrindəndir (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.111).

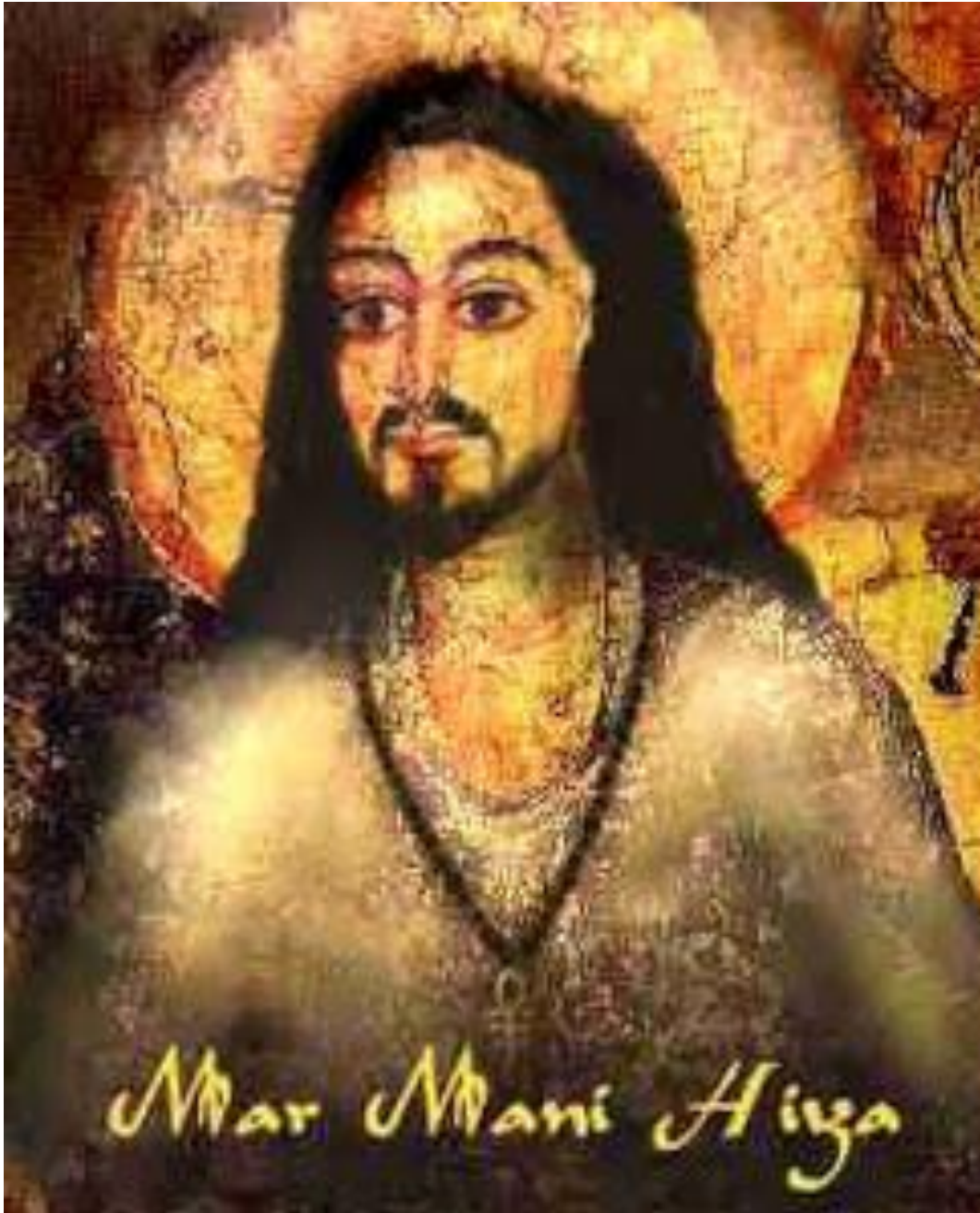
Qədim Türklər yaratdıqları yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətləri bütün qonşuluğundakı və himayəsi altındakı xalqları da öz təsirləri altına almışlar. Bu xalqlar içərisində Çin, Hindistan, Persiya və Yunanıstan xüsusi yer tutur. Heç təsadüfi deyil ki, məşhur Sak Türklərinin hökmdarı Qumurun oğlu, eradan əvvəl VI əsrin ortalarında yaşamış məşhur həkim və filosof, dövrünün “Yeddi Müdrükü”ndən biri sayılan Anakarın (yunancası Anaharsis-A.M.) Yunan maddi və mənəvi mədəniyyətinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Həmçinin Buddanın Hindlilərə, Budda mətnlərinin ustası Kumarayivanın Çinlilərə böyük təsiri olmuşdur (Bax: Ögəl, B., Böyük Hun imperiyası, Bakı 1992, səh.325).

Eradan əvvəl VI-II əsrlərə aid Atsanq Kalam Keysi, Pratyaya Şiri, Kiki və Çisuya Tutunq kimi Sak və Kuşan şairlərinin əsərləri və bizim eraya aid “Altun Yaruq” və digər Uyğur Türklərinə aid Buddizmə aid əsərlər qədim dövrün Türkçə Buddist ədəbiyyatının ən gözəl nümunələridir. Qədim Türklərin yaratdıqları Budda dini ədəbiyyatı ilə yanaşı müəzzəm Budda heykəlləri, Budda tapınaqları və Buddizmə aid kişi və qadın və digər mövzulara aid divar rəsmləri və dünya mədəniyyəti xəzinəsinin nadir incilərindəndir.

Tarix göstərir ki, dinlərin xalqlar üzərində təsiri olduğu kimi, xalqların da dinlər üzərində təsirləri olmuşdur. Buddizm dini də ayrı-ayrı xalqlara təsir etdiyi kimi, ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən də Türklərin Buddizm üzərində mühüm təsirləri olmuşdur. Bu baxımdan Türk Buddizmi Çin, Hindistan, Yaponiya, Tibet və s. Buddizmlərindən fərqlənir.

5.MANİ DİNİ -- MANİXEİZM

MANİ PEYĞƏMBƏR

Manixeizm - Mani dininin yaradıcısı Türk Mani Peyğəmbərdir

Türk tefəkkürünün məhsulu olan Azərdüştlüyü parsizmlərdən təmizləyib yenidən bərpa edən, Azərdüştlüyü dövrün digər dinləri ilə çulğalaşdırıb yeni bir din yaradan, bizim eramın 240-cı ilində 24 yaşında olarkən özünü Peyğəmbər elan edən, Sasani imperiyasına daxil olan xalqların əksəriyyəti tərəfindən Peyğəmbərliyi qəbul edilən, Sasani hökmdarı I Sapur tərəfindən Peyğəmbərliyi rəsmən tanınan Azərbaycan Türkü Mani 216-cı ildə Babilistanda anadan olmuşdur.

Maninin atası müəyyən səbəblərdən Babilə mühacirət edən Arsak Türk sülaləsinə mənsub Həmədan əyanlarından olmuşdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, Maninin həm atası,

həm də anası əsil Türk nəslindən, özü də Həmədan Türklərinin Arsak sülaləsinin Əşkani nəslindən olmuşdur. Əsilzadə və mədəni bir ailəyə mənsub olan Mani Sasani hökmdarı I Şapurla ixtilafda olduğundan o, ölkəni tərk etmiş, Hindistana gedərək orada öz dinini təbliğ etməyə başlamışdı (Bax: Məhəmmədağı Zehtabi Şəbüstərli, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz hicri 1379, səh.397).

Maninin Hindistana getməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki o dövrdə Hindistan (indiki Pakistan ərazisi-A.M.) və Əfqanıstanda Maninin mənsub olduğu Saka Türklər hökmranlıq edirdi. Mani burada öz dinini ana dilində təbliğ etmişdi.

Maninin yaşadığı dövrdə (eramızın III əsrində) dinlər arasında ölüm-dirim mübarizəsi gedirdi. İnsanları bu girdabdan qurtarmaq üçün yollar arayan Mani o zamankı dinləri, məzhəbləri, müxtəlif dini-elmi təlimləri bir araya gətirmək üçün universal bir “Dünya dini” yaratmağa çalışmışdı. Bu birləşdirici missiya Manini tez bir zamanda Yaxın və Orta Şərqdə tanıtmışdı. Azərbaycan, Persiya, Babilistan, Xorasan, Türküstan və Hindistanı el-el dolaşan Mani Azərdüştüklə yanaşı Şamanizm, Buddizm, Brahmanizm, İudizm, Hinduizm və Xristian dinləri ilə də yaxından tanış olmuş, dindən daha çox dini-fəlsəfi bir idrak təlimi yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki, Manixeizmin banisi Mani (216-276) “Azərdüştükdən faydalanaraq” dünyanı dualist bir anlamla izah etmişdir. Onun fikrincə yaxşılığın mənşəyi və əsası işıq, pisliliyin mənşəyi olan qaranlıq və ya Şeytan və maddi daim mübarizə halındadır. Kiçik aləm olan insanın bədənini qaranlıqlar hökmdarı, ruhunu işıq hökmdarı yaratmışdır. Qaranlıq pisliliyin yaradıcısı, işıq yaxşılığın yaradıcısı olduğu üçün onların hər ikisi Allah ilə eyniləşdirilir. Mani bütün varlığı bu iki yaradıcı qüvvə arasındakı mübarizə ilə izah edir. Mani eyni zamanda İudizm və Xristian dinlərindən də istifadə etmişdir” (Bax: Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000, səh.58).

Həqiqətdə isə Mani Peyğəmbərin dini təliminə görə “Tanrı təkdir, əzəli və əbədidir. Bütün varlıqları Tanrı xeyir əsasında yaratmışdır. Tanrı şər yaratmamışdır. Şər Tanrının yaratdığı xeyirli varlıqların ünsürləridir. Ona görə də şər gec-tez məhv olacaqdır.

Mani dininin əsasını işığın Qaranlıqla mübarizəsi təşkil edir. Bu dinə görə, işıq ilə Qaranlıq arasındakı mübarizədən Yer, Göy və İnsan meydana gəlmişdir. Işıq ilə Qaranlığın mübarizəsi insanın bədənini ilə ruhi həyatının da məhvərini təşkil edir. Güclü asket həyatı Qaranlığa-maddi həyata qarşı ən güclü silahdır. Hər bir insan bu asket həyata eyni dərəcədə malik olmadığı üçün möminlərin də özlərinə məxsus şagirdlər, seçkinlər, fəna-fillah olan qocalar, yüksək rütbəli rahiblər, mürsidlər və bunların hamısından yüksəkdə dayanan dini başçılar kimi dərəcələri vardır.

Azərdüştün davamçısı olan Mani öz ardıcılarını dünya nemətlərinə aludəçi olmamağa, şər işlərdən imtina etməyə çağırırmışdı. Bütün bəlaların kökünün maddi nemətlərin ədalətsiz, qeyri-bərabər bölünməsində görəndə Mani tarixdə bir Peyğəmbər, bir filosof, bir qəhrəman (Mani Hindistandan qayıtdıqdan sonra Sasani hökmdarı I Şapurun qardaşı Mehrşah ona iman gətirmiş, o da Mehrşahla bərabər Bizans imparatoru Valerilə savaşda iştirak etmişdi-Bax: Zehtabi, göstərilən əsəri, səh 299) .

Bir ictimai-siyasi hərəkətin yaradıcısı və başçısı olmaqla yanaşı, o, həm də bir rəssam, bir memar, bir şair kimi də tanınmış, özündən sonra dünyada yaranan bütün din, fəlsəfə,

rəssamlıq, memarlıq və ədəbiyyata güclü təsir göstərmişdir. Musiqi və nəqqaşlıq sənətini də çox sevən Maninin “Ərjəng” əsəri “Maninin Ərjəngi” adı ilə məşhurdur. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Maninin 10-dan çox kitabı, 76 məktub risaləsi olmuş, onlar bütün dünyaya səpələnmiş və üçüncü yüzdən sonra bütün dünyada din, fəlsəfə, rəssamlıq, memarlıq və ədəbiyyata böyük təsir göstərmişdir. (Bax: Əbulfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, ikinci nəşr, Bakı 2004, səh.115).

Mani “Ərjəng” əsəri ilə yanaşı “Sirlər kitabı”, “iki prinsip haqqında kitab”, “Praqmataya” (“Nəsihətnamə”) və “İncil” adlı əsərlərində özünün yeni təlimini şərh etmişdi.

Tək Tanrı məsələsində Azərdüslük, Manilik və təkmil dünya dinlərindən sayılan İslam dininin bir-birinə çox yaxın olduğunu faktlarla şərh edən Elçibəy göstərir ki: “Mani Peyğəmbərlə Məhəmməd Peyğəmbərin bir uyğun yönələri də orasında idi ki, hər ikisi özünəqədərki dinlərin ən mütərəqqi, sınaqdan çıxmış tərəflərindən yararlanmışlar”.

“Parsa-Sasanlı şahənşahları hər iki Peyğəmbərin (Mani və Məhəmməd Peyğəmbər (s) nəzərdə tutulur-A.M) düşməni idi. Mani Peyğəmbər onların hakimiyyəti altında olan Azərbaycanda yaşayırdı. Ona görə də Manini öldürdülər. Məhəmməd Peyğəmbər (s) onların hakimiyyəti altında olmayan Mədinədə - Yəsribdə yaşayırdı. Ona görə də onun ancaq məktubunu cıraraq ayaqlar altına atdılar və arxasınca həqarətli sözlər danışmaqdan başqa əlləri bir yerə çatmadı, öldürmək istədilər, əmr verdilər, başarmadılar” (Bax: Elçibəy, göstərilən əsəri, səh.113-115).

Həqiqətən də öz nüfuz və mövqelərinin sarsılacağından qorxuya düşən Ateşpərəst fars dini rahiblərinin də fitvası ilə Mani Sasani hökmdarı II Bəhram zamanında həbs edilib 276-cı ildə ağır işgəncələrdən sonra çarmıxa çəkilərək edam edilmişdi.

Maninin ölümündən sonra da onun dühasının məhsulu olan Manilik (Manixizm-A.M.) qısa bir müddətdə Azərbaycan və Persiyadan Qərbdə Roma imperiyasının ucqarlarına, Balkanlara, Afrika və İspaniyaya, Şərqdə Türküstandan Hindistan və Çinə qədər yayılmışdı.

Şərqdə olduğu kimi Qərbdə də Mani dini birdən-birə geniş yayılmış, Bizans dövrü Anadolusunda Pavlakilər, Balkanlarda Boqomilər, Dalmaciya sahillərində Katharlar və cənubi Fransada Albigoislər adı ilə meydana çıxaraq çahansümül bir din olmağa başlamışdı. Xristian ilahiyatçısı Saint Auqustin belə gəncliyində bu dinə mənsub olmuşdu. (Seçmələr bizindir-A.M. Bax: Prof.Dr.Osman Turan, Türk Cihan hakimiyeti mefkuresi tarihi, cilt 1, səh.68).

Maniliyə qarşı böyük dinlər, xüsusilə, Xristianlıq onu daha təhlükəli hesab edərək bunlara qarşı şiddətli davranmış, XI əsrdə ilk Xaçlı hərəkətini də məhz onlara qarşı yapmış” (Bax: Prof. Dr.Osman Turan, göstərilən əsəri, səh.68), onun kökünü qazımaq üçün Mani ədəbiyyatını da məhv etmişdi. (Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, səh.110).

Bizanslıların Anadoludan Balkanlara köçürdükləri Mani dini mənsubları Pavlakilər orada “Boqomil” adı altında fəaliyyət göstərmiş, bir qismi sonradan Bolqarıstandan da çıxarılaraq Bosniya və Adriatik bölgələrinə yayılmışdılar. Boqomillər vaxtilə papaların xaçlı yürüşlərinə, kralların zülmünə uğradıqlarından Türkləri qurtarıcı olaraq qarşılamışdılar. Belə ki, Fateh Sultan Mehmed 1463-cü ildə Bosniyaya daxil olarkən Boqomillər Türklərin tərəfinə

keçmişdilər. Davamlı olaraq xristianlar tərəfindən əzilən Manixeist Boqomillər asanlıqla toplu halda Maniliyə yaxın olan İslam dinini qəbul etmişdilər. Türk idarəçiliyini və İslam dinini qəbul edən Bosniya Manixeistlərinin xristianlar tərəfindən əllərindən alınan torpaqları özlərinə qaytarılmışdı. Bosniya Manixeist müsəlmanları bu bölgədə Osmanlı Türklərinin dayağı olmuş və onlardan bir çox Osmanlı dövlət adamı yetişdirilmişdi. (Seçmələr bizimdir –A.M. Bax: Arnold, İntişari İslam Tarihi, tərcümə edəni Halil Halid, İstanbul, hicri 1343, səh.151-154).

Tədqiqatçıların fikrincə, Manilik Türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan Türklərinin İslamaqədərki dinlərindən biri olmuş və öz tərəfdarlarının həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. (Bax: Yusif Rüstəmov, göstərilən əsəri, səh.58).

Azərbaycanın güneyində pers Atəşpərəstliyinin təzyiqi altında olan Manilik, Azərbaycanın quzeyində də V əsrdə Albaniya hökmdarı Vaçaqanın xristianlığı rəsmi dövlət dini elan etməsindən sonra digər xristian dövlətlərdə, xüsusilə, xristian Bizans imperatorluğunda olduğu kimi bütün qeyri din və məzhəb nümayəndələrinə, o cümlədən də Mani dininə mənsub insanlara qarşı dəhşətli təqib və təzyiqlər başlamış, Albaniyada Nestorla bərabər Mani də lənətlənmişdi (Seçmələr bizimdir –A.M. Bax: Musa Kalankaytuklu, Alban tarixi, Bakı 1993, səh.53-55-79).

Musa Kalankaytuklunun verdiyi məlumata əsaslanan və onuyğurların Azərbaycandan Uyğurstana köç etdiklərini irəli sürən Azərbaycan tədqiqatçısı Bəxtiyar Tuncay belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, “Qafqaz Albaniyasında digər din, məzhəb və təriqətlər kimi Maninin tərəfdarlarına qarşı da təqiblər başlanmış və onların kitabları yandırılmışdı. Təbii ki, bu dinin (Manilik nəzərdə tutulur-A.M.) mənsubları da canlarını və kitablarını xilas etmək üçün mühacirət etməyə məcbur idilər. Belələrindən biri də onuyğurlar idilər” (Bax: Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009, səh.224).

Maninin təlimində qədim Türk mifologiyası, xüsusilə, dünyanın yaranması haqqındakı təsəvvürlərlə səsleşən məqamlar kifayət qədərdir. Tanrının qaranlığın, şərin, bədənin deyil, məhz işığın, xeyrin, ruhun yaradıcısı olması, insanın mahiyyətinin bədəndə yox, ruhda təzahürü, dünyanın xaos, mükəmməl insanın kosmos səciyyəsi daşması qənaətinə gələn Mani, görünür, yalnız müqəddəs kitabları öyrənməklə kifayətlənməmiş, öz təlimini yaradarkən qədim təsəvvürlərdən, miflərdən də istifadə etmişdir .

Özünü “Həqiqət Tanrısının elçisi” sayan Mani dünyada mövcud olan bütün dini dünyagörüşləri birləşdirərək universal dünya dini yaratmaq iddiası ilə çıxış etmişdi ki, bu da “Dünya dövləti” qurmaq istəyən Türklər üçün maraqlı olmaya bilməzdi” (Bax: Nizami Cəfərov, Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, 2004, səh.15-16) .

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxır ki:

- Mani bizim eramızın III əsrində yaşayıb yaratmış Türk Peyğəmbəridir.
- Manilik Türk dühasının məhsuludur.
- Manilik Azərbaycandakı “Doğru Düşüncə, Doğru söz, Doğru iş, Doğru Davranış, Doğru Danışiq və ən başlıcası Doğru Yol” prinsiplərini genişləndirərək bir sistem halına salan, fəlsəfə, məntiq və tarix fəlsəfəsi ilə çulğalaşmış dini-fəlsəfi təlimdir.
- Manilik dünyada ədalətli bir quruluş yaratmaq istəyən ideyalar qaynağıdır.

-Manilik özünəqədərki bəşər təfəkkürünü, xüsusilə, qədim Türk dünyagörüşünü özündə əks etdirən, fəlsəfi idrakdan dinə doğru yürüyən və özündən sonrakı bəşəriyyətə yeni bir yol göstərən mükəmməl bir təlimlər sistemidir.

Mani Peyğəmbərin ölümündən 486 il sonra onun yaratdığı bu dinə Uyğur Türkləri sahib çıxmış, bu dini dövlətlərinin rəsmi dövlət dini elan etmişdilər.

Uyğur Türk Xaqanı Moyançur Bilgə Xaqan (747-759) 759-cu ildə vəfat etdikdən sonra yerinə keçən Buğu Xaqan (759-779) 763-cü ildə Çini özünə tabe edib ölkəsi Ötükənə dönərkən oradan dörd Mani rahibini də özü ilə bərabər Uyğur dövlətinin o zamankı paytaxtı Qarabalsağuna gətirmiş və Mani dinini dövlətin rəsmi dini elan etmişdi. Buğu Xaqan bununla Buddizm, Xristian və İslam dinləri qarşısında çökməkdə olan Mani dininə (elmi ədəbiyyatda Manixeizm adlanır-A.M.) 480 ildən sonra yeni bir həyat bəxş etmişdi.

Mani dininin Çində ilk yayılışı Göy Türklərə tabe olan Toxaristan Yabqusunun (Yaqbu, Oğuz və Qarluq hökmdarlarına verilən bir tituldur-A.M.) 720-ci ildə Çinə göndərdiyi “Tamuca” adlı bir astronomiya alimi olan Mani rahibi ilə başlamışdır (Bax: E.Chavannes et P.Pelliot, *Un Traite Manicheen retrouve en Chine*, JA, 1913, səh.292).

Buğu Xaqanın Mani dinini rəsmi dövlət dini elan etməsi Türk dövlətçilik və mədəniyyət tarixi baxımından böyük sonuclar yaratmışdı. Belə ki, bu dini rəsmi qəbul etməklə Uyğur Türkləri qonşuluqlarındakı Çin Buddizminin və o dövrdə Türküstanda da geniş yayılmaqda olan İslam dininin təsirlərindən özlərini qorumuş və xalqın mübarizlik ruhunun zəifləməsinin qarşısını almışdılar.

Bəzi tədqiqatçıların IX əsr ərəb İslam mütəfəkkiri və tarixçisi Cahizin: “Mani dinini qəbul etdikdən sonra Doqquz Oğuzlar (Uyğur Türkləri orta əsr mənbələrində “Doqquz Oğuz” və “Onoqur” kimi də adlandırılmışlar – A.M.) savaşı qabiliyyətlərini itirmişdilər” (Bax: Cahiz, *Hilafet ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri* çeviren Ramazan Şesen, Ankara 1967) fikrini təsdiq etmələri heç də həqiqətə uyğun deyil. Belə ki, X əsrə aid bir çox İslam mənbələri Uyğurların o dövrdə belə kiçik bir dövlət olmalarına baxmayaraq öz dindaşları olan Manixeistləri himayə məqsədi ilə Samaniləri təhdid edə biləcək bir qüdrətə malik olduqlarını qeyd etmişlər. Həmçinin Uyğur Xaqanları öz dindaşları olan Manixeistləri qorumaq üçün Çin imperatorluğunu, həm də Mavəraünnəhrdə (Ərəblər Orta Asiyaya “Mavəraynnəhr” demişlər-A.M.) müsəlman Samani dövlətini təhdid etmiş, hətta Ərəb xəlifəsi Muktədir zamanında (908-932) Samani hökmdarı Səmərqənddə bulunan Manixeistlərə təzyiq göstərərkən Uyğur Xaqanı ona yazdığı məktubunda bildirmişdi ki: “Mənim məmləkətimdə də müsəlmanlar var.” Əgər onları (Manixeistlər nəzərdə tutulur-A.M.) öldürsən, mən də bu müsəlmanları yox edər və məscidlərini yıxaram”. Bu məktubdan sonra Samani əmiri Manixeistləri təqib etməkdən vaz keçmiş və onları sadəcə vergiyə bağlamışdı. Tarixi faktlar göstərir ki, Manixeist Uyğur Türkləri uzun müddət müsəlman ölkələrini, o cümlədən də İslamı dövlət şəklində ilk qəbul edən Oaraxanlı Türk dövlətini belə öz millətindən olmasına baxmayaraq təhdid etmişlər.

Uyğur Xaqanları, dövlət məmurları və ziyalıları IX əsrdə belə Mani dininə sadıq qalmışlar. Dövlət dini Maniçilik olan Ötükən Uyğur dövlətinin 850-ci ildə yığılması ilə IX əsrin

ikinci yarısından sonra himayəsiz qalan Mani monastrındakı rahiblər daha çox özlərindən əvvəlki Mani əsərlərinin üzünü köçürməklə məşğul olmuşlar.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Mani dininin Uyğur Türkləri arasında yayılması daha mühüm tarixi, ədəbi, mədəni və dini nəticələr doğurmuşdur. Belə ki, Sasani İmperatorluğunun 642-ci ildə Ərəb Xilafəti tərəfindən tarix səhnəsindən silindikdən sonra da bu bölgədə olan Manixeistlər Türkünə və Türk xalqının himayəsinə sığınmış, dinlərini bu ölkədə yaymış, böyük karvan yolu ilə Türkünəstandan Uzaq Şərqə qədər bu dini aparmışdılar. İslam dininin X əsrdə geniş yayılmasına baxmayaraq bu dövrdə də Səmərqənd, Şaş (indiki Daşkənd) və Tünkənd kimi Türkünəstanın böyük şəhərlərində Manixeistlər öz fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. (Bax: Biruni, Abu Reyhan, Asar ul-Bakiyyə, Leipzig. 1878, səh.209).

Butün təzyiqlərə baxmayaraq XII əsrdən sonra belə Uyğur Türkcəsində taxtalar üzərində yazılmış mətnlərdə Mani dini ilə bağlı şəirlərə rast gəlinir. Tədqiqatçıların fikrincə bu Mani mətnlərini meydana gətirənlər sonradan din dəyişib Buddist olan Manixeistlər də ola bilər. Bu fikri, din dəyişib Buddist olan Manixeistlərin Budda dini mətnlərində rast gəlinməyən Mani şəir formasından istifadə etmələri də sübut edir.

Tədqiqatçılar göstərir ki, hətta Mani dini mənsubları XVII əsrə qədər öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş, “Maniçilik XVII əsrdə Çində mövcud olmuşdur” (Şinasi Tekin, İslamiyyət öncəsi Türk Edebiyatı, Bax: Türk dünyası el kitabı, üçüncü cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh.55)

Maninin təlimi mövcud istismarçı və ədalətsiz qayda-qanunlara, dövlət hakimiyyətinə qarşı olduğu üçün həmişə təqiblərə məruz qalmışdır.

Mani dinini qəbul etməklə Uyğurlar öz mədəniyyət və yaşayışlarını da dəyişdirərək ona uyğunlaşdırmışlar. Çin mənəbləri Buğu Xaqanın Çindən gətirdiyi Mani rahibləri olan Toyunlarla Şamanlar arasında yapılan dini münaqişələr sonunda Mani rahiblərinin Şamanları yendiklərini qeyd etmiş, Maniçilərin “Nom” adlı kitablarının insanlara və heyvanlara əziyyət verməyi yasaqladığını, pisliyə qarşı yaxşılığı tövsiyə etdiyini, ruhların birindən digərinə keçməsinə inanmağı əmr etdiyini bildirmişlər.

Səkkizinci əsrdə Hoço və ətrafında fəaliyyət göstərən Mani dininə mənsub Türkləri sonradan Uyğur Türkləri təqib etmiş və hər baxımdan son dərəcə qabiliyyətli olan bu Uyğur Türkləri Mani dinində zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Hətta Uyğur Xaqanları Mani dini ədəbiyyatının Çində də sərbəst şəkildə yayılmasını öz üzərlərinə götürmüşdülər. Ona görə də Uyğur Manixeist yazıları Uyğur Xaqanını “Maninin təcəllisi” adlandırmış, onu öyərək göstərmişdilər ki: “Bu barbar əxlaqlı ölkə (Çin nəzərdə tutulur-A.M.) qan buxarı ilə qidalanırdı. Xaqan sayəsində bitki ilə bəslənən ölkəyə çevrildi. İnsanların və heyvanların öldürüldüyü yerdə indi yaxşılığı təşviq edirlər” (İqtibas Rosonyinin “Tarixdə Türklük əsərindən götürülmüşdür-A.M. Bax: Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihə Türklük, Ankara 1971, səh.110”).

Uyğur Türklərindən yadigar qalan Mani əsərlər sayəsində bu din haqqındakı bilgiler ona düşmən olan Xristian və İslam müəlliflərinin birtərəfli görüşlərini alt-üst etmişdir. Bu baxımdan böyük dinlərin Mani ədəbiyyatını məhv etməsi Uyğur Mani abidələrinin dəyərini daha da artırmışdır.

İlk öncə ticarət karvanları sayəsində Çinə qədər aparılan Mani dini Uyğurlar vasitəsilə yenidən yuxarı Asiyaya qayıtmış, İslam müəllifləri də Çinlilər kimi bu dinin Uyğur Türkləri vasitəsilə canlı qaldığını və yayıldığını anlatmışdılar. Belə ki, Moğol dövrü İslam tarixçisi Cüveyni Uyğur hökmdarlarının səmavi mənşəyinə, Buğu Xaqanın Əfrasiyab (Oğuz Xaqan, Alp Ər Tonqa) soyundan olduğuna və taxta çıxışına dair dastani rəvayətləri nəql edərkən onların paytaxtı Ordu-balıq (Qarabalsaqun) şəhərinin inşasını, onun xərabeləri içərisində bulunan abidələr və kitabələr haqqında da məlumatlar vermişdir.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Uyğur Mani ədəbiyyatı, sistemli şəkildə yazılmış “Himn - ilahi” ləri, günah çıxarma qaydaları, əfsanələri və rahibləri və ümumiyyətlə, Mani dini haqqında indiyə qədər ona müxalif olanlar yanlış fikirlər söyləmişlər. (Bax: Prof. Dr. Laszlo Rasonyi, göstərilən əsəri, səh.109-110).

Uyğur Türkcəsindəki Mani dini ədəbiyyatı həm mənzum, həm də nəsr şəklindədir. Mani dininə aid Uyğur ədəbiyyatının ən önəmli bölməsi nəzmlə yazılmışdır. Maniyə ithaf olunan bu ilahilər həm dünyəvi, həm də mənəvi xarakter daşıyır. Bu ilahilər “İşıq Tanrı”nı öyməklə onlarda ən çox təkrar olunan söz “Tanq Tenqri” (Dan Tanrı) sözüdür. Bu da onu göstərir ki, bu ilahilər toplu halda Mani monastrlarında oxumaq üçün yazılmış və monastr xorunu idarə edən rahib tərəfindən xalqa yol göstərmək üçün düşünülmüşdür. Bu Mani dininə aid ilahilərdə “Dan Tanrısı” müqəddəsləşdirilərək öyülmüş, qoruyucu “Görən Gün Tanrısı”, qurtarıcı isə “Görünən Ay Tanrısı” kimi vəsfləndirilmişdir.

Uyğur Mani ədəbiyyatında müəllifi belli olan ilk şair Alpın Çor Tiqindir. Tədqiqatçı alim Şinasi Təkin Alpın Çor Tiqini ilk və ən qədim Uyğur şairi hesab edir. Onun fikrincə “əsizadə sinfinə mənsub olan Alpın Çor Tiqin bilinən ilk və ən əski Türk şairidir. Yaşadığı dövr haqqında heş bir məlumatımız olmasa da onun ən gec VIII əsrin sonu ilə IX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş olduğunu düşünə bilərik. Dildə çoxdan işlənən atalar sözü, fal və tapmacalar Alpın Çor Tiqin və adlarını bilmədiyimiz digər Mani şairlərinin dördlülklərdən ibarət şeir və ilahilərinin qaynağı olmuşdur” (Bax: Şinasi Tekin, İslamiyyət öncəsi Türk edebiyatı, Türk dünyası el kitabı, üçüncü cilt, ikinci baskı, Ankara 1992, səh.34, 54).

Tədqiqatçılar göstərirlər ki: “IX-XII əsrlərdə ümumtürk dilinin inkişafında Maniçi Türk ədəbiyyatı müəyyən rol oynamışdır. Bu ədəbiyyatın dili qədim Türk dilidir” (Nizami Hudiye, Azərbaycan edebi dil tarixi, Ankara 1997, səh.55).

“XX yüz ildə Misir, Doğu Türkünstan və Tibetdən minlərlə Mani ədəbiyyatı nümunələri tapılmışdır” (Bax: Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, Bakı 2004, səh.109).

Mani dinini qəbul edən Uyğur Türkləri Maninin yaratdığı və elm aləmində “Manixey əlifbası” ilə tanınan əlifbadan da istifadə etmişlər. Uyğur Türkcəsində olan Mani dininə aid əsərlərin çox hissəsi Mani əlifbası ilə qələmə alınmışdır. Bunu nəzərə alan tədqiqatçılar göstərirlər ki: “Bu fakt sözü gedən əlifbanın məhz Türk dili materialı üçün yaradıldığını, yəni Maninin ana dilinin Türk dili olduğunu sübut edir... Mənbələrdə Maninin öz əsərlərini (Maninin 10-dan çox kitabı, 76 risaləsi (məktubu) olmuşdur. Bax: Əbülfəz Elçibəy, göstərilən əsəri, səh.115) məhz bu əlifba ilə qələmə aldığı birmənalı şəkildə vurğulanır. Bu isə o deməkdir ki, Mani öz əsərlərini Türkcə qələmə almışdır... Soğdi və toxar dillərində olan mətnlərin hamısının Türkcə qarşılığı vardır. Yəni həmin mətnlər Türk dilindən tərcümədən

başqa bir şey deyil” (Bax: Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009, səh.226-227). Heç təsadüfi deyil ki, Türk xalq şeir növü olan “Mani” bu böyük Türk düşünürünün adını daşıyır.

“Mani əlifbası” ilə yanaşı Göy Türk əlifbası ilə yazılmış Mani dininə aid Uyğur Türkcəsində də əsərlər vardır ki, bunların içərisində “İrk Bitiq” adlı fal kitabı xüsusi yer tutur. Orta əsr İslam tarixçisi İbn Nədim də göstərir ki, Uyğurlar ilk öncə Göy Türk, sonra isə Soğdi və Uyğur əlifbası ilə yanaşı Mani yazısını da işlətmişlər. (Bax: İbn Nədim, Kitab ül-Fihrist, səh.26).

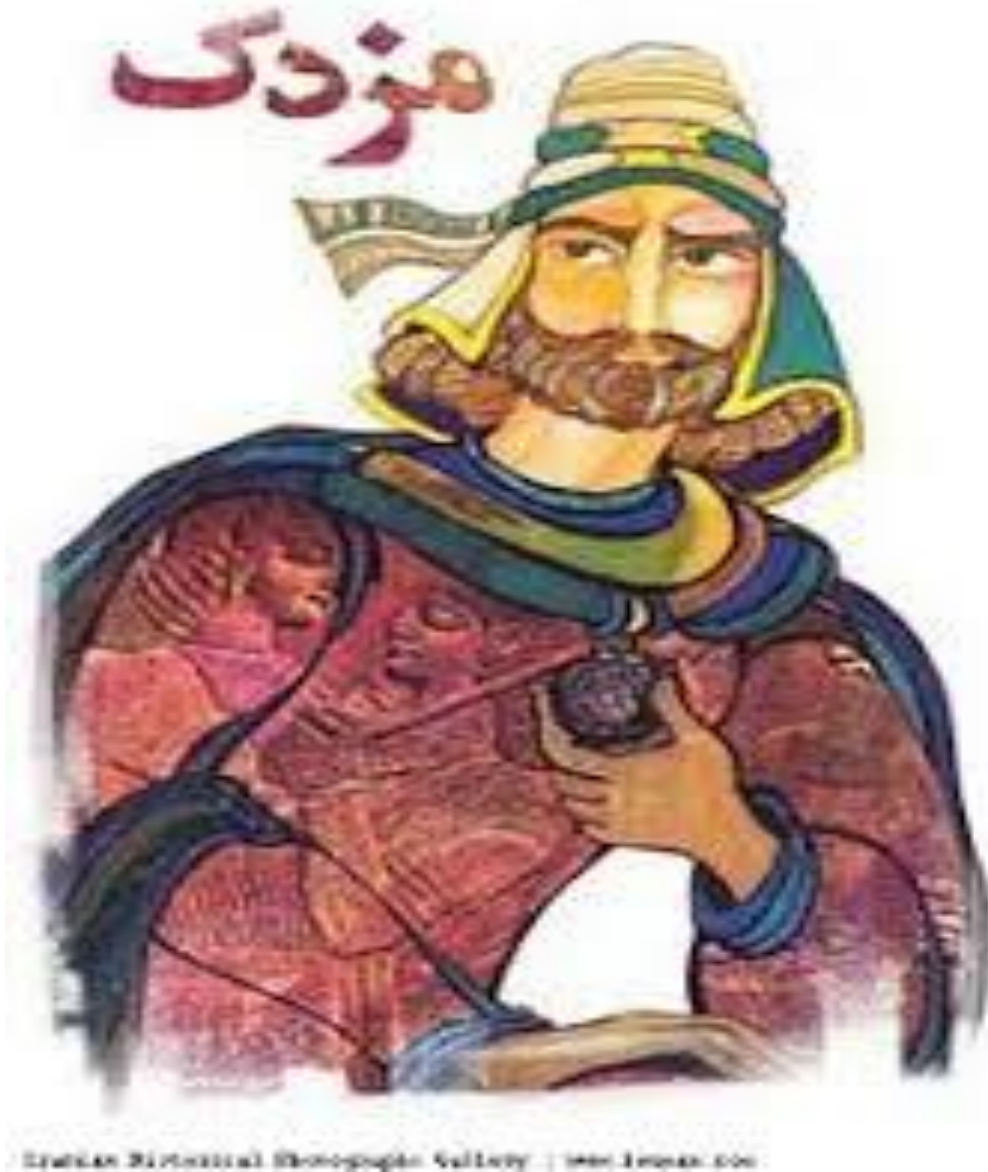
Maninin əlifbası Mərkəzi Asiya xalqlarının yazı sisteminin yaranmasına da təsir göstərmişdir. Uyğur Türkləri Maninin gözəl sənətlərə yüksək qiymət verməsini də nəzərə alaraq xəttatlıq sənətinin də əsasını qoymuşlar ki, sonradan Şərqdə ərəb əlifbasının müxtəlif gözəl yazı (hüsnüxətt) növləri (Nəsx, təliq, Nəstəliq, Sünbülü və s.) meydana gəlmişdi. Tədqiqatçı alim Məhəmmədağı Zehtabi göstərir ki, Mani dini Uyğur Türklərinin rəsmi dini olduğdan sonra Orta Asiyadan Mani dininə aid əsərlər əldə edilmişdir ki, onların işərisində xəttatlıq və nəqqaşlıqla bağlı əsərlər çoxluq təşkil edir. (Bax: Məhəmmədağı Zehrabi, İran Türklərinin əski tarixi, ikinci cild, Təbriz, hicri 1379, səh.299).

Yüksək əxlaq səviyyəsinin, musiqi, rəsm, xəttatlıq və nəqqaşlıq sənətlərinin müdafiəsi və yayılması da Mani dininin əsas prinsiplərindən olmuşdur. Bu dinin Uyğur Türklərinin musiqi və rəsm sənətində də önəmli rolu olmuşdur. Uyğurların Tanrı dağlarının quzeyində, bu günkü Urumçu şəhərinin yaxınlığında olan Tarım bölgəsinin o zamankı mərkəzlərindən biri olan Beşbalığı 981-ci ildə ziyarət edən Çin elçisi Vanq öz səyahətnaməsində Uyğurların musiqini çox sevdiklərini, həm mərasimdə konsertlər verdiklərini təfərrüatı ilə anlatmışdır. O dövrə aid bir Mani miniatüründə xalı üzərində diz çökərək oturmuş musiqiçilərdən birinin ud çalması, digərinin də Mani söyləməsi təsvir edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, X əsrdə belə Uyğur Türkləri arasında Budda dini hakim mövqedə olsa da Mani dininə aid din mənsubları yenə də musiqinin müşayəti ilə Mani dini vasitəsilə xalqın imanını təzələyir, xalqı bu dinə dəvət edirdilər.

Uyğur Türklərinin zəngin təfəkkürünün məhsulu olan Mani miniatür rəsmləri bütün dünya miniatür sənətinin qaynağı olmuş, bütün Hind, Pers, Azərbaycan, Türkiyə və Avropa miniatürləri Uyğur miniatürçü rəssamlarından qidalanmışlar. Tədqiqatçılar tərəfindən əldə dilən Khoço şəhəri xarabalığındakı ağ geyimli rahiblərlə əhatə olunmuş Maninin haləli təsviri Uyğur mənəvi mədəniyyətinin incilərindən sayılır. Məbəd divarlarında, ipək parçalar üzərində bulunan rəngli Uyğur rəsm əsərləri günümüzdə belə dünya muzeylərinin bəzəyinə çevrilib. Uyğur memarlığında, divar rəsmlərində, kitab miniatür sənətində öz əksini tapmış Mani sənəti sonradan Moğal Türkləri vasitəsilə Qərbə və bütün İslam dünyasına yayılmışdır. Ümumiyyətlə, Uyğur Mani mədəniyyəti əsrlərcə Asiyanın doğu və batısında hakim mövqedə olmuşdur.

Mani Peyğəmbərin dühasının məhsulu olan Manilik (Manixeizm) “Misir və Yunanıstan da daxil olmaqla Aralıq dənizinin doğu bölgəsindən tutmuş bütün Türk dünyasını öz içinə alaraq Hindistanın, Çinin içərilərində də yayılmış” (Elçibəy), özündən sonra V əsrin ortalarında

Məzdəkliyin, IX əsrin birinci yarısında Babəkiliyin və İslam dövrü Şərq təsəvvüf fəlsəfəsinin ideya qaynağı olmuşdur.

MƏZDƏK TƏBRİZLİ

Məzdəkizmin yaradıcısı Türk Məzdək Təbrizlidir

Türk dövləti Midiya dövründə Türk Maqlar Azərdüst Peyğəmbərin varisləri sayılmış, pars Əhəmənilər dövründə Midiyanın əsas hakim təbəqəsi olan bu Maqlar siyasi hakimiyyətin əldən çıxdığını görüb dini-mənəvi hakimiyyəti əllərində saxlamağa çalışmış və Əhəmənilərin ilk dövrlərində buna nail də olmuşdular. Lakin zaman keçdikcə pars Əhəmənilər güclənərək Türk Maqları pars Kahinləri ilə əvəzləmiş, hətta Türk Maqları ölkədən didərgin salmışdılar.

Bu proses Sasani pars hakimiyyəti dönməində də təkrar olunmuşdu. Belə ki, hələ eradan əvvəl III əsrin ortalarında Orta Asiyada İskəndərin ölümündən sonra meydana gələn Parfiya dövləti Persiyanı da tutaraq beş yüz il (eradan əvvəl III əsrin ortalarından bizim eranın 226-cı

ilinə qədər) burada hökmranlıq etmiş, qonşuluqdakı Səlvəkilər və Roma İmperiyası ilə uzun-uzadı müharibələr aparmalı olmuşdu.

Eramızın I-II əsrlərində Midiyada da Arşakilər (Partiya) sülaləsinin nümayəndələri hökmran olmuşlar. Persiyada Sasani dövlətinin yaranması ərəfəsində Azərbaycanı da Arşakilər sülaləsi idarə etmişdi. 224-cü ildə Pars vilayətinin Sasani nəslindən olan Arşaki canişini Ərdəşir Papakan (227-239) Arşaki hökmdarı V Artabanı hakimiyyətdən devrirərək taxt-tacı ələ keçirmiş və 227-ci ildə özünü «Şahənşah» elan edərək Dəclə çayı sahilində yerləşən Parfiya paytaxtı Ktesifon (Mədain) şəhərini də ələ keçirərək özünün paytaxtı kimi saxlamışdı. Beləliklə, 226-cı ildə Sasanilər Arşaki sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuş, Parfiya dövlətinin bu əraziləri Sasanilərin hakimiyyəti altına keçmişdi. İşğal olunmuş ərazilərdə Sasanilər əyalətlər yaratmış, bu əyalətlərin idarəçiliyinə öz nümayəndələrini canişin təyin etmişdilər ki, bu əyalətlərdən biri də Azərbaycan idi.

Dünyəvi hakimiyyətin əldən çıxdığını görən Arşaki Türk düşünürü və Peyğəmbəri Mani Həmədanlı (216-276) öz dinini Sasani hökmdarı I Şapura (239-272) və onun oğlu I Hörmüzə qəbul etdirmiş, beləliklə, Sasani pars hakimiyyətinə şəriki çıxmışdı. Lakin onların varisləri olan I Bəhram (273-276) və xüsusilə II Bəhram hakimiyyətin gücləndiyini görüb hakimiyyəti Maniçilərlə bölüşdürmədiyini bildirərək 276-cı ildə Mani Peyğəmbərə ağır işgəncələr verərək edam etdirmişdi. Mani Peyğəmbəri qətlə yetirdikdən sonra ali ruhani hakimiyyəti də ələ keçirən pars Sasanilər 200 il hər iki hakimiyyəti əllərində saxlamış və bu müddət ərzində xeyli dini məbədlər tikdirərək bu məbədlərdə 15 minə qədər kələ və 10 minə qədər qız-qadın kənz çalışdırmışdılar. Lakin bu 200 illik dövrdə gizli şəkildə olsa da «Manilik parsizmə qarşı mübarizəsini davam etdirmiş və V yüzilliyin sonunda çox böyük güclə baş qaldıran Məzdəkilər xalq hərəkatının əsas ideya qaynağı olmuşdur» (Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, Bakı 2004, səh.116).

Mani Həmədanlı kimi Məzdək Bəmdad oğlu Təbrizli (450-529) də Sasani hakimiyyətinə şəriki çıxmağa nail olmuşdu. Belə ki, pars əyan və kahinləri 488-ci ildə Balaşi hakimiyyətdən salıb onun gözlərini çıxararaq kor etmiş və Piruzun oğlu Qubadı (Kavadı) «şah» elan etmişdilər. Qubad hələ şah olmadan çox əvvəllər Məzdəklə yaxından tanış idi. İctimai, iqtisadi, siyasi və milli cəhətdən Sasani İmperatorluğu xalqlarının ağır vəziyyətini müşahidə edən I Qubad əyan və kahinlərin özbaşınalığını bildiyindən onlara qarşı mübarizə üçün Məzdəkizmi bu ictimai xəstəliyin dərmanı hesab etmişdi. Məzdəkilər hərəkatı bütün Sasani İmperatorluğuna daxil olan əraziləri bürüyüb böyük qələbələr qazandığından Sasani hökmdarı I Qubad da Məzdəkin tərəfinə keçmiş, onun «Muğ Ata»lığını qəbul etmiş, Məzdəki «Məbedan-məbed», yəni «Kahinlər Kahini» elan etmiş, öz şah taxtının yanına bir taxt da qoyduraraq Məzdəki bu taxtda oturtmuşdu. İmperiyada «Kahinlər Kahini» rütbəsi şahdan sonra ən ali rütbə sayılmışdı. Beləliklə, Mani kimi Məzdək də Sasani hakimiyyətinin şeriki olmuşdu.

Məzdəki təlimi özündən əvvəlki Azərdüşt və Mani kimi Türk peyğəmbərlərinin təlimi və fəlsəfəsinə əsaslanmış, onlara yeni nikbinlik və mübarizlik əlavə etmişdi. 40 il davam edən bu hərəkat tarixin müəyyən dövründə öz müsbət nəticəsini vermişdi.

Məzdək də Mani kimi Azərdüştlüyün ilkin təmiz halına qayıtmasına çalışmış və Azərdüştlüyü təhrif edən fars hökmdarlarına və onların dini xadimləri olan fars kahinlərinə, hakimlərinə və əyanlarına qarşı mübarizə aparmışdır.

Məzdək Tanrının yaratdığı ilk insan cəmiyyətinin ədalətli olduğunu, ancaq bunun sonradan bəzi quldur insanlar tərəfindən pozulduğunu irəli sürmüş, ona görə də Tanrının yaratdığı ilkin ədalətli cəmiyyəti xalqın yardımı və mübarizəsi ilə yenidən bərpa etməyə çalışmış və az bir müddətə olsa da ilk dəfə yaşadığı cəmiyyətdə buna nail olmuşdu.

Məzdək Azərdüştlüyün xalq arasında ən hörmətli təbəqə saydığı əkinçilərin və maldarların və Məzdəkin yaşadığı dövrdə artıq formalaşmış sənətkarların haqlarını qoruduğundan İmperiya daxilində olan bütün xalqların əməkçi insanları, həmçinin dini məbədlərdə kölə kimi çalışanlar Məzdəkilərin hərəkətinə dəstək vermiş, ona qoşulmuşdular. Maninin ölümündən I Qubada qədər Sasanilərin hakimiyyəti dönməndə imperiyaya daxil olan ölkələrdə torpaq sahələri feodalların və kahinlərin əlində cəmləşdiyindən kəndlilər son dərəcə istismar olunurdu. Kənd icmalarının parçalanması, kəndli torpaqlarının iri feodalların və kahinlərin əlində cəmləşməsi dövlət xəzinəsini boşaltmış, ölkədə ictimai hərəkətin güclənməsinə şərait yaratmışdı. Bu vəziyyətdən və şərikli hakimiyyətdən istifadə edən Məzdək əzilən təbəqələri fars əyanlarının və kahinlərinin zülm və istismarından xilas etmək üçün ilk zərbəni də onlara vurmuşdu. Məzdəkin əmri ilə Məzdəkilər pars kahinlər tərəfindən əyyaş yuvasına çevrilmiş məbədlərə hücum edərək onların əmlaklarını müsadirə edib əhali arasında bölüşdürmüşdülər. Məzdəkilər iri torpaq sahibi olan Sasani feodallarına da hücum edərək onların əmlakını əllərindən alıb xalqa paylamışdılar. Orta əsr fars mənbələri Məzdəkə qarşı düşmən mövqedən yanaşsalar da bir faktı inkar edə bilməmişlər ki, Məzdək varlıların əmlakını daşıyıb aparmışhərəmxanaların örtüklərini qoparmış, sadə xalqı hökmran etmişdi (Nizam-al-Mulk, Siyasetname, M.,-L, 1949, səh193).

I Qubadın hakimiyyəti dövründə bir tərəfdən əyanlar və kahinlər Zərməhrin rəhbərliyi altında ona qarşı birləşmiş, digər tərəfdən də Məzdək xalq içərisində ictimai, maddi və milli bərabərlik istəyərək əyanlara və kahinlərə qarşı dayanmışdı. Cah-cəlal, mal-mülk, sərvət və məqam sahibi olan əyan-əşrəflər və pars kahinləri bu sərvətlərinin ucuz gəlir mənbəyini, məhkum xalqların ölkələrini və işçi qüvvələrini gözləri önünə gətirir, ona görə də açıq-aşkar Məzdəkdən himayə görən I Qubadı 496-cı ildə taxtdan salıb həbs etmiş, «Unudulma sarayı» («Qəsri-Fəramuş») adlanan qala şəklində olan və indiki Xuzistanda yerləşən zindana göndərmiş və qardaşı Camasbı taxta çıxarmışdılar.

I Qubad bacısı və cavan sərkərdə Siyavuşun köməyi ilə zindandan qaçıb Orta Asiyada hakim olan Ağ Hun Türklərinə (Eftalitlərə) sığınmış, iki il (496-498) orada qaldıqdan və Hun hökmdarının Sasani hökmdarı Firuzun qızından olan qızı ilə evləndikdən və bununla da Ağ Hun hökmdarı ilə qohumluq əlaqəsi yaratdıqdan sonra ondan hakimiyyətini geri almaq üçün kömək istəmiş, onun bu istəyi təmin olunmuş və Ağ Hun orduları 498-ci ildə Sasani ordularını darmadağın edərək I Qubadı yenidən 498-ci ildə taxta oturtmuşdular. Bütün bunların müqabilində I Qubad Sasanilərin Ağ Hun Türklərinə xərac verməsinə söz vermişdi.

İkinci dəfə hakimiyyətə gələn I Qubad Məzdəklə daha sıx əlaqə yaratmışdı. Bundan istifadə edən Məzdək dövlət vəzifələrinə öz tərəfdarlarını yerləşdirmiş və bu şərikli hakimiyyət 25 il davam etmişdir.

I Qubad Ağ Hunların xəracını ödəmək üçün Bizansdan borclarının geri qaytarılmasını tələb etmiş, lakin rum qeysəri bu tələbi rədd etmiş, və nəticədə 502-ci ildə iki imperatorluq arasında müharibə başlamışdı. Müharibədə I Qubad qalib gəlmiş, elə bu zaman fürsətdən istifadə edən Hunların bir boyu olan Sabirlər 503-cü ildə Qafqazın Daryal (Dar yol) keçidi ilə hücum keçib 5 il müddətində Albaniya, Ərməniyyə və İberiyayı tutmuş, məcbur qalan Qubad 505-ci ildə Bizansla 7 illik sülh müqaviləsi bağlamışdı.

Sabir Türklərinin Qafqaza növbəti hücumu 510-cu ildə olmuş və bu hücum zamanı Sabirlər Şimali Azərbaycanın şimal bölgələrini tutmuş və beləliklə Albaniyada kiçik Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti III Vaçeqanla sona ermişdi.

Dağıstanın cənub bölgələrində də məskunlaşan bu Sabirlər 528-529-cu illərdə Sasani ordularının tərkibində Bizanslılara qarşı vuruşmuş və Qafqazın şimalındakı bugünkü Kubanda yaşayan Hunların cənuba olan axınlarının qarşısını almışdılar.

I Qubadın oğlu Kavus Məzdəkilərə yaxın olduğundan Məzdəkilər Qubaddan sonra onu şah etmək istəyirdilər. Qubadın ikinci oğlu Xosrov isə Məzdəkə və Məzdəkilərə düşmən münasibət bildirdiyindən əyanlar və kahinlər Qubaddan sonra onu şah etmək istəyirdilər. Qubad məcbur qalıb 519-cu ildə əyanların və kahinlərin müdafiə etdiyi Xosrovu özünün vəlihəddi təyin etmiş və Bizans İmperatoruna müraciət edərək bildirmişdi ki, Xosrovun gələcək şahlığını qəbul etsin və onu rəsmən tanısin. Bu məqsədlə Qubad Məhbəd və Siyavuşu elçi olaraq Bizansa göndərmiş, lakin iş baş tutmadığından elçilər geri qayıtmışdı. İşin baş tutmamasında Məhbəd Siyavuşu günahlandırmış və bəhanə olaraq Siyavuşun Məzdəkilərlə əlaqədə olduğunu irəli sürmüşdü. Əyanlar məclisdə Siyavuşu ordu sərkərdəliyindən məhrum edib məhkum etmişdilər. I Qubad Siyavuşun ona etdiyi keçmiş xidmətlərini, xüsusilə onu zindandan xilas edib Ağ Hunlara sığınmasını ayaqlar altına ataraq onun edam hökmünü imzalamış və Siyavuşu edam edilmişdi.

I Qubadın ikinci hakimiyyəti illərində (498-531) Məzdəkilər hərəkəti daha geniş vüsət almış, xalq üsyanlarından ehtiyat edən və əyanların qüdrətini sarsıtmağı qarşısına məqsəd qoyan Qubad hətta Məzdəkin məsləhəti ilə aclıq zamanı dövlətin taxıl anbarlarını əhalinin üzünə açmış və bununla da xalq aclıqdan qurtulmuşdu.

Məzdək həm savadlı, həm bir ideoloq olmaqla yanaşı həm də yüksək bir məslək sahibi idi. Məhz Məzdəkin dühasının nəticəsi idi ki, İmperatorluqda məhsuldar qüvvələrin fəallığı o zamana qədər görünməmiş bir ölçüdə yüksəlmiş, cəmiyyətin inkişafına əngəl olan bir sıra köhnə ukladlar darmadağın edilmiş, yeni bir «Asiya istehsal üsulu» özü üçün əlverişli şərait və məkan yaratmışdı. Məzdəkilər hərəkətindən sonrakı əsrlərdə belə İmperatorluğa daxil olan bir sıra ölkələrdə istehsal münasibətləri genişlənmiş, hərtərəfli yüksəlişlər baş vermiş, Məzdəkin fikirləri sonrakı əsrlərdə daha da çiçəklənmişdi.

Lakin bütün keçmiş imtiyazlarını itirmiş pars əyanları və kahinləri bütün bunlarla heç cürə barışa bilməmiş, ilk öncə qocalmış I Qubadın gənc və enerjili oğlu Xosrovu ələ alaraq öz tərəflərinə çəkmiş, hərbi qüvvələri öz əlində cəmləşdirən Xosrovun, pars kahin və əyanların təzyiqi ilə I Qubad Məzdəkdən uzaqlaşmış, Məzdəkin düşməni olan əyanların və oğlu Xosrovun təkidi ilə Qubad Məzdəkilərin kökünü kəsmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə o, Məzdəkilərlə pars kahinləri arasında bir dialoq təşkil etmiş, Qubadın razılığı ilə Xosrov

qabaqcadan çoxlu silahlı əskərləri lazım olan yerlərdə yerləşdirmişdi. Qubad və Xosrovun hüsurunda keçirilən bu mübahisədə Məzdək və onun tərəfdarları «kafir» elan olunmuş, bu zaman Xosrovun yerləşdirdiyi əskərlər Məzdəki həbs etmiş və mübahisədə iştirak edən bütün Məzdəkilər öldürülmüş, Məzdəki də 529-cu ildə edam etmişdilər. Bəzi tarixi rəvayətlərə görə Xosrov Ənişirəvan hiylə işlədərək İmperatorluğun hər tərəfindən 130 minə qədər Məzdəkini toplayıb onları başları aşağı diri-diri bellərinə qədər yol boyu torpağa gömdürmüşdü.

. Bu dövrdən başlayaraq Məzdəkilər gizli fəaliyyətə keçmiş, gizli təşkilatlar yaratmış və müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif yerlərdə öz fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər.

. Məzdəkin fikirlərini yaşadan Azərbaycan Türkləri sonradan Abbasi xəlifələrinə qarşı milli azadlıq mübarizələrində ondan istifadə etmişdilər. Əksər tarixçilərin fikrincə, Xürrəmilər-Babəkilər hərəkatının nəzəri əsasları Məzdəkin fikirləri ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur.

. Bəşəriyyətin ictimai-siyasi və dini- fəlsəfi fikir tarixində müstəsna rolu olan Məzdəki tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan Türkü və hətta Təbrizli hesab etmiş, onun fəaliyyətə Azərbaycanda başladığını və davam etdirdiyini mübahisəsiz olaraq qəbul etmişlər (Bax: Artur Kristensen, İran Sasanilər dövründə, farsca tərcüməsi, Tehran 1938, səh.241; Məhəmmədağa Zehtabi, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz, hicri 1379, səh 440; Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, Bakı 2004, səh.116; Rafail Əhmədli, Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi, Bakı 2008, səh 33 və s.). Bu tədqiqatçılar son olaraq göstərmişlər ki: «heç bir şübhə yeri olmadan deyə bilərik ki, Məzdəkilər hərəkatının mərkəzi nüvəsini Azərbaycan Türkləri təşkil etmiş və onlar sosial ədalət uğurunda mübarizənin hərəkatverici qüvvəsi olmuşlar» (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: göstərilən əsərlər).

Məzdək Təbrizli Türk olmasına baxmayaraq, o, həm öz millətini, həm də başqa xalqları fars əyanları və kahinlərinin hətərəfli iqtisadi və siyasi zülmündən, istismar və təhqirindən və Sasani şahlarının əsarətindən azad etməyə çalışmış və müəyyən bir dövrdə buna nail də olmuşdu.

«İnsanın azad olmasını Məzdək onların maddi nemətlərdən və mülkiyyətdən uzaqlaşmaq səyi ilə əlaqələndirirdi» deyən və tarixi hadisələrə qeyri-maddi yanaşan Danimarkalı tarixçi Artur Kristensenin fikir və mülahizələrini tənqid edən Azərbaycan alimi Məhəmmədağa Zehtabi göstərir ki: «Artur Kristensenə görə, Məzdəkilər cərəyanı bir «kommunist cərəyanı»dır. Artur Kristensen Məzdəkilər hərəkatının əsas ictimai-siyasi köklərini deyil, tarix boyu tədqiqatçı alimlərin dedikləri sözləri təkrar edir. Artur yazır ki: «Qubad Məzdək tərəfdarı olduğu üçün əyanlar ona müxalif olmuş və ona görə də Qubadı 496-cı ildə hakimiyyətdən devirmişlər.» Lakin Artur göstərmir ki, nə üçün Qubad Məzdək tərəfdarı idi? Məzdək nə deyirdi? Və nə səbəbə görə əyan-əşrəflər Məzdəkə və onun fikirlərinə müxalif idilər». (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, səh.441).

Zehtabi davam edərək göstərir ki: «J.M.Dyakonov kimi tarixçilər isə tarixi hadisələrə yalnız maddi baxımdan yanaşır və sırf tarixi materializm gözü ilə məsələyə qiymət verirlər. Bu tədqiqatçılar Məzdək hərəkatının iqtisadi-ictimai mahiyyətini düzgün göstərsələr də onun başqa səbəblərini göstərməkdən acizdirlər. Çünki tarixə yalnız materialist gözlə baxmaq milli cəhətləri və səbəbləri göstərmələrinə mane olur» (Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, səh 441).

Çox qəribədir ki, böyük Türk tarixçisi professor Osman Turan bəy də bu səhvə yol vermiş və göstərmişdi ki: «IX əsrdə patlak verən və xilafətin Türk ordusu tərəfindən yatırılan Babək hərəkatı da Məzdəkçi və ya «kommunist» fikirlərə dayanırdı. Gerçəkdən də Sasanilər zamanında Məzdək «kommunist doktrini» ilə 20 (iyirmi) ilə qədər Sasani İmperatorluğunu alt-üst etmiş, əsilzadə və ruhani sinfinə qarşı açdığı mübarizə ilə «əmlak və qadın» bərabərliyinə dayanan bir hərəkat meydana gətirmişdi. Öncə bu qüdrətli siniflərin (fars-əyan-əşrəf və kahinləri nəzərdə tuturlar – A.M.) nüfuzunu qıraraq öz nüfuzunu yüksəltmək istəyən Sasani şahı I Qubad (Kavad) meydana gələn anarxiya nəticəsində taxt-tacını da itirərək Ağ Hun Türklərinə sığınmış və onların yardımı ilə ölkəsinə qayıdıb ixtişaşları yatırmışdı» (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Prof.Dr.Osman Turan, Türk Cihan hakimiyəti mefkuresi tarihi, Türk dünya nizamının milli, İslami və insani esasları, cilt 1-2, I cilt, səh. 170-171).

Məzdəki «kommunist» adlandıran bütün bu tədqiqatçılara cavab verən məşhur Azərbaycan alimi Məhəmmədağı Zehtabi göstərir ki: «Əslində, Məzdək hərəkatı Milli bir hərəkatdır. İranın tarixi hadisələrini sırf materializm arşını ilə ölçən bu tarixçilər də İran kommunistləri kimi görmək və bilmək istəmirlər ki, İranın bugünkü çoxmillətliyi dünənin, keçmişin, tarixin məhsuludur və tədricən meydana gəlmiş və birdən-birə yaranmamışdır. Bütün dövrlərdə, o cümlədən də Sasanilər dövründə də indi İran adlandırılan bu məmləkət çoxmillətli bir ölkə olmuşdur. Bu dövrlərin bir çoxunda fars şovinizmi qalan millətlərə zülm edib onları milli hüquqlardan məhrum etmiş və iqtisadi cəhətdən daha çox istismar edib onları inkişafdan saxlamışlar. Bu gün belə İran cəmiyyətinin dördə birini təşkil edən farslar, İran cəmiyyətinin dördə üçünü təşkil edən Türk , ərəb, kürd, bəluç, türkmən və çiləklərə Milli zülm edir və onları tərəqqidən saxlayırlar. Şübhə yoxdur ki, bugünkü İran cəmiyyətində belə 3-4 faizdən artıq xalis proletar olmaz. XX əsrin İran kommunistləri belə İran cəmiyyətini ağ günə çıxarmaq, imperializm pəncəsindən xilas etmək üçün bu qədər kəskin və mühüm ictimai amil olan Milli məsələni görməmiş və yalnız proletar nəzəriyyəsinə əsaslanmış, dildə Milli məsələni qəbul etsələr də lakin yeri gəldikcə milli mübarizəyə arxadan zərbə vurmuşlar. Ona görə ki, onlar mahiyyət etibarilə həmişə Milli məsələyə müxalif olmuşlar. Sasanilər dövründə də bu məntəqədə ən azı iki millətin Türklərlə-Farsların daima çarpışdığını görürük. Azərbaycan Türkləri bu ərazinin ilk müstəqil millətlərindəndirlər. Kuruş (Əhəməni hökmdarı Kir nəzərdə tutulur – A.M.) bu xalqın azadlıq və istiqlalını boğmuş, lakin onlar ilk fürsətdə istiqlalını ələ almış və Sasanilər dövrünə qədər bu müstəqilliyini qoruyub saxlamışdılar. Sasanilər onların müstəqilliyini ələ aldıqdan sonra Azərbaycanı özünün müstəmləkəsinə və gəlir mənbəyinə çevirmişdi. Ona görə də Azərbaycan Türkləri fars şovinizminə qarşı nəzəri qiyama başlamış, III əsrdə Ərdəşir zamanında Mani Həmədanlının işini V əsrdə Məzdək Təbrizli davam etdirmişdi. (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Məhəmmədağı Zehtabi, göstərilən əsəri, səh. 441-444).

. V əsrdə Sasanilərin hakimiyəti altında olan bütün məhkum xalqlar ağır, iqtisadi, milli və mədəni istismara və təhqirlərə məruz qalmışdı. Azərbaycanda da xalqın və xüsusilə kəndlilərin vəziyyəti olduqca ağırlaşmışdı. Bütün bu milli və iqtisadi istismar Məzdək hərəkatının yaranmasına səbəb olmuşdu. Məzdək xalq arasında böyük hörmət və nüfuzə malik idi. Ona görə də Məzdəkin fikir və düşüncələri zəhmətkeş kütlələrin geniş təbəqələrinin ideologiyasına çevrilmiş, onun təlimi öz sosial mahiyyəti etibarilə geniş kütlələri, hətta xalqları birləşdirib hakim siniflərə qarşı mübarizəyə cəlb edə bilmişdi. Xalq ideologiyası olan bu təlim bir çox sosial problemləri - əmlak və hüquq bərabərliyini, maddi rifahı məhz xalqın mənafeyi

mövqələrindən həll etmişdi. Onun təliminin əsasını ilkin Azərdüslük (Türk Azərdüslüyü nəzərdə tutulur – A.M.) və Manilik ideyaları təşkil edir. Bütün bunlarla yanaşı, Məzdəkilik zəka və idrakla yanaşı, sərvət və onun təzahürləri olan əmlak və sosial bərabərsizliklərə qarşı mübarizəyə və hətta istismarçı hakimiyyəti zorla devirməyə çağırırdı (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Rafail Əhmədli, Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi, Bakı 2008, səh 35.) .

Məzdək təliminin əsasını ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq təşkil edirdi. Tarixi mənbələr və Məzdəkin ideyası belə göstərilmişdi: «Allah maddi nemətləri, yeri, suyu və hər şeyi hamı üçün yaradıbdır. Allah insanlara ona görə var-dövlət vermişdir ki, onlar bunu öz aralarında bərabər bölüşdürsünlər. Lakin insanlar ədalətsizlik, zülm və boynuyoğunluq edərək zəiflərin haqqına yiyələnir, bir-birlərini ağır ədalətsizliyə düçar edirlər. Buna görə də varlıların malı və mülkü əllərindən alınıb yoxsullara verilməlidir».

Məzdək təliminə görə, Xeyrin Şər üzərində qələbəsinə Allahın və işıqlı qüvvələrin köməyi ilə təmin etmək olar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi. Məzdəkin bu fikirləri əzilmiş və məzlum kəndlilər və xalqlar arasında yayılmış, yoxsullar varlıların mülkünə hücum edib onları almış və kasıblar arasında bölüşdürmüşdülər.

Tədqiqatçılar Məzdəkizmin iqtisadi cəhətlərini düzgün işıqlandırsalar da bu hərəkətin milli cəhətlərinə fikir verməmişlər. Doğrudur, o dövrlərdə milli məsələyə bir o qədər də fikir verilməmiş, fars şovinizmi bu məsələnin bütün təzahür şəkilləri barədə susmuş və onlara başqa rəng vermişdi. O dövrlərdə milli hissin geniş xalq kütlələri içində yayılmasına iqtisadi və dil baxımından imkan hələ yox idi. Bütün bunları elmi şəkildə izah edən milli alimimiz Zehtabi göstərir ki, biz indi qəti şəkildə deyə bilərik ki, Məzdək hərəkətinin iqtisadi-siyasi səbəbləri ilə bərabər, şübhəsiz milli səbəbləri də olmuşdur. Qədim dövrlərdə milli hisslər geniş xalq kütlələri arasında olmasa da ziyalılar və yuxarı təbəqələrin arasında güclü şəkildə mövcud olmuşdur (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Məhəmmədağa Zehtabi, göstərilən əsəri, II cild, səh 440-446). Ona görə də müasir tarix elmi tarix boyu davam etmiş milli mübarizələri işıqlandırmalı və tarixdə ona layiq olan yeri düzgün müəyyənləşdirməlidir. Çünki müxtəlif ideologiyalar tərəfindən tarix boyu milli məsələlər arxa plana keçirilmişdir.

Məzdək göstərirdi ki, insanların bədbəxtliyinin səbəbi onların kiçik bir qrupunun həddən artıq zənginliyi, qalanlarının isə yaşamaq üçün vəsaiti olmadığından dilənçi kökündə yaşamasıdır. Ona görə də malı birləşdirib adamların arasında bölüşdürmək lazımdır. İnsanların hamısı Allahın bəndələri və Adəmin övladlarıdır. Onlar bir-birlərinin malını xərcləməlidirlər ki, heç kəs azuqəsiz qalmasın. Kim ehtiyac hiss edirsə, qoy bir-birinin əmlakından istifadə etsin. Heç kəs ehtiyac və yoxsulluq duymasın, hamı mövqecə bərabər olsun. Hamının vəziyyəti eyni, imkanları bərabər olsun (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk, Siyasətnamə, Bakı 1987, səh.155).

Məzdək göstərirdi ki, mömin adam öz əmlakını dindəşları arasında bölüşdürməlidir. Məzdək insanları xüsusi mülkiyyətin məhv edilməsinə, əmlakın ictimailəşdirilməsinə, vərəsəlik hüququnun ləğv edilməsinə, əmlak və sosial bərabərlik yaradılmasına çağırırdı. Məzdəkin öz sələfləri olan Azərdüşt və Maniyə nisbətən ictimai fikir tarixinə gətirdiyi yeniliyi onun məhz insanları sosial ədalətsizliyə qarşı inqilabi mübarizəyə səsləməsində axtarmaq lazımdır. (Rafail Əhmədli, göstərilən əsəri, səh.36).

Məzdəkə görə Ali Varlıq (Tanrı) dünyanı İdrakın qüdrəti, Aqlın qüdrəti, Sayıqlığın qüdrəti və Sevincin qüdrəti ilə idarə edir ki, bu qüvvələr də insanda birləşir və fəaliyyət göstərir. Bütün bunları nəzərə alan tədqiqatçılar göstərir ki: «Məzdəkilər hərəkəti doğrudan-doğruya, bütün ictimai-iqtisadi, siyasi və dini münasibətlərdə bir dəyişmə, bir yenilik yaratmışdı» (Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan yolunda, Bakı 2004, səh 118.).

Məzdək sonda Işıq (Xeyirin) Qaranlığa (Şərə) qalib gələcəyinə inanmış, bunu təbliğ etmiş və insanları zülmə son qoymağa çağırırmışdı.

Məzdək hərəkəti 40 il davam etmiş və sonda I Qubadın oğlu Xosrov Ənuşirəvanın xəyanəti nəticəsində Məzdək və onun minlərlə tərəfdarı məhv edilmişdi. Məzdək hərəkəti yatırıldıqdan sonra fars feodalları və kahinləri yenidən öz mülklərini xeyli genişləndirərək istismarlarını daha da artırmış, xüsusilə Xosrov Ənuşirəvanın qoyduğu olduqca ağır vergilər məhkum xalqların həyatını daha da ağırlaşdırmışdı. Məzdək öldürüldükdən sonra bir sıra hərəkətlər onun nəzəriyyəsini səhv təfsir edərək onun adı ilə yaramaz işlər görmüş, bəziləri də yaramaz işlərlə Məzdəkizmi əleyhinə istifadə etmişlər.

Bütün bunlara baxmayaraq Məzdəkin ideyaları uzun müddət xalqlar arasında yaşamış, bir çox mənbələrdə bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdı. Belə ki, İslam dövründə zühur edib siyasi nizamı yıxmaq istəyən bir sıra hərəkətlər də məhz Məzdəkə balığı olmuşdu. Sasani dövründə olduğu kimi İslam dövründə də hər yerdə böyük torpaq sahibləri təşəkkül tapmış, bununla da yoxsul kütlələrin vəziyyəti ağırlaşmış, Məzdəkçi fikir və hərəkətlərə ictimai bir zəmin hazırlamışdı.

Beləliklə, Azərbaycan Türklərinin təfəkkürünün məhsulu olan Azərdüstlük, Manilik və Məzdəkilik özlərindən sonrakı bəşər fəlsəfəsinin, ictimai-siyasi hərəkətlərin ideya qaynağı olmuş, bütün Avropa və Şərq fəlsəfəsi və ictimai fikrinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, Azərdüstlük ilk təkallahlı din kimi İudizmin, Xristianlığın və İslamın ,«Manilik İtalyada Katarlar, Fransada isə Albiquaylar bidətlərinin, Məzdəkin xüsusi mülkiyyətin məhv edilməsi, əmlakın ümumiliyi ideyaları Avropada utopik sosialistlərin ideya mənbələri olmuşlar (Bax: M.Məlikova, E.Bayramov, Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi , (Oçerklər), Bakı 1984, səh.28».

Məzdək Təbrizli «Kahinlər Kahini, Möminlər Mömini» olmaqla bərabər, həm də bir ideoloq olmuşdur. Ona görə də o, xəyanətlə həbs edilib 529-cu ildə edam edilsə də, minlərlə tərəfdarı şovinist farslar tərəfindən qətlə yetirilsə də , diri-diri başı aşağı torpağa gömülsə də , vətəndən didərgin salınsa da, Məzdəkin ideyaları yaşadı və bu gün də yaşamaqdadır.

Ruhu şad olsun!

7.HÜRRƏMİLİK--BABƏKİLİK

BABƏK HÜRRƏMİ

Türk ictimai-fəlsəfi fikir tarixində mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri də Babək Hürremidir . Tarixdə “Babəkilər Hərəkatı “ kimi tanınan Hərəkatın yaradıcısı Azərbaycan Türkü Babəkdir . Bu Hərəkat öz fəaliyyətini iki istiqamətdə davam etdirmişdir :

- 1.Mövcud cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliyə qarşı çıxmaq ;
- 2.Yadelli işğalçılara qarşı Milli mübarizə aparmaq .

Babəkin əsas şüarlarından biri torpağı və istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına vermək , kəndliləri və sənətkarları hakim təbəqələrin və xarici istismarçıların asılılığından azad etmək və Abbasi Xilafətinə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi .

Babəkilərin sosial bərabərlik uğrunda mübarizələri , maddi nemətləri insanlar arasında bərabər şəkildə bölüş- dürmək ideyası onları Məzdəkin ideyası ilə yaxınlaşdırır- dışa , xarici müdaxiləçilərə qarşı mübarizəsi Milli Azadlıq mübarizəsi xarakteri daşıyırdı.

. Azərbaycanın istiqlaliyyətini əldə etmək , onu yadellilərin tapdağından qurtarmaq Babəkin əsas ideali və qayəsi idi . Babək belə hesab edirdi ki , insanların Ruhu da dünya kimi əbədidir . Ona görə də dünyada fasiləsiz olaraq Xeyir və Şər qüvvələr arasında mübarizə gedir . Bu mübarizədə həm də Xeyrin Şərə qalib gələcəyi labüddür . Bu məsələdə əsaslanırdı .

. Azərbaycan Türklərinin iftixarları olan Təktanrıçı Azər Peyğəmbəri , onun “ Muğ dini “nin mahiyyətini , Qam Atanın düşüncə sistemini , onun əhəməniləri lərzəyə salan Hərəkatını , Mani Peyğəmbəri , Kahinlər Kahini Məzdək Təbrizlini , onların Sasani imperatorluğunu kökündən sar – sıdan dünyagörüşlərini anlamadan Babəki və Babəkilik fəlsəfəsini anlamaq qeyri-mümkündür .

. Babək öz dövrünə mənə verən , azadlıq işığı yandıran , nəhəng düşməyə və onun saxtalaşdırılmış ideologiyasına qarşı duran ilahi qəhrəmanlıq və Azadlıq simvoludur . Babək daxilində Azadlıq Ruhu daşıdığından onda nəhəng düşmənlə döyüşmək inamı yaranmışdı . O , öz qılıncı ilə azadlığı , istiqlaliyyəti qorumuşdu . Onun düşməni Ərəb xalqı deyil , işğalçı , başkəsən , qardaşı qardaşa qırdıran , məzhəbçi (Mötəzilə məzhəbi) din pərdəsi altında xalqları köləyə çevirən Abbasi Xilafəti idi . Babəkin başçılıq etdiyi Hərəkat Milli və Bəşəri xarakter daşımışdı .

Bu bir həqiqətdir ki , Babəkin başçılıq etdiyi Hərəkatın silahlı mübarizəyə çevrilməsi hər şeydən əvvəl Abbasi Xəli- fələrinin təyin etdikləri valilərin və hakimlərin özbaşınalığı- nın dözülməz həddə çatması , xalqların məmurlar tərəfin – dən var-yoxdan çıxarılması və işkəncələrə məruz qalması və xüsusilə , Abbasi Xilafətinin yürütdüyü işğalçılıq və talançılıq siyasətinin Azərbaycan Türklərinin min illər boyun- ca formalaşmış milli- mənəvi dəyərlərinə qarşı yönəlməsi və Azərbaycan Türklərinin müstəqil dövlət qurmaq cəhdlə - ri ilə bağlı idi . Babəkin o dövrdə Bizans imperatoru tərəfin-dən bir hökmdar kimi rəsmən tanınması və Babəkin “ Babə - kilər “ adlı yeni bir sülalənin başçısı və banisi olması Xilafət dövrü Azərbaycanda ən azı 20 il ərzində bir Müstəqil Azər- baycan dövlətinin mövcud olduğunu deməyə əsas verir .

Bir çox tarixçilər və ayrı-ayrı tədqiqatçılar Babəkə və Babəkilər Hərəkatına həsr etdikləri əsərlərində o dövrdəki hadisələri nəql etmiş , lakin bu nəhəng hadisənin mahiyyətinə varmamış , Babəkin müdrikliklə ,qəhrəmanlıq- la , yenilməzliklə dolu fəlsəfəsinə yanaşmamışlar .Onlar həm sərkərdə ,həm cəngavər ,həm təlimçi ,həm işğalçı ideo-logiyasına qarşı daxilində “Şirvin Ruhu “ gəzdirən böyük fi – losof və dövlət xadimi Babəkə məntiqli elmi biliklə və daxili gözlə baxmamışlar .Bəzi tədqiqatçılar Babəkin İslam dininə, bəziləri də Ərəb işğalçılarına qarşı mübarizə apardığını qeyd edirlər . Əslində bu tədqiqatçıların hər biri məsələyə birtərəfli yanaşmışlar . Unudulmamalıdır ki, işğalçıya qarşı mübarizə aparmaq həm də o işğalçının əlində bayraq etdiyi ideologiyasına qarşı da mübarizə aparmaqdır .Babək də həm Ərəb işğalçılarına , həm də onların əlində bayraq etdikləri dini

ideologiyaya qarşı mübarizə aparmışdır .

. Günümüzdə də bəzi tarixdən xəbərsizlər özlərini tarixçi kimi göstərərək Babək haqında əlləməlik edərək elə ağla – sığmaz hədyanlar uydururlar ki ,adamın Babəkə və Babəki- lərə düşmən münasibət bildiren orta əsr Ərəb və Fars tarix- çilərində “ rəhmət “ oxumağı gəlir . Farslar Maniyə və Məzdə-kə necə böhtanlar atmışlarsa , orta əsr müsəlman tarixçiləri və onların müasir təəssübkeşləri də Babəkə bunlara bənzər iftiralar atmış və atmaqdadırlar .

. Azərbaycanın 22 illik Babək hakimiyyəti dövrü Hürremi- lər (Xürrəmilər) Hərəkatının pik nöqtəsi olduğundan bu Hərəkat haqlı olaraq Babəkin adı ilə “Babəkilər Hərəkatı” adlanmağa başlanmışdı . Babəkin başçılığı ilə aparılan Hə- rəkətin əsas məqsədi Azərbaycan Türklərinin qədim inanc- larının , milli adət-ənənələrinin, öz dini –fəlsəfi ideologiya- sının , xüsusilə , minilliklərə dayanan müstəqil dövlətçilik ənənəsinin bərpa olunması uğrunda Ərəb işğalçılara və onların ideologiyasına qarşı mübarizə aparmaq olmuşdur.

. Tədqiqatçılar arasında mübahisə mövzusu olan məsə- lələrdən biri də Babəkin bir üsyançı və ya bir dövlət başçısı olması məsələsidir . Biz belə hesab edirik ki, Babək ilkin mərhələdə Xürrəmilərin başçısı kimi Ərəb işğalçılara qarşı üsyana başlasa da sonradan Xilafətin nizami ordularını darmadağın etdikdən sonra onda özünə inam və bir hökmdar olmaq fikri yaranmış və bu məqsədlə O , öz Bayrağını və mərhələ-mərhələ öz nizami Ordusunu yarada-raq onlara öz sərkərdələrini başçı təyin etmiş və bundan sonra bir hökmdar kimi hərəkət etməyə başlamışdı .Bu özünü istər Bizans İmperatorunun , istərsə də Abbasi Xəli- fələrinin Babəki məhz hökmdar kimi qəbul etdiklərində də göstərir . Bütün bunlarla yanaşı ,faktiki olaraq Babəkin ya- ratdığı bu dövlət 20 ildən artıq mövcud olmuşdur .

. Abbasi Xilafəti Babəkin yenilməzliyindən , qorxmaz- lığından , qəhrəmanlığından dəhşətə gəlmiş , Babək başı Bağdadda ,ayağı Hindistanda olan Xilafəti yerindən oynat- mış , Xəlifələrdə dəhşətli qorxu yaratmışdı.

. Babək Azadlıqdan böyük Cənnət ,əsərdən böyük Cəhənnəm tanımamışdı .Babəkin qayəsi zora boyun əymə- mək ,zülmə yenilməmək , zoru ,zülmü ,gücü ,qüvvəti yen – mək olduğundan O, özünü yenilməz hesab edən Abbasi Xi- lafətini dəhşətə salmış , onun həşmətini sarsıtmışdı .Onun istiqlaliyyət uğrunda Azadlıq Müharibəsinə başlamasında əsas məqsədi məzhəbçi İslamı özünə ideoloji bayraq etmiş, böyük potensial imkanlara malik güclü Xilafəti yer üzündən silmək idi.

. Babəkin fəlsəfəsinin əsasını inam təşkil etmişdi .Onun Azadlıq fəlsəfəsi inam səviyyəsində idi . Babək Xilafətin ma- hiyyətinə , inamına ,əxlaqına , iradəsinə ,hakimiyyətinə qar- şı özünün hürr mahiyyətini ,azad inamını ,azad əxlaqını , azad mənəviyyatını , azad iradəsini ,azad xalq hakimiyyətini irəli sürmüş , bunları həyata keçirməyə çalışmış və 22 illik möhtəşəm mübarizəsində buna nail də olmuşdu .Əgər bu mübarizədə ölkədəki imtiyazlı təbəqələrin dönüklüyü ,Ərəb qoşun başçılarına nisbətən daha cəsur və döyüşkən Türk sərkərdələri olmasaydı , “hay” adını mənimsəmiş Naxarla – rın xəyanəti və Xilafət ordusuna köməklik göstərmələri ol- masaydı Babək həqiqətən də Abbasi Xilafətini yer üzündən siləcəkdi .

Babək və Babəkiliklə bağlı məsələlərdən biri də “Şirvin-lik”dir. Bir çox tarixçilər Şirvinin İslamdan əvvəl və ya İslamın ilk illərində yaşamış bir Peyğəmbər və ya bir hökmdar kimi qələmə verir, Babəki və ümumiyyətlə, Xürrəmilər Hərəkatını da onunla əlqələndirirlər. Belə ki, bəzi tədqiqatçılara görə, Xürrəmilər öz yığıncaqlarında, yaslarında Şir – vini yada salıb nəğmələr oxuyar və ya ağlayarmışlar. Onlar Şirvinin Peyğəmbərlərdən də üstün tutur, onu Məhəmməddən və bütün başqa Peyğəmbərlərdən daha fəzilətli, daha ləyaqətli hesab edirlər (Bax: Səid Nəfisi, Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmidin, Bakı 1990, səh. 7, 8, 16, 18; Abdülkəbir el-Bağdadi, Mezhepler arasındakı fərqlər, Ankara 2005, səh. 207; Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII – IX əsrlərdə, Bakı 2007, səh. 419 və s.).

. Orta əsr Ərəb tarixçilərindən Təbəri, İbn əl – Fəqih, Yəqut Həməvi, Yəqubi isə Şirvinin bir Təbəristan hökmdarı kimi qəbul etmiş, lakin onun Peyğəmbərliyi haqqında heç bir məlumat verməmişlər.

. Güney Azərbaycanlı tədqiqatçı Saleh İldırım isə Şirvinin Şamanizmlə bağlamış və göstərmişdir ki, Şirvin Xürrəmilər üçün bir Peyğəmbər idi və “Şirvinlik inancı” özündə Şamanizm düşüncə sistemi elementlərini cəmləşdirmişdi.

. Babək və Hürremiliyə aid əsər yazan Ceyhun Bayramlı Şirvinlə bağlı ayrı-ayrı müəlliflərin fikir və mülahizələrinə öz münasibətini bildirdikdən sonra göstərir ki, Şirvin İslamın ortaya çıxışından əvvəl, yaxud İslamın Azərbaycana və Təbəristan bölgəsinə gəlişi dövründə yaşamış bir insandır. O, tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində, yaxud Təbəristanda mövcud olmuş hansısa dövlət qurumunun hökmdarıdır. Verilən məlumatlar əsasında bunu təxmin etmək olar ki, Şirvin İslam adı altında Əməvi Xəlifələrinin başlatdığı talançı yürüşlərə qarşı çıxış edərək Təbəristan əhalisinin böyük bir qisminin dəstəyini qazanmış, hətta müəyyən dağlıq bölgələrdə nəzarəti ələ keçirmişdi. Şirvinin öldürülməsindən sonra Hürremilər onun acı aqibətini hər zaman xatırlayaraq göz yaş tökmüş, onun Ruhuna dualar etmişlər. Hürremilərin Şirvinin Peyğəmbər hesab etmələri və onu Məhəmməd Peyğəmbərdən də üstün hesab etmələri ola bilsin ki, Şirvin müqəddəs və pak bir insan olaraq ilahi düşüncənin insanlara təbliğ etməsinə səmimi şəkildə yardımçı olmuş və acı aqibətlə üzləşmiş səlahiyyətli bir şəxs kimi qəbul edilmişdi (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax: Ceyhun Bayramlı, Babək və Hürremilik, Bakı 2014, səh. 309-311).

. Şirvin və “Şirvinlik”lə bağlı XX əsrin ən böyük filosoflarından olan Azərbaycan Türkü Asif Ata (Asif Qasım oğlu Əfəndiyev) göstərir ki, Şirvin qədim Şərq Allahların – dan biriydi və insandan kənarda yox, insanda yaşayırdı. O, insan yaratmamışdı, ancaq insanı ilahi qüdrətə – Allahlığa çatdırırdı. Hər dövrdə bir şəxsin ömründə zühur edirdi. Xürrəmilər zamanında bu zühur Babəkin aqibətinə düşmüşdü. Şirvin Ruhani Həqiqəti söyləyirdi. Şirvinə görə, Allahlıq insandan kənarda deyil, insandadır. İnsan öz məhiyyətinə görə ilahi Xilqətdir. Bu inam Babəkə – möhtəşəm yağıyla (Abbasi Xilfəti nəzərdə tutulur – A. M.) döyüşən Peyğəmbərə və Qəhrəmana gərək idi. Babək daxilində Şirvinin gəzdirdiyinə inanırdı. Şirvin Babəkin qəlbində, ağlında, əməlinə yaşayırdı. Şirvin Ərdəbildə Bəzz Qalası Ucalığında dayanan, Dəhşətlə (Abbasi Xilafəti nəzərdə tutulur – A. M.) döyüşən Babəkdə zühur etmişdi (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax: Asif Ata, Uluyurd aqibəti – Bütöv

Azərbaycan , Bakı , “Araz” , 2007 , səh . 83 , 84) .

. Babəkilər Şirvinə inanır ,Onun Ruhunu çağıraraq deyir- dilər : “ Ey Uca Şirvinin Ruh ! Səni gözləyirik ,bizi hər iki dünyada şad et ! “.

. Tədqiqatçılar göstərirlər ki , “ Tarixdə xalq içərisindən çıxmış 3 böyük dahi sərkərdə ən yüksək qəhrəmanlıq zirvə- sinə çatmışdır: Romada Spartak ,Azərbaycanda Babək və Çində Xuan Çao . İnamlı deyə bilərik ki, Babək bunların içə- risində daha böyük , daha cəsur , daha istedadlı komandan idi “ (Ebülfez Elçibey , Bütöv Azərbaycan yolunda ,Ecdad Yayınları , Ankara , səh . 188) .

. Babəkin başçılığı ilə Babəkilər tərəfindən tənəzzülə uğradılan Abbasi Xilafətində Babəkdən sonra yüksək hərbi məqamlara yüksələn Türk əsilli sərkərdələr IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Abbasilərdən olan Xəlifələri ya öldürmüş , ya Bağdad küçələrində ağaca sarıyıb döymüş, üstlərinə şirə töküb əl-qolu bağlı günəşin altında saxlayaraq milçəklərin onlara necə əzab verdiyinə baxıb həzz almış , ya da gözlərini çıxartdırıb Bağdad küçələrinə buraxmışdılar.“ Burda mənəm,Bağdadda kor Xəlifə “ Türk məsəli və “ Dilənçi Xəlifələr “ ifadəsi də buradan yaranıb .

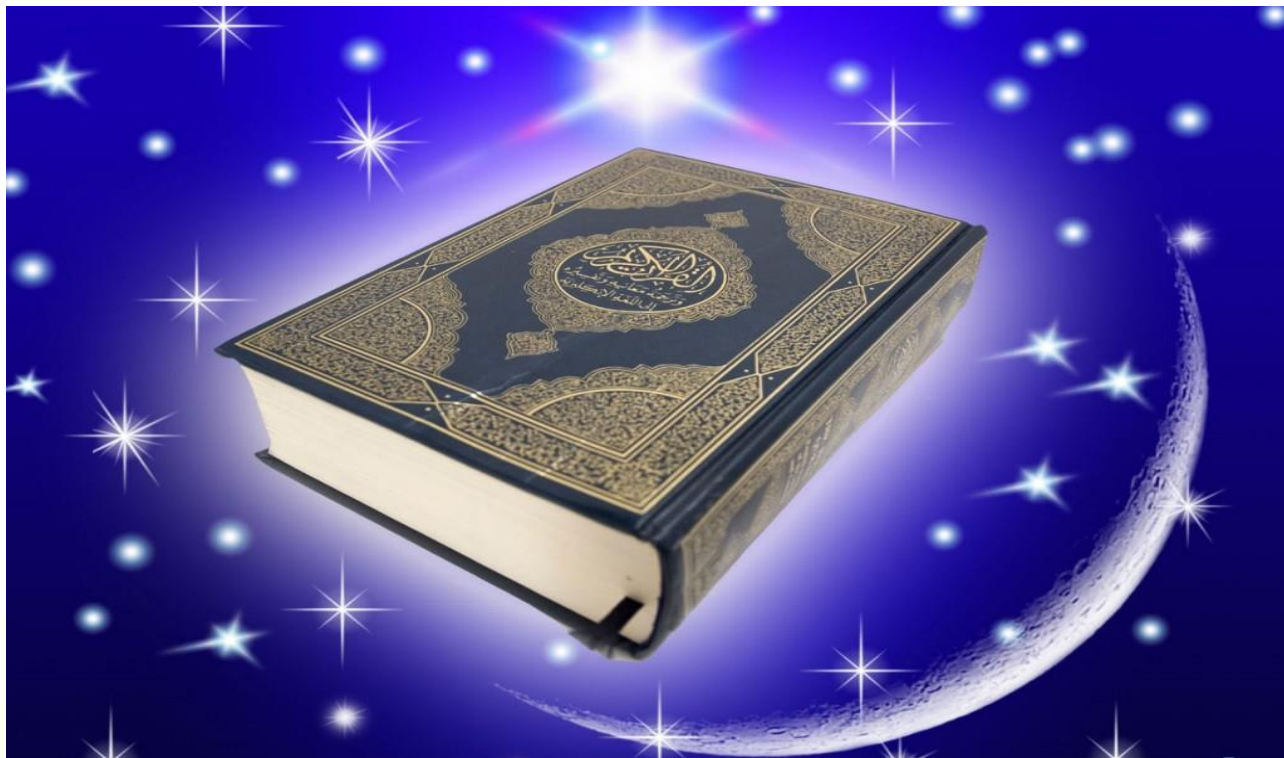
. Babəkin həyatı acı sonluqla nəticələnsə də O , şərəfli bir tale yaşamış , dövrün məğlubedilməz sayılan Ərəb Xilafətini lərzəyə salan möhtəşəm bir Hərəkət yaratmış , 1200 ildən bəri unudulmayan , milyonların qan yaddaşına əbədi həkk olunan ilahi Missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirmiş , təkcə özünün deyil , mənsub olduğu Azərbaycan Türkləri- nin də başını uca etmişdir .

. Düşmənlərin Babək haqqındakı bütün hədyanlarına baxmayaraq onlar bugünə qədər Babəki mənsub olduğu Azərbaycan Türklərinin qan yaddaşından silə bilməyib və bundan sonra da silə bilməyəcəklər . Bugün belə milyonlar- la soydaşımız fars şovinizminin və Molla rejiminin bütün təzyiq və təqiblərinə baxmayaraq Babəkin əziz xatirəsini yad etmək məqsədilə Babək Qalasını (Bəzz Qalasını) ziya-rət edirlər.

. Babək ən qüdrətli hərbi strateq , Azadlıq simvolu , böyük filosof , nüfuzlu dövlət xadimi və Milli Qəhrəman kimi hər bir Türkün qəlbində əbədi yaşayacaqdır !
Ruhu şad olsun !

8. TÜRKLƏR VƏ İSLAM DİNİ

İslam dini ilahi dindir. Bu din haqq dinidir. Bu din Məhəmməd Peyğəmbərə (s) Tanrı tərəfindən göndərilən Vəhylər əsasında yaranmışdır. İslam dininin müqəddəs Kitabı Qurandır.

Quran Tanrı tərəfindən Məhəmməd Peyğəmbərə (s) göndərilən Vəhylərdən ibarətdir. İslam dini insanlığın son ilahi dini, Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanlığın son Peyğəmbəridir.

İslam dini dünya və axirətə əsaslanan dindir. Yəni hər kəs bu dünyadakı əməlinə görə axirətdə Tanrı tərəfindən dəyərləndiriləcək. İslam dini əqlə və məntiqə sığan bir dindir. Bu dində yerinə yetirilə bilməyəcək heç bir əmr və göstəriş yoxdur.

İslam dinində kimsənin günahı başqasına yüklənməz. Bu dində bütün sorumluluqlar fərddir, yəni hər bir insan öz əməlinin qarşılığını alacaq. İslam dini bütün insanların sosial həyatını təmin edən, digər dinlərdən fərqli sinkretik, yəni məntiq, fəlsəfə və elmlə silahlanmış ideal bir dindir. Bu din özündən əvvəlki bütün dinlərdə cavabsız qalan xeyli suallara cavab verir. İslam dini həyatda olan bütün hadisələri məntiqə izah etməyə icazə verir. İslam dini başqa dinlərdən fərqli olaraq təkamülü qəbul edir. Bu din fəlsəfədən fərqli olaraq təsadüfləri qəbul etmir və həyatda baş verən bütün hadisələri zərurət hesab edir.

İslam dininə qulluq edənlərə “müsəlman” deyilir. Müsəlmanların ibadət yerləri məscidlər, qiblələri Kəbədir.

İslam dini yeddinci əsrin birinci yarısında Ərəbistan Yarımadasında Məhəmməd Peyğəmbər (s) tərəfindən yaradılmış, daha sonra Asiya, Afrika və qismən də Avropa və Amerika qitələrində yayılmış təkəllahlı ilahi dinlərdəndir. İslam dini beş əsas sütun üzərində

qurulmuşdur: 1) Tövhid, yəni Vahid Allaha inam; 2) Namaz; 3) Oruc; 4) Xums və zəkat; 5) Həcc ziyarəti. Sonradan bu beş şərtə əli, ayağı sağlam hər müsəlman kişinin İslam üçün savaşa iştirakını vacib sayan “Cihad” da əlavə olunmuşdur.

Türklərin Animizm, Şamanizm, Azərdüştlük, Göy Tanrı, Xristianlıq və İudaizmlə yanaşı, kütləvilik, zaman və məkan baxımından ən çox etiqad etdikləri din İslam dini olmuşdur.

İslam dinini ilk qəbul edən Türklər Azərbaycan Türkləridir. Xəlifə Osman dövründə (644-656), VII əsrin ortalarında Azərbaycanın güney bölgəsi xilafət orduları tərəfindən fəth edilmiş, əhalinin müxtəlif təbəqələri öz əmlak imtiyazlarını əldə saxlamaq üçün İslam dinini tərəddüdsüz olaraq qəbul etmişdilər.

Digər Türklər İslam dinini VIII əsrdən etibarən fərdi, boy, oymaq, tayfa və qəbilə şəklində qəbul etməyə başlamışdılar. Qədimdən bəri Tək Tanrı inancına sahib olan Türklər axirətə və ruhun ölməzliyinə inandıqlarından, həmçinin İslamiyyətin təlqin etdiyi əxlaqi dəyərlər qədim Türk “Alplıq” anlayışına uyğun olduğundan və xüsusilə İslamın “Cihad”ı Türklərin “Fəth” görüşünü əhatə etdiyindən Türklər İslamiyyəti könüllü şəkildə qəbul edərək qısa zamanda İslamiyyətin bayraqları kimi dünyanın qarşısına çıxmışdılar.

Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına, Çin və Hindistandan Orta Şərq və Afrikanın şimalına qədər böyük bir ərazidə iki min il hökm sürmüş və bir çox siyasi, ictimai və etnik baxımdan böyük izlər buraxmış Türklər İslam dinini qəbul etdiyi dövrdən başlayaraq çeşidli ölkələrdə Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Türk-Moğol, Qızıl Orda, Teymurlular, Türk-Hind, Osmanlı, Səfəvi və Əfşarlar kimi imperatorluqlar, Tulunoğulları, İxşidilər, Misir Türk, Dehli Türk, Anadolu, İraq, Suriya, Kirman Səlcuqluları, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular kimi dövlətlər, Eldənizlər, Zəngilər, Salqurlar, Börilər, Bəytəkinlər kimi Atabəyliklər, Artuklu, Danişməndli, Məngüçüklü, Saltuklu, İnallı və s. kimi Bəyliklər, Güney və Quzey Azərbaycan xanlıqları kimi kiçik dövlətlər, Azərbaycan, Türkiyə, Qazağıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Quzey Kipr kimi Cümhuriyyətlər, Batı Trakiya, Uyğuristan, Tatarıstan, Başqırdıstan kimi Muxtar Cümhuriyyətlər quraraq İslam dünyasının müqəddəratına hakim olmuş, Asiya, Yaxın Şərq, Doğu Avropa və Afrikanın min illik bir tarixinə istiqamət vermişlər.

Türklərin İslam ölkələrinə müxtəlif səbəblərdən gələrək xilafət mərkəzində vəzifə alanlarına şərq mənbələrində “Ətrak”, müstəqil dövləti olanlara “Türk”, Oğuz Türklərinə isə sonralar “Türkmən” deyilmişdir. Şərq mənbələrində “Ətrak” deyə anılanlar içərisindən Afşin, Aşnas, İnək, Vasif, Böyük Buğa, Kiçik Buğa kimi ordu komandanları, Xaqanoğlu Fəth kimi dövlət adamı, Tulun oğlu Əhməd (875-884), Əhməd oğlu Humareveyh (884-895), Məhəmməd Əbu Bəkr (935-946) və s. kimi hökmdarlar çıxmış, Misir və Suriyada müstəqil Türk dövlətləri qurmuşdular.

Tarixdə ilk Türk-İslam dövləti Qaraxanlılar dövlətidir (920-1212). Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğa Xan İslam dinini 920-ci ildə rəsmi dövlət dini elan etmiş, oğlu Baytaş doğu

Qaraxanlı xaqanı Arslan Xanı məğlub edərək bütün Qaraxanlı dövlətini islamlaşdırmağa müvəffəq olmuş, bundan sonra İslam dini Türklər arasında artıq bir “Cihad” mahiyyəti almışdı. Türklərin İslamiyyəti qəbul etmələri ilə onların din, dil, ədəbiyyat və bütövlükdə mədəniyyətlərində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdi.

QARAXANLI TÜRKLƏRİNƏ AİD DEQARON (HAZARA) CAMİSİ

IX-X ƏSRƏ AİD İLK TÜRK İSLAM CAMİSİ

Türklərin İslam dinini qəbul etmələrindən sonra İslamiyyət həm nəzəri, həm də əməli olaraq köçəri və oturaq Türklər arasında fərqli bir şəkildə dəyərləndirilmişdi. Belə ki, köçəri Türklər arasında öz Türkçə ilə xalqa xitab edən və İslam dinini onlar arasında yaymağa çalışan Türk təsəvvüf cərəyanının yaradıcısı Əhməd Yəsəvi dini mövzuları anlaşıqlı şəkildə xalqa çatdırmış, İslam imanını Türkün inanış və üslubu ilə birləşdirməyə nail olmuşdu. Əhməd Yəsəvi müsəlman ərəb ordularının, hətta İslamı qəbul edən ilk Türklərin savaş yolu ilə görməyə çalışdıqları işi təsəvvüf yolu ilə daha asan bir şəkildə yapmışdı.

Ümumiyyətlə, İslamiyyət Mavəreünnəhrdə gücləndikcə bu bölgədə filosof Uzluğ oğlu Fərabî, Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcısı Əhməd Yəsəvi və onun müridi Hakim Süleyman Ata, böyük dilçi və fizik Cövhəri, ensiklopedik alim Mahmud Kaşğarlı, Türk klassik ədəbiyyatının yaradıcısı Yusif Xas Hacib Balasağunlu kimi elm və fikir adamları yetişmişdi ki, onların sayəsində İslam dini digər bölgələrə də yayılmışdı.

İslam dini Xəzər Türkləri arasında da yayılmış, onların nüfuz dairəsində olan İtil (Volqa) Bulqarları da X əsrin ilk yarısında bütönlüklə İslamiyyəti qəbul etmişdilər. Bulqar hökmdarı Almış Xan xalqı ilə birlikdə İslamiyyəti qəbul etmiş, xəlifədən İslam dininin öyrədilməsi üçün

din adamları istəmiş, xəlifə Muktədir də 921-ci ildə məşhur tarixçi İbn Fadlanın başçılığı ilə bir heyət göndərmişdi.

Türklərin İslamiyyəti qəbulunda öz dinləri ilə İslamiyyət arasında bir yaxınlıq olması mühüm rol oynamışdı. Belə ki, İslamın “Cihadı” Türklərin savaşıçı ruhuna və “Cahan hakimiyyəti məfkurəsi”nə uyğun gəldiyindən Şamani və Göy Tanrı dinində olan Türklər İslamın “Cihad”ını, onun savab və fəzilətlərini, şəhadətin və etdiyi axirət mükafatını, həmçinin öz dinlərində olan ruhun əbədiyyəti, axirət həyatı, Cənnət və Cəhənnəm əqidələrinin, Tanrıya qurban kəsilmənin İslamiyyətdə daha mükəmməl olduğunu görmüş və İslamı könüllü olaraq qəbul etmişdilər. Türklərin qəhrəman sayılan Alpları “Alpərən” şəklində qüdsiyyət qazanaraq İslamın “Qaziləri” ilə birləşmiş, İslamiyyət X əsrdən sonra Türklərin milli bir dininə çevrilmişdi. Türklər İslam dininə aid bir çox məfhum və istilahları öz din və dillərində bularaq İslam dövründə də işlətməşlər. Türklər “Allah” adı ilə yanaşı “Tanrı, Ulu Tanrı”, Cənnət, Cəhənnəm, səcdə, qiyamət, Şeytan, günah və s. ilə yanaşı Uçmaq, Tamu, yükünç, Ulugün, Yek, yazuk və s. kimi istilahları İslam olunca da mühafizə etmiş, ən qədim Quran təfsir və tərcümələrində, bədii əsərlərində paralel işlətməşlər.

Türklərin İslamiyyəti könüllü olaraq qəbul etmələrini XII əsr Siryani alimi Mikail üç əsas səbəblə əsaslandıraraq göstərmişdi ki: “Türklər daima tək bir Tanrıya inandıqlarından onlar ərəblərin Allahı ilə öz Tanrıların eyni olduğunu qəbul etmişlər. Mavəraünnəhrdə yaşayan Türklər müsəlman olunca digər Türklər də öz dillərində danışan irqdaşlarının dininə girmişdilər. Türklər İslam ordularına əsgər olaraq daxil olmuş, Bizanslılara qarşı savaşmış və bu sayədə İslamiyyəti öyrənmiş və onu qəbul etmişdilər” (Bax: Michel le Syrien, Chronique, (Fransızca tərcüməsi), Paris 1905, III cild, səh. 156-157).

İslamiyyətin Oğuz və Qıpçaq (Qarluk) Türkləri arasında yayılması Türk tarixində olduğu kimi İslam və dünya tarixində də böyük nəticələr doğurmuşdur. Belə ki, dastanlaşmış əfsanəvi Oğuz Xaqanın nəslə olan bu iki böyük Türk boyu sayəsində İslamiyyət Türklərin milli dini halına gəlmiş, Göy Türklərdən sonra iki yüz il müddətində “Xaqanlıq” dərəcəsinə yüksələ bilməmiş Türklər nəhayət Satuk Buğra Xan Qazi sayəsində Qaraxanlı, Səbük Təkin oğlu, tarixdə ilk dəfə “Sultan” titulu işlətməmiş məşhur Mahmud Qəznəli sayəsində Qəznəli, Səlcuq Qazi, Toğrul Bəy, Alp Arslan və Məlikşah sayəsində Səlcuqlu, Osman Qazi, Orxan Qazi, ildırım Bəyazid, Sultan Mehmet Fateh, Sultan Səlim və Süleyman Qanuni sayəsində Osmanlı, Çingiz Xan və Batı Xan sayəsində Türk-Moğol, Əmir Teymur və Babur sayəsində cahanşümul Teymurlu imperatorluqları min il boyunca dünyada söz sahibi olmuşlar. Məşhur orta əsr tarixçisi İmadəddin İsfahaninin yazdığı kimi: “Türklər hər ölkəyə daxil olub oranı aldılar və heç bir əngəl ilə qarşılaşmadan hər tərəfə yayıldılar. Türklərin almadığı məmləkət, içmədikləri su...qalmadı. Hökmdarlar onların gəlişindən ürküb qaçdılar, vardıqları şəhər və məmləkət hakimlərini atıb öz valilərini təyin etdilər. Şəhərləri və ölkələri doldurub hər tərəfə hakim oldular”(Bax: İmadəddin İsfahani, Zübdət ün-Nüsrə, Leyden, səh. 9).

Türklər Türküstan, Sibir, Rusiya, Çin, Hindistan, Persiya, Azərbaycan, Anadolu, Yaxın Şərq, Quzey Afrika və Şərqi Avropanın son min illik tarixinə istiqamət verərək İslam

dünyasının müqəddəratını həll etmişlər. İslam dini ilə Türklərin mənəvi birliyi bərqərar olmuş, Türklərin qüdrət və əzəməti tarixə nümayiş etdirilmişdi. Türklər özləri ilə bərabər İslam dininin də əbədiyaşarlığını təmin etmişlər. Min il İslam dininin qorunub saxlanılmasında milyonlarla şəhid verən, İslam dininin günümüzə qədər gəlib çatmasında əvəzsiz xidmətləri olan, İslamı yer üzündən silməyə çalışan “Səlib yürüşləri”nin qarşısını qəhrəmancasına alan, bu müqəddəs dini üç qitədə əsrlər boyu yaşadan, bu dinin yaradıcısı sayılan ərəblər və guya özlərini bu dinin təəssübkeşi sayan farslar deyil, məhz “Tanrı ordusu Türklər” olmuşdur.

Türklər İslam aləminə başçılıq etdikləri dövəmlərdə əllərində bütün hakimiyyət və səlahiyyətlər olmasına baxmayaraq heç bir xalqa yuxarıdan aşağı baxmamış, özlərini üstün tutmamış, irqçi bir anlayışda bulunmamış, sonda özlərinə bəha başa gəlsə də İslam dininin ümmətçiliyə dayanan ideoloji sisteminə daim əməl etmişlər.

Bəşər sivilizasiyasının Doğu və Batısını, Quzey və Güneyini çulğalaşdıran Türklər bəşərin ayrı-ayrı dini qavramlarını da ümumiləşdirmiş, bütün dini görüşləri uyğunlaşdıraraq bəşəri bir dini fəlsəfə yaratmışlar. Bu dini fəlsəfənin əsasını insanlığın qeyri-məhdud idrakına dayanan və istinadgahın son nöqtəsi olan Tanrıya doğru inamla addımlamaq təşkil edir. Bu yolda ən böyük yolgöstərici insanlığın son dini olan İslam dinidir. İslam dini elm və fəlsəfə ilə çulğalaşdığından O, cəmiyyətin ağıl, idrak, məntiq və məfkurə qüvvəsidir.

İslam dini Yer ilə Göyü, Ərş ilə Fərşi, Həyatla Axirəti, Fani ilə Əbədini bir-birinə bağlayan Tanrı Elmi, Tanrı göstərişlərinin məcmusu, Tanrı tərəfindən insanlara bəxş edilmiş həyat proqramı, insanoğlunun əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin toplusu, insanları dünyada və əbədiyyətdə xoşbəxtliyə ulaşıdıran inanc və davranış məşəli, insanla Tanrı arasında əlaqə vasitəsidir. Əgər insanla Tanrı arasındakı bu əlaqə kəsilsə, insanlıq məhv olar. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, İslam dini Göyü yox, məhz Yeri, Tanrını deyil, məhz insanlığı mühafizə edir. Ona görə də İslam dinini qorumaq Yer kürəsini və qarşılıqlı olaraq insan da daxil bütün canlı mövcudatı qorumaq deməkdir. Bu anlamda İslam dininin qarantı olan “Tanrı ordusu Türklər” min il Yer kürəsinin böyük bir bölümünü və qarşılıqlı olaraq bu bölgədə yaşayan xalqların və bütün canlı mövcudatın qoruyucusu olmuşlar.

Tanrı əbədi din olan İslam dininin qarantı Türkləri əbədiyaşar etsin! Amin.

Yarandığı ilk dövrlərdə daha çox mənəvi dəyərlərə üstünlük verən dinlər zaman keçdikcə mənəvi dəyərlərin sərhədlərini aşaraq maddi həyatı da nizamlamağa çalışmış, hətta əsaslandıkları müqəddəs Kitablarını buna yol vermədiyinə baxmayaraq dövlət başçıları və “din xadimləri” adlanan zümrələr əllərinə fürsət keçən kimi bu dinlərdən mənəvidən daha çox maddi cəhətdən yararlanmağa başlamışlar. Bu hal İslam dinindən də yan keçməmişdir.

Doğrudur, Qurani-Kərim özündən əvvəlki Tövrat və xüsusilə İncildən fərqli olaraq özündə insanların sosial həyatını təmin edən maddi dünya ilə bağlı məsələlərə də geniş yer ayırmışdır. İslam dini də onun yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbərin (s) və ondan sonrakı dörd xəlifənin- Əbu Bəkrin (632-634), Ömərin (634-644), Osmanın (644-656) və Əlinin (656-661)

dövründə, 40 il müddətində maddidən daha çox mənəvi məsələlərlə məşğul olmuş, sonra bu ilahi dini səmavilik və mənəvilikdən ayıraraq tamamilə maddiliyə yönəldən Əməvilər (661-750) və Abbasilər (750-1258) ərəb qəbilə gələnlərini önə çəkərək İslam dininin təməl prinsiplərini pozmuşdular.

Xalq tərəfindən seçilən ilk xəlifələr seçildikdən sonra mənəvi olaraq Tanrı, maddi olaraq da cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Fəqət ilahi və haqq dini olan İslamın bu anlayış tərzini uzun müddət davam edə bilməmiş, İmam Əlidən sonra hakimiyyətə gələn Müaviyə (661-680) özünəqədərki İslam dəyərlərini çeynəyərək xilafəti istibdadın ən dəhşətli və müdhiş bir şəkli olan monarxiyaya çevirərək oğlu Əyyaş Yezidi (680-683) varis təyin etmiş, xəlifənin iradəsi pers Sasanilərdə olduğu kimi mütləq bir qüdrət halına salınmış, ilahi iradəyə Allahın Özü riayət etdiyi halda Əməvi xəlifələri iradələrinə belə sadıq qalmamış, özlərini Allahın yerdəki kölgələri saymalarına baxmayaraq kölgəsi olduqları Allaha belə tabe olmamış, nəfs və ehtiraslarına uyaraq hərəkət etməyə adət etmişdilər.

Əməvi və daha sonra Abbasi xəlifələrinin belə olduqlarını gören dövlət və hökumət məmurları və ordu komandanları da eyni yolu tutmuşdular. Heç bir sağlam əsasa dayanmayan, üsul və ruhi baxımdan heç bir mənəviyyətə və əxlaqa sığmayan, zülmə, fəsada, xəyanətə və cinayətlərə yol açan bu hakimiyyətlər özlərinə itaəti Allaha və Peyğəmbərə itaət kimi dəyərləndirmiş, hətta Peyğəmbər nəvələrini belə heç nədən çəkinmədən alçaqcasına qətlə yetirmiş, Peyğəmbər nəslindən olan insanları ölkədən didərgin salmışdılar. Bütün bunlar da azmış kimi İslam dinini, onun mənəvi dayacağı sayılan “ümmətçilik”dən də ayıraraq “Cəhiliyyə dövrü”nün ərəb irqçiliyi təfəkkürünə tabe tutan Əməvilər və daha sonra Abbasilərin səyi nəticəsində İslam dini Yəhudilərdə olduğu kimi milli bir dinə çevrilmə təhlükəsi ilə üzləşmiş, “İslamlaşma” “Ərəbləşmə” ilə əvəz edilmiş, hətta bu fikirlər Quranla əsaslandırılmağa çalışılmış və əxlaqsız xəlifələrə yaltaqlanmağı şərəf sayan İbn əl-Müqəffə, Məsudi, Bəlxı, Əbu Həyyan, Səid əl Əndəlüsi, Təbəri və s. kimi bir çox şovinist ərəb alim və tarixçiləri öz əsərlərində ərəb olmayan digər müsəllətləri aşağılayaraq göstərmişlər ki, Tanrı ərəbləri bütün insanlardan üstün yaratmış, ona görə də bütün Peyğəmbərləri Sami irqindən seçmişdir. Halbuki Quranda açıq-aşkar göstərilmişdir ki: “Hər bir ümmətin bir Peyğəmbəri vardır. Onların Peyğəmbərləri gəldikdə onlar arasında ədalətlə hökm verilər və onlara zülm edilməz” (Yunus, 47), “Biz (Tanrı nəzərdə tutulur-A.M.) hər bir Peyğəmbəri ancaq öz millətinin dilində danışan göndərdik ki, onlara (Allahın əmrlərini) izah edə bilsin” (İbrahim, 4), Əməvi və Abbasi xəlifələrinin dövlət səviyyəsində həyata keçirdikləri bu irqçi təfəkkürlərinin nəticəsi idi ki, İslamı qəbul edən bəzi xalqlar ondan uzaqlaşmış, İslam dininin vəhdəti pozulmuş, Ərəb xilafəti mərhələ-mərhələ çökmüş, sonda öz yerini ümmətçiliyi tarix boyu qoruyub saxlayan, İslam dininin “Vəhdət” prinsipinə əməl edən üç qitənin min illik tarixinə istiqamət verərək İslam dünyasının müqəddəratını həll edən “Tanrı ordusu Türklər”ə tərk etmişdi.

Bütün bu mənəvi əxlaqsızlıqlara baxmayaraq istər Əməvilər, istərsə də Abbasilər dönəmində xeyli miqdarda İslami maddi mədəniyyət nümunələri yaradılmış, Ərəblər 756-cı

ildə İspaniyanı fəth edərək oranı XV əsrin sonlarına qədər idarə etmiş, İspaniyada böyük bir İslami mədəniyyət yaratmışdılar ki, bu İslami mədəniyyət sayəsində Avropa yeni bir yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdu. Xəlifə Ömər zamanında dənizdən qorxan Ərəblər sonradan sürətlə dənizçi olmuş, qurduqları donanmalarla hərbi və ticarət hakimiyyətini ələ almış, bununla da Aralıq dənizi sahillərində və Aralıq dənizi adalarında yüksək səviyyəli bir İslami maddi mədəniyyət yaratmışdılar.

Abbasilər dövründə Türklərin İslam aləmində idarəçiliyi və hərbi nüfuzu artmış, xilafətdə Ərəblər ikinci plana keçmiş, Türk əsilli bir çox hərbi komandan və vali xilafət idarəçiliyində önəmli rol oynamış, Misir və Suriyada Tulunilər (875-905) və İxşidilər (935-969), Türküstanda Qaraxanlı (940-1040) və Qəznəvilər (963-1183) kimi Türk-İslam dövlətləri qurulmuş, bu dövlətlər İslam mədəniyyətinə önəmli töhfələr vermişdilər. Bu dövrdə həmçinin Türk əsilli bir çox alim və filosoflar da İslam dünyasının mənəvi mədəniyyətinin inkişafında önəmli rol oynamışdılar. Nəhayət, 1055-ci ildə Xilafətin mərkəzi Bağdadı fəth edən, Səlcuqlu imperatorluğunun qurucusu, tarixdə “İslam dünyasının qurtarıcısı” kimi şərəfli bir ad qazanan, dövrün tarixçiləri tərəfindən “Allahın dininin zینəti, Yer üzünü ədalətlə dolduran, Türk-İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsində əvəzsiz xidmətlər göstərən ” kimi vəsfləndirilən Səlcuqlu Sultanı Toğrul Bəy İslam tarixində ilk dəfə olaraq dünyəvi hakimiyyəti dini hakimiyyətdən ayırmış, bu dövrdən başlayaraq 1517-ci ilə qədər dünyəvi hakimiyyəti Türk hökmdarları, dini hakimiyyəti isə Ərəb xəlifələri icra etmişlər.

Məşhur tədqiqatçı Karabacek göstərir ki: “Dünya tarixində Türklərin İslama sahib çıxması qədər böyük təsirə malik hadisə göstərilə bilməz. Bu elə bir tarixi hadisənin başlanğıcı idi ki, Ərəb irqçiliyini və Ərəb xilafət anlayışını kökündən sarsıtdı”.

İslam dinini ilk qəbul edənlərdən biri Azərbaycan Türkləridir. Xəlifə Osman dövründə, VII əsrin ortalarında, Ərəb xilafəti tərəfindən Sasani imperiyasının (226-651) 651-ci ildə tarix səhnəsindən silinməsi ilə onun tərkibində olan Azərbaycanın güney bölgəsi də xilafət orduları tərəfindən işğal olunmuş, əhalinin müxtəlif təbəqələri öz əmlak və imtiyazlarını əldə saxlamaq üçün İslam dinini qəbul etmişdilər. Digər Türklər İslam dinini VIII əsrdən etibarən fərdi, boy, oymaq, tayfa və qəbilə şəklində qəbul etməyə başlamış, nəhayət 920-ci ildə Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra Xan İslam dinini rəsmi dövlət dini elan etmişdi.

Türklərin İslamiyyəti qəbul etmələri ilə onların din, dil, ədəbiyyat, fəlsəfə və bütövlükdə mənəvi və maddi mədəniyyətlərində də mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Türklərin İslam dinini qəbul etmələrindən sonra İslamiyyət həm nəzəri, həm də əməli olaraq köçəri və oturaq Türklər arasında fərqli bir şəkildə dəyərləndirilmişdi. Belə ki, köçəri Türklər arasında öz Türkçə ilə xalqa xitab edən və İslam dinini onlar arasında yaymağa çalışan Türk təsəvvüf cərəyanının yaradıcısı Əhməd Yəsəvi dini mövzuları anlaşıqlı şəkildə xalqa çatdırmış, İslam imanını Türklərin inanış və üslubu ilə birləşdirməyə nail olaraq İslamı qəbul edən Türk hökmdarlarının savaş yolu ilə görməyə çalışdıqları işi təsəvvüf yolu ilə daha asan və başarılı bir şəkildə yapmağa nail olmuşdu. Ümumiyyətlə, İslamiyyət Türküstanda filosof Uzlugh oğlu Farabi, Türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaradıcısı Əhməd Yəsəvi və onun müridi

Hakim Süleyman Ata, böyük dilçi və fizik Cövhəri, ensiklopedik alim və dilçi Mahmud Kaşğarlı, Türk klassik ədəbiyyatının yaradıcısı Yusif Xas Hacib Balasoğlu kimi elm və fikir adamlarının sayəsində İslam dini digər bölgələrə də yayılmışdı.

Min il İslam dininin qorunub saxlanılmasında milyonlarla şəhid verən, İslam dininin günümüzə qədər gəlib çıxmasında əvəzsiz xidmətləri olan, bu müqəddəs dini üç qitədə əsrlər boyu yaşadan Türklər bu dini irqçiliyə sürükləyən Ərəblərdən və bu dini şovinst məzhəbçiliyə çevirən Farslardan fərqli olaraq bu dinin təməl prinsipi olan “ümmətçiliyi” yenidən özünə qaytarmış, bu müqəddəs dinə imanla, inamla, inancla xidmət etmiş, İslam dininin qarantı olmuşlar.

İslamiyyətin Oğuz və Qıpçaq Türkləri arasında yayılması Türk tarixində olduğu kimi İslam və dünya tarixində də böyük nəticələr doğurmuş, Türklər çeşidli ölkələrdə və dövrlərdə müxtəlif imperatorluq, dövlət, Atabəylik, Xanlıq və Cümhuriyyətlər quraraq İslam dünyasının müqəddəratına hakim olmuş, Asiya, Yaxın Şərq, Doğu Avropa və Quzey Afrikanın min illik bir tarixinə istiqamət vermiş, Uzaq Şərqdən Avropanın ortalarına, Çin və Hindistandan Orta Şərq, Azərbaycan və Anadoluya, Türküstandan Afrikanın şimalına qədər böyük bir ərazidə siyasi, iqtisadi və ictimai baxımdan böyük izlər buraxmış, bəşər mədəniyyətinin Doğu və Batısını, Quzey və Güneyini çulğalaşdıraraq bəşəriyyətin ayrı-ayrı dini və mədəni qavramlarını ümumiləşdirmiş, cahanşümul maddi və mənəvi bir mədəniyyət yaratmışlar. İslam dininə aid ən möhtəşəm maddi mədəniyyət nümunələrini Osmanlı Türkləri yaratmışlar.

SULTAN ƏHMƏD CAMİSİ (İSTANBUL 1609-1917)

Mənəvi mədəniyyətin əsaslarından biri də əxlaqdır. Əxlaq da dil və din kimi insan varlığının və insan mənəviyyatının ən ali dəyəridir. Əxlaqi dəyərləri gəlmiş bir insan və xalq insani və milli bütönlüyünü qorumuş, əksinə, əxlaqi dəyərləri gəlməmiş bir insan və xalq insani və milli bütönlüyünü itirmiş sayılır. Əxlaqi dəyərlər hər bir insanın və xalqın öz içindən doğub inkişaf etsə də əxlaq bütövlükdə təbii bir insani dəyərdir. İnsanların, millət və

xalqların bir-biri ilə əlaqələrinin az olması və ya heç olmaması belə doğruluq, sözdə və əməldə dürüstlük, sədaqət, məhəbbət, ədalət və s. bu kimi əxlaqi dəyərlər dəyişməzdir.

Bütün maddi və mənəvi təmizliklər, paklıqlar əxlaqi təmizlik, əxlaqi paklıqdır. Əxlaqi təmizlik lovğalıq, yalançılıq, ikiüzlülük, yaltaqlıq, həsəd, paxıllıq, kin-küdurət, qəddarlıq, başqalarını bəyənməmək və alçaltmaq və s. kimi pisliklərə yol verməməkdir. Əxlaqi paklıq insanın sözü ilə əməlinin bir-birinə uyğun olması, insanın insana, insanın heyvanlara və hətta hər bir əşya və hadisəyə insani münasibəti, yaxşılığı, fəziləti, ədəbi, insafi, mərhəməti, sədaqəti, səxavəti, ləyaqəti, həqiqəti, mərifəti, məhəbbəti, ədaləti, elmi, ağıl, idrakı, iradəni, cəsarəti və s. bu kimi mənəvi dəyərləri özü üçün həyat tərzini seçmək deməkdir. Ona görə də hər bir insan həm özü, həm də yaşadığı cəmiyyət qarşısında, hər bir kişi və qadın bir-biriləri və ailəsi qarşısında, hər bir məmur məsləki qarşısında, hər bir dövlət və hökumət başçısı milləti qarşısında, hər bir millət və xalq bəşəriyyət qarşısında cavabdehdir.

Əxlaqın şəxsi, cinsi, ailə, məslək, vətən, millət və millətlərarası kimi növləri vardır. Şəxsi əxlaqın əsasını fərdin mənəvi keyfiyyətləri, cinsi əxlaqın əsasını qadın kişi münasibətləri-qadının namusu və isməti, kişinin qürur və dəyanəti-, ailə əxlaqının əsasını ər və arvad, valideyn və övlad münasibətləri, məslək əxlaqının əsasını hər bir fərdin və ya qrupun öz ixtisas və peşəsinə münasibəti, vətən və millət əxlaqının əsasını vətəni və milləti qorumaq və sevmək, millətlərarası əxlaqın əsasını isə millətlərin bir-birinə kömək və yaxşılıq etməsi, bir-birinin xoşbəxtliyinə yardım etməsi təşkil edir.

Bütün bunlarla yanaşı hər bir millətin də özünəməxsus bir əxlaq anlayışı vardır. Bu anlayış hər bir millətin tarixindən süzülüb gələn dünyagörüşləri və adət-ənənələri ilə bağlıdır. Bu baxımdan əxlaq milli vicdanla iç-içədir.

Hər bir fərd kimi hər bir millətin də yer üzündə gerçəkləşdirdiyi tarixi və mədəni bir missiyası vardır. Türk millətinin tarixi missiyası əxlaqın ən yüksək fəzilətləri olan insan sevgisi və ədaləti bərpa etmək və qorumaq, bu yolda ən böyük fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərməyin mümkün olduğunu sübut etmək olmuşdur.

İnsan sevgisi üstəgəl ədalət prinsipi Türkləri tarixdə əxlaq mücəssiməsinə çevirmişdir. İnsanlığa xas bütün mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirən Türkləri nəzəri və fəlsəfi teoriyalardan daha çox real həyata dayanan əxlaq fəlsəfəsi maraqlandırmış, bu düşüncə tərzini haqq və ədalət anlayışı içərisində Türklərdə Cahan hakimiyyəti fikri doğurmuş və Türklər Gündoğandan Günbatana qədər olan xalqları öz himayələri altına almağa səy göstərmiş və tarixin müəyyən dövrlərində qismən də olsa buna nail olmuşlar.

Türk tarixi başdan-başa əxlaqi fəzilətlər sərgisidir. Türklərin məğlub etdikləri millətlərin, hətta etnik qrupların dillərinə, dinlərinə, inanclarına, adət-ənənələrinə, milli mədəniyyətlərinə sayğı ilə yanaşmaları, onlara dini və mədəni muxtariyyətlər vermələri, hətta bir çox xalqların dinlərini qəbul etmələri, bəzi hallarda hətta o xalqlar içərisində ərimaləri məhz Türklərin bu mənəvi mədəniyyətlərin (dil, din, əxlaq) əsas dəyərlərindən

olan, mədəniyyəti elm və sənətdən də daha yüksəkliyə qaldıran, tarixən insanlığa qalan ən ali miras, ən ali sərmayə, ən yaxşı sərvət, insanlığın mənəvi iksiri sayılan əxlaqı və onun əsas dəyərlərindən olan ədaləti hər şeydən üstün tutmalarından, Türklərin Bəylik qürurundan irəli gəlmişdir.

Bəşəriyyət nəhayət anlamalıdır ki, Türkün yoxluğu mənəvi mədəniyyətin, başqa sözlə, insanlığın məhvi, Türkün varlığı isə bəşərin mənəvi mədəniyyətinin, deməli, insanlığın əbədiyaşar olması deməkdir.

XX əsr bəşəriyyətin ən qanlı, ən dəhşətli əsri kimi tarixə düşmüşdür. Bu əsrdə Tanrının əşrəf olaraq yaratdığı insan Tanrının ona göstərdiyi doğru yola arxa çevirmiş, xristian dünyası Şeytanla qardaşlıq ittifaqına girərək iki dünya müharibəsi törətmiş, öz şeytani nəfsinə qul olmuş, şan-şöhrət və şəhvət burulğanında çabalayaraq insanlığı səfalətə sürükləmiş, insan insan qanına susamış, zülm ərsəyə dayanmış, bəşəriyyət qan dənizində boğulmuş, dinsizlik, imansızlıq insan ruhuna hakim kəsilmişdi. Bəşəriyyətin son ilahi dini olan İslam dininə və onun yüz illər boyu qoruyucusu və qaranlıq olan, dünyaya ilahi əxlaqı və ədaləti gətirən “Tanrı ordusu” Türklərə qarşı müstəmləkəçi xristian Qərb və Rusiya total hücumu başlamış, iki Türk İmperatorluğunu tarix səhnəsindən silməyə müvəffəq olmuşdular. Məqsəd İslam dünyasını parçalamaq, Şərqi, onun zəngin təbii sərvətlərini ələ keçirmək, İslami dəyərləri yox etmək, yerinə Lut Peyğəmbər dövründən miras alınan xristian dəyərlərini yerləşdirmək olmuşdur. Nəticədə Şərq xalqları XX əsrdə səfalət içərisində boğulmuş, dinsizlik paraziti onun bütün mənəviyyatını sarsıtmış, İslam dininə və onun təmsilçisi olan Müsəlmana qarşı bir “Səlib yürüşü” başlamışdı.

Bütün bunlar Quzey Azərbaycanda özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bu məmləkət “İslam Düşmənləri İttifaqı”nın qurduğu müxtəlif torların içində artıq iki yüz ildir ki, çabalayıb, rüsvay olur, bu torların içindən çıxıb bilmir ki, bilmir. Artıq iki yüz ildir ki, Quzey Azərbaycan insanı Müsəlman kimi yaşamır, yaşaya bilmir. 70 illik Sovet rejiminin Allahsızlıq siyasətini də buna əlavə etsək vəziyyətin necə ağır olduğunu şahidi olarıq. Mənzərə getdikcə daha da faciəli şəkil alır. Cəmiyyətdə Tanrının buyurduğu halallar haram, haramlar halal kimi qəbul edilir, maddiliklə mənəvililiyin harmoniyası pozulur, nahaqq haqqı üstələyir, ədalətin, imanın potensialı tükənir, dərd dərmanı üstələyir, tarixin təkəri tərsinə fırlanır.

Quzey Azərbaycan dövləti rəsmən İslam dövləti adlanmasa da əhalisinin əksəriyyəti “Müsəlman” sayılır. Azərbaycan cəmiyyətində kimi dindirsen Allahın (c.c) varlığını, Onun Peyğəmbərlərini, müqəddəs Qurani-Kərimi qəbul etdiyini, böyük əksəriyyətinin “Müsəlman” olduğunu söylədiyini eşidərsən. Lakin onlardan Allahı (c.c) dərk edib tanımağın, İslam dininin təməl prinsiplərinin, mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu, “Müsəlman”ın necə olduğunu soruşduqda çox az bir qismindən bu və ya digər dərəcədə müsbət cavab almaq olar. Bir çox özünü din xadimi kimi cəmiyyətə sırayanlar isə dinə bir gəlir mənbəyi kimi baxır, əhalinin xeyli hissəsi mənəvi dünyanın sərhədlərini aşaraq bütünlüklə maddi işlərlə məşğul olur, dinin irəli sürdüyü bütün mənəvi və əxlaqi dəyərlər

unudularaq insan ruhunu əzən quru və cansız məzhəbi rəvayətlər cəmiyyətdə əyləcə çevrilərək fanatik və xürafata bağlı zümrə hazırlanır.

Toplumu müqəddəs dindən ayıraraq məzhəbçi xürafata sürükləyən, yağışdan sonra baş qaldıran zəhərli göbələklər kimi bütün ölkəni saran xristian və digər məzhəbçi təşkilatlar qulyabanilər kimi cəmiyyətin boğazına sarılıb onu boğmaqda, İslam dininin “Müsəlman, Müttəqi və Mömin” adlandırdığı insanların sayı günü-gündən daha da azalmaqla, məmləkət getdikcə xarici şər qüvvələrin nəzarəti altına keçməkdədir. Tarixdə olduğu kimi bu gün də ölkəmizdəki dini-ideoloji boşluqdan, xalqın dini savadsızlığından, yoxsulluğundan, qeyri-sabit iqtisadi və siyasi vəziyyətindən məharətlə istifadə etməyə çalışan xarici qüvvələr “humanitar fəaliyyət” adı altında ölkədə vahabilik, nurçuluq, bəhailik, kəriyyəçilik, Yeova şahidləri və bir sıra xristian təmayüllü müxtəlif dini təşkilatların yerli özəklərini yaradaraq fəaliyyətə başlamışlar. Xalqın şüuruna təsir etməyi öz qarşılarına məqsəd qoyan və əslində parçalanmış Azərbaycan xalqını daha da parçalamağa yönəlmiş bu yeni “partlamamış bombalar”ı vaxtında zərərsizləşdirmək üçün dövlətin müvafiq qurumları ilə yanaşı ölkə əhalisinin əksəriyyətinin etiqad etdiyi olmasa da, etiqad bəslədiyi İslam dininin təməl prinsipləri və onun mahiyyəti barədə güclü maarifləndirmə işi aparılmalıdır ki, bu işdə savadlı din xadimləri istər xalq arasında, istərsə də kütləvi informasiya vasitələri ilə xalqı savadlandırmalı, onun həqiqi “Müsəlman” adını özünə qaytarmalıdır. Unudulmamalıdır ki, İslam dini Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin, ədəbiyyatının və xüsusilə də mənəviyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İslam dini bəşəriyyətin son ilahi dini olduğu üçün o, Həzrəti Adəm Peyğəmbərdən (s) başlayaraq bütün 124 min Peyğəmbərin Tanrıdan (c.c.) vəhy vasitəsilə alıb təbliğ etdikləri ortaqlıq dini dəyərlərin hamısını ehtiva edir. İslam dininin təməl qaynağı olan Quran ayələri Qiyamətə qədər bütün zamanları əhatə edən, bütün insanları və hətta cinləri də içinə alan xüsusiyyətləri daşdığından bu dinin müqəddəs Tanrı ayələrini özündə cəmləşdirən Qurani-Kərim “Müttəqi, Mömin və Müsəlman” adlandırdığı insanların həm fərdi, həm də ictimai həyatı tənzimləyən varlıqlar olduğunu göstərməklə onları “Münafıqlərə, Müşriklərə, Fasiqlərə, Kafirlərə” və bu kimi şeytana uyanlara qarşı qoymuşdur. Bu baxımdan İslam dini özündən əvvəlki bütün dinlərdən fərqli olaraq bütün zaman və məkanlara və bütün insanlara xitab etməkdə, bütün insanların fərdi və ictimai həyatlarının bütün yönərini aydınlaşdırmaqda, Dünya ilə Axirət arasında əlaqə yaratmaqda və tarazlığı qorumaqda, insan haqları, doğruluq, etibar, ədalət, cəmərdlik, qonaqpərvərlik, bərabərlik, müasirlik, sülhpərvərlik, zəhmətsevərlik, uşaq və qadın haqlarının qorunması, işin layiqli və bacaran insanlara tapşırılması və s. kimi qanunları qəbul və tövsiyyə etməkdə, insanın şeytani nəfslə kirlənməməsini arzu etməkdə, insanı ali bir əxlaqa, bir sözlə, insanı insan olmağa səsləməkdədir. Digər dinlərdən daha universal, əxlaq, haqq, hüquq, ədalət, ağıl, məntiq, elm, hikmət, sevgi, məhəbbət, eşq və tövhid dini olan İslam dininin vəsf etdiyi əsil insana “Müsəlman” deyilir.

İstər keçmiş, istərsə də bugünkü Azərbaycan cəmiyyətini bütövlükdə İslamı anlamış “Müsəlman” adlandırmaq olmaz. Bunun başlıca səbəbi “xəzinəsi özündə olan mükəmməl İslam dini təhsilinin” kütləvi xarakter almamasındadır. Ona görə də İslamın müqəddəs Kitabı olan Qurani-Kərimin vəsf etdiyi “Müsəlman” anlayışı istər İslam dinini qəbul etmiş xalqlar, istərsə də digər dinləri qəbul etmiş xalqlar tərəfindən düzgün anlaşılmamış və anlaşılmazlıqlar da bəşəriyyətə çox baha başa gəlmiş və bu gün də baha başa gəlməkdədir. Halbuki Qurani-Kərimə görə:

- Müsəlman, Allah tərəfindən Adəmə, İdrisə, Nuha, İbrahimə, İsmayıla, İshaka, Yaquba və onun oğullarına nazil edilənə, Rəbb tərəfindən Musa, İsa, Məhəmməd (s) və digər Peyğəmbərlərə vəhy edilənlərə iman gətirən və onlara əməl edən, Peyğəmbərlərin heç birini bir-birindən ayırmayıdır.

- Müsəlman, Allaha şərikin qoşmayan (“Allahdan başqa ilahi yoxdur”), Allaha, Onun peyğəmbərlərinə və mələklərinə, nazil etdiyi Kitablara, Axirət həyatına, Qiyamət gününə, Cənnət və Cəhənnəmə inanan, yalnız Allaha ibadət və itaət edən, Allah yolunda cihad edən, ələmlərin Rəbbinə təslim olan, dini ayinlərin daim canlı qalmasına çalışan və onları icra edən, göylərdə və yerdə nə varsa hamısının Allaha məxsus olduğunu qəbul edən, Allah yolunda ölənlər və öldürənlər, Allahı sevənlər və Allaha məhəbbəti qüvvətli olan, Allah yolunda bütün əzab-əziyyətlərə səbr edib dözənlər, insanları hikmətlə, tutarlı dəlillərlə, gözəl öyüdnəsihətlərlə Allah yoluna dəvət edənlər, özü də Allahın bəyəndiyi yola yönələn, yalnız Allaha tabe olan, özünü Allaha təslim edən, daim Allahı düşünən, Allahın yaratdığı nizam-intizamı dərk edən, Allahın bütün əməllərini yerinə yetirən, yalnız Allaha dua edən, yalnız Allaha səcdə edən, Allahı zikr etməklə qəlbini rahatladan, imanı qəlbində sabit qalan, Allaha iman gətirib yaxşı işlər görən, Allahın razılığını qazanmaq üçün səbr edən, əməlləri Allah dərgahına yüksəlib ona daim savab qazandıran, Allahın hökmlərini açıq-aşkar təbliğ edən, Allahın vəhdaniyyətini qəbul edən, Allaha verdiyi əhdi yerinə yetirən, Allahın yaratdığı Kainat kitabını və Onun göndərdiyi ilahi Kitablara daim öyrənən, Allaha məhəbbət yolunda malını kasıb qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara, ehtiyacı olanlara, dilənçilərə, müsafirlərə gizli və aşkar paylayan, namaz qılıb oruc tutan, zəkat verən, dar ayaqda, çətinlikdə, ehtiyac içində olanda, cihad zamanı isə məşəqqətlərə səbr edən, ağıl kəsəndən qəbir evinə qədər yaxşı iş görən, ürəyində heç bir kin-küdurət olmayan, ayaq üstə olanda da, oturanda da, uzananda da Allahı xatırlayan, ürəyi, düşüncəsi, əməli pak olan insandır.

- Müsəlman Allahın dinindən möhkəm yapışmış bir-birindən ayrılmayan, bir-birinə qardaş olan, Haqq yolundan dönməyən, doğru yola yönələn, Allah yolunda malı və canı ilə cihad edən, küfrü imandan üstün tutanlarla dost olmayan, Həcc və Ümrə (Kiçik Həcc) ziyarətlərini yerinə yetirən, Tanrı tərəfindən ona bəxş edilən hikmətlə şəkk-şübhədən, azgınlıqdan, əyrilikdən, riyakarlıqdan, ikiüzlülükdən, yaltaqlıqdan, yalançılıqdan, təkəbbürdən, lovğalıqdan, xudpəsəndlikdən, bir sözlə, bütün şər işlərdən uzaq olan, dini hökmləri, halal-haramı, günah və savabı bilən və onlara əməl edən, üzərində Şeytanın heç bir hökmü olmayan, Allahın verdiyi pak və halal ruzilərdən yeyib Onun nemətlərinə şükr edən, axirəti

istəyən və onun uğrunda çalışan, lağlağılıqdan, lüzumsuz şeylərdən üz döndərən, bilmədən bir günah iş gördükdə Allahı yada salıb tövbə edən, Allahdan günahının bağışlanmasını diləyən, Allaha təvəkkül edən, Şeytana uymayan, ondan qorxmayan, Allaha etiqadı dürüst olan, öz nəfsinə uyub Haqdan üz çevirməyən, əhdinə sadıq qalan, Axirətə iman gətirib Axirət həyatını dünya həyatından üstün tutan, iman gətirib imanını zülm ilə qarışdırmayan, günahın aşkarından da, gizlisindən də üz çevirən, açıq və gizli pis işlərə yaxın durmayan, yalandan and içməyən, içdiyi andı yerinə yetirən, öz nəfsini qoruyan, Allaha həm yalvara-yalvara, həm qorxa-qorxa, həm də istəklə dua edən insandır.

- Müsəlman kimsəyə zülm etməyən, başqasına təcavüz etməyən, öz ailəsi və millətinin şərəf və ləyaqətini qoruyan, özünü bəyənen və lovğa olmayan, xəsislik etməyən, israfçı olmayan, başqalarına həsəd aparmayan, paxıllıq etməyən, doğru danışan, xaini müdafiə etməyən, ölçüdə və çəkiddə düz olan, gözəl əməllərlə savab qazanan, insanları yaxşı işlərə sövq edən, pis işlərdən çəkindirən, əmanətə xəyanət etməyən, insanları birlik və bərabərliyə çağıran, bütün işlərini məsləhət və məşvərlə görə, dinin qorunması üçün Qurani-Kərimi, hədis və fiqh elmini, dilin qorunması üçün dilçilik elmini, səhhətin qorunması üçün tibb elmini, Kainatın öyrənilməsi üçün astronomiya və dəqiq elmləri mənimsəyən, heç ölməyəcəyi kimi dünya işləri üçün çalışan, hər an öləcəyini düşünən kimi Axirət üçün hazırlaşan, təmizliyə riayət edən, onu yüksək dəyərləndirən, irqçiliyi, qohumbazlığı, yerlibazlığı, sələmçiliyi, qumarbazlığı, zinakarlığı, əyyaşlığı, sərxoşluğu, tiryəkiliyi rədd edən insandır.

- Müsəlman Allahdan, qohum-əqrəbadan, yaxşı insanlardan əlaqəsini kəsməyən, bolluqda da, qıtlıqda da malını yoxsullara paylayan, başqasının malına-mülkünə göz dikməyən, o mal-mülkü mənimsəmək istəməyən, qəzəbini udan, öz həyat yoldaşı və övladları ilə gözəl rəftar edən, başqasının qadınına, qızına pis gözlə baxmayan, halalı harama dəyişdirməyən, ölüm haqlayan zaman mal-mülkünü övladları, valideynləri, yaxın qohumları arasında ədalətlə bölən, ölən vəsiyyətini eşitdikdə yerinə yetirən, insanlara doğru yol göstərən, bu yolu açıq dəlillərlə aydınlaşdıran, haqqı batildən ayıran, ehtiyacından artıq qalanını möhtaclara paylayan, yetimin malını qoruyub onun güzarasını yaxşılaşdıran, yer üzündəki təmiz və halal olan şeyləri yeyən, insanlar arasında barışıq yaratmağa çalışan, yoxsullara aşkarda və gizləndə sədəqə verən, sələmdən vaz keçən, çətin vəziyyətdə olan borclunun borcunu bağışlayan, həyatında baş verən bütün müsibətlərə səbrlə yanaşan, insanları ədalətə çağıran, müsəlman qardaşını özünə dost bilən insandır.

- Müsəlman heç vaxt bilmədiyi sözü deməyən, baş tutması mümkün olmayan arzu, istək və ehtirasa qapılmayan, öz nəfsinə öyüd verən, şəhvetinə üstün gələn, ehtirasını cilovlayıb özünə tabe etməyi bacaran, aza qane olan, insanlara göstərdiyi xidməti az hesab edən, özünü günahlardan qoruyan, bir şəxsin eybini başqasına söyləməyən, eşitdiyinə yox, gördüyünə inanan, yaxşını pisdən ayırmağı bacaran, insanları doğru yola dəvət edən, daima təkəbbür və cəhalətə qarşı çıxan, vicdanı, qəlbi pak, səmimi, səbirli, bilikli, imanlı, tamahsız olan, özünü əbədiyyətə hazırlayan, qürurlu, ədalətli, cəsarətli olan, Tanrıdan başqa həyatda heç kimə əyilməyən, heç nədən qorxmayan insandır.

- Müsəlman insanları xeyrə, haqqa doğru səsləyən insanlarla Tanrı arasında əlaqə yaradan, bu yolda bütün həyatı boyu şərlə mübarizə aparan, özünü haqq yolunda daima şəhidliyə hazır bilən, yaşadığı zaman və məkanı dərinləndirən, insanlar arasında səmimiyyət yaradan, saf ürəkli, xoşrəftar, həyalı, güləruz, şirinsöz, mehriban, ərđəmli, şəfqətli, sədaqətli, mərhəmətli, səmimi olan insandır.

- Müsəlman insanlığın meyarıdır. Ən böyük, ən ulti Müsəlman 124 min Peyğəmbər, din uluları və övliyalardır. Qurani-Kərimdə Müsəlman “Tanrı dostu, Mömin və Müttəqi” kimi də vəsfləndirilmişdir.

Sual olunur, Qurani-Kərimin vəsf etdiyi 9 milyonluq Azərbaycan Respublikası, 1,5 milyardlıq İslam dünyasında neçə belə Müsəlman tapmaq olar?

Əsil Müsəlmanın hamisi Tanrı Özüdür. Tanrı millətimizə əsil TÜRK olmağı, əsil TÜRK kimi yaşamağı nəsib etsin! Amin.

1. Abdülkadir el-Bağdadi, Mezhepler arasındaki farklar, Ankara 2005.
2. Arnold, İntişari İslam Tarihi, Tercüme edeni : Halil Halid, İstanbul, hicri 1343.
3. Arsal, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.
4. Artur, Kristensen, İran Sasanilər dövründə, Farsca tərcüməsi, Tehran 1938.
5. Asif Ata, Uluyurd aqibəti-Bütöv Azərbaycan, Bakı 2007.
6. Avesta, I Kitab, Bakı 1995.
7. Bahaəddin, Ögəl, Böyük Hun imperiyası, Bakı 1992.
8. Bəxtiyar Tuncay, Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı, Bakı 2009.
9. Bilgə Xaqan Abidəsi.
10. Biruni, Abu Reyhan, Asar ul-Bakiyyə, Leipsiq 1878.
11. Budda, Minsk 1998.
12. Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çeviren: Ramazan Şeşen, Ankara 1967.
13. Ceyhun Bayramlı, Babək və Hürremilik, Bakı 2014.
14. Cəfərov, N., Qədim Türk ədəbiyyatı, 3 cildə, I cild, Bakı 2004.
15. Chavennes, E., Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux, Paris 1900.
16. Chavennes, E., et Pilliot, P., Un Traite Manicheen retrouve en Chine, JA, 1913.
17. Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Cilt:1, Konya 1989.
18. Çetire statyi iz Zend Avesti..., SPb., 1861.
19. Dinler Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1999.
20. Dyakonova, İ. V., Osada Kuşanqarı, Vostochniy Turkestan i Srednaya Aziya, Moskva 1984.
21. Eberhard, W., Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942.
22. Elize Reklyu, Çelovek i zemlya, T. I. SPb., 1906.
23. Elçibəy, Azərbaycandan başlanan tarix, Bakı 2003.
24. Elməddin Əlibəyzadə, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi, Bakı 1998.
25. Əbülfəz Elçibəy, Bütöv Azərbaycan Yolunda, İkinci nəşr, Bakı 2004.
26. Qara Namazov, C. Çörçvordun tarixi kəşfləri, Bakı 2010.
27. Qeqel, Soçineniya, t. VIII, Moskva-Leningrad, 1935.
28. Qurani-Kərim, Bakı 1992.
29. Gabian, A., von., Türkiche Turfan-Text, VIII, Texte in Brahmischrift, ADAW, №7, 1952.
30. Günaltay, Muhammet Şemsettin, Mufasssal Türk Tarihi, Cilt:4, İstanbul, hicri 1340.
31. Günay, Ünver, Güngör Harun, Türklerin Dini Tarihi, Ankara 1997.
32. Hüseyin Cavid, Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı 2005.
33. İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, Çeviren: Lutfi Doğan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. III/ I-II, Ankara 1954.
34. İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1995.
35. İncil (Əhdi-Cədid), Bibliya tərcümə İnstitutu, 1995.
36. Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara 1980.
37. Kültekin Abidəsi.
38. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971.
39. Meri, Boys, Zoroastriycı, Verovaniya i obıçay, Moskva 1987.

40. Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı), Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk), Bakı 1993.
41. Məhəmmədağ Zəhtabi Şəbüstərli, İran Türklərinin əski tarixi, I cild, Təbriz, hicri 1378.
42. Məhəmmədağ Zəhtabi Şəbüstərli, İran Türklərinin əski tarixi, II cild, Təbriz, hicri 1379.
43. Məlikova, M., Bayramov, E., Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi (Oçerklər), Bakı 1984.
44. Michel le Syrien, Chronique, Fransızca tərcüməsi, III cild, Paris 1905.
45. Moğolların Gizli Tarihi, Çeviren: Ahmet Temir, Ankara 1995.
46. Musa Kalankaytıklı, Alban tarixi, Bakı 1993.
47. Nizami Hudiye, Azərbaycan edebi dil tarrihi, Ankara 1997.
48. Nizamülmülk, Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə, Siyasətnamə, Bakı 1987.
49. Orkun, H.N., Eski Türk Yazıtları, Cilt: I-IV, Ankara 1936-1941.
50. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1978.
51. Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Cilt:2, İstanbul 1971.
52. Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Cilt:1, Ankara 1982.
53. Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Cilt:2, Ankara 1995.
54. Radlov, V.V., Drevnetyurkskiy slovar, Leningrad 1969.
55. Rafail Əhmədli, Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi, Bakı 2008.
56. Səid Nəfisi, Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmidin, Bakı 1990.
57. Şinasi Tekin, İslamiyyət Öncəsi Türk Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, III cild, Ankara 1992.
58. Thomsen, Vilhelm, Çözülmüş Orhun Yazıtları, Çeviren: Vedat Köken, Ankara 1993.
59. Üçok, Coşkun, Mumcu, Ahmet, Bozkurt, Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996.
60. Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye, Moskva 1988.
61. Yunus Emre, Divan, İstanbul 1990.
62. Yunus Əmrə, Güldəstə, Bakı 1992.
63. Yusif Rüstəmov, Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2000.
64. Yusuf Has Hacıp Balasəğunlu, Kudatgu Bilig, Çevireni: Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1991.
65. Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı 2007.

Aydın Mətət oğlu Qasımlı

Filologiya elmləri namizədi, Dosent

1946-cı ildə Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olub.1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq fakültəsini bitirib.1971-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondunun (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1976-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır.1980-ci ilə qədər Əlyazmalar Fondunda elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.1980-1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) ü

400-ə qədər elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir.

“Güney Azərbaycan: Dünən, bu gün, sabah” (Bakı, 2005),

“Dünyanın tacı Türklər” (Bakı, 2006),

“O və Biz” (Bakı, 2009),

“Güney Azərbaycan Türkləri son 100 ildə” (Bakı, 2012),

“Türklər” (Bakı, 2012) ,

“Türkçülər “ (Bakı, 2015) ,

“Türk mədəniyyəti tarixinə giriş” (Bakı,2019) adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Ailəlidir. Səlcuq və Aytürk adlı iki övladı, Türkay, Altunay,Mehman, Alpərən və Batuxan adlı beş nəvəsi var.

